BÎRÛNÎ'YE GÖRE DİNLER VE

İSLÂM DİNİ

Dr. Günay TÜMER



DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI YAYINLARI

DOĞUMUNUN BİNİNCİ YILDÖNÜMÜ DOLAYISIYLE

BÎRÛNÎ'YE GÖRE DİNLER
ve
İSLÂM DÎNİ

Dr. Günay TÜMER
İlâhiyat Fakültesi
Dinler Târihi Asistanı

Ayyıldız Matbaası A. Ş. Ankara — 1975

Bu eserimi merhume annem Hikmet Tümer'in aziz hâtırasına ithaf ediyorum.

Dr. Günay TÜMER

A. Ü. İlâhiyat Fakültesi Öğretim Üyelerinden Prof. Dr. Hikmet Tanyu, Prof. Mehmet Karasan ve Prof. Dr. İ. Agâh Çubukçu'nun teşkil ettiği bir jüri tarafından 28.1.1974 tarihinde Dinler Târihi Kürsüsü'nde doktora tezi olarak kabûl edilmiştir.

İÇİNDEKİLER

BİRKAÇ SÖZ

Dünya ilim târihinin kaydettiği ender kişilerden biri olan Bîrûnî'nin, doktora tezimize konu olan, çeşitli dinler hakkında verdiği bilgileri incelerken onun X-XI. asırlarda bir hayli ilim dalında asrının çok ilerilerinde ilmî araştırmalar yapmış olması yanında, orijinal ilmî kişiliğini zenginleştiren kuvvetli bir dînî kişiliğe de sâhip bulunduğunu tesbit ettik. Batı bir asırdır bizlere âit bu hazinenin cevherlerini titizlikle işlemekte, müsbet ilimlerde bütün dünyanın kendisine hayranlık beslediği bu büyük ilim adamıyla ilgili olarak her dilde birçok eserler yazılmaktadır. Doğuda, bilhassa Haydarâbad Osmaniye Üniversitesinde bâzı eserleri yayımlanmaktaysa da Bîrûnî ile ilgili ilk hâtıra kitabı 1951'de Kalkütta'da İran Cemiyeti tarafından *"al-Biruni's Commemoration Volume"* adı altında 15-20 kadar doğulu ve batılı bilginin ilmî makalelerini muhtevî olarak basıldı.

Bîrûnî'nin doğumunun 1000. yıldönümü dolayısiyle dünyanın birçok yerlerinde ilmî kongreler yapıldı, konferanslar verildi. UNESCO tarafından 16 dilde yayımlanan *"Görüş"* dergisinin 1974 Haziran sayısı *"Bin yıl önce Orta Asya'da yaşayan evrensel bir deha el-Bîrûnî"* başlığiyle ona ayrıldı. Ülkemizde 1974'de T. Tarih Kurumunca *"Beyrûnî'ye Armağan"* adiyle içinde bizim de bir makalemiz bulunan bir hâtıra kitabı yayımlandı (Adı geçen Kurum Bîrûnî'nin Hindistan'la ilgili eserinin çevirisini de yakında yayımlayacaktır).

Güzel yayınları ile dikkatleri üzerine çekmeye başlayan Diyanet İşleri Başkanlığı, hem bu anma faâliyetine katılmak, hem de diğer bâzı eserler yanında Prof. İsmail Hakkı İzmirli'nin *"Mukayese"*sini yeniden yayımlamasiyle de gösterdiği millî kültürü destekleme programını devam ettirmek için okuyacağınız kitabımı yayımlamaktadır. Bu münâsebetle burada hemen belirtmeliyiz ki Bîrûnî, İslâm filozoflarını, Yunan, Hint, Eski İran felsefelerini, daha geniş bir deyimle düşünce çevresini oluşturan sistemleri çok iyi bilmesine rağmen, ilerde ayrı bir çalışmamızda ele alacağımız gibi, bir taraftan kuvvetli ilmî metodolojisine, diğer taraftan da dînî kişiliğine izafe edebileceğimiz şekilde, ne bunların etkisi altında kalmış, ne de dînî hususlara aykırı durumlara düşmüştü. Onun bu yönü ayrıca üzerinde duracak özellikler taşır. Ansiklopedist yönleriyle bütün dünyanın bakışlarını üzerinde toplamış olan Bîrûnî, diğer ilmî çalışmalarında olduğu gibi, dînî araştırmalarında, karşılaştırmalarında hem ilmî kişiliğinin, hem de dînî kişiliğinin gereklerini koru-

yabilmiş bir bilgin, samîmî, dindar bir müslümandı. O, X-XI. asırlardaki kişiliğiyle günümüzün ilim - din münâsebetleri alanında aydın kütlemize ve dindar yurttaşlarımıza en iyi bir misâl teşkil etmektedir. O, ilimle dîni nefsinde en güzel bir şekilde yaşatmak yönünden bu hususta misâl arayanların bulabilecekleri en eski ve her zaman için geçerli bir şahsiyettir. Tek cümleyle o, bütün yönleri düşünülürse dindar bir ilim adamı, dindar bir doktor, dindar bir mühendis, dindar bir öğretmen, dindar bir mûcit...tir.

Biz öyle umuyoruz ki çeşitli bunalımlar içerisindeki gençlerimize olduğu kadar bütün cemiyetimize de Bîrûnî bizden bir örnek olabilecek kişiliktedir. Onun kişiliği dînî yönü olanlara ilmî alanları, ilmî yönü bulunanlara dînî hayâtı öğütleyebilecek kapasitededir.

Bu hususları böylece belirttikten sonra kitabımız okunurken dikkati çekebilecek bir nokta üzerinde duralım: Bîrûnî'nin asrında diğer dinlerle ilgili olarak doğru bilgiler elde edebilmek imkânı pek azdı. Bu sebeple, yer yer diğer dinler ve mensuplarına bâzı eleştiriler yöneltmişse de Bîrûnî'nin esas gayesi, çeşitli gereklilikler dolayısiyle bu konuda doğru bilgi veren bir kaynak olmaktı (O, diğer dinleri oldukları gibi anlatmanın İslâmiyet'e zarar getirmeyeceğini bilebilecek kadar İslâmiyet'in gerçeklerine inebilmiş, üstünlüklerini görebilmiş bir kimseydi). O, hem gönülden inanmış bir müslüman, hem de güvenilir bir kaynaktı. Öte yandan onun, verdiği bu bilgiler yanında bâzı ilmî araştırmalara, karşılaştırmalara giriştiğini ve böylece bâzı sonuçlara ulaştığını da göreceksiniz. Biz, onun nasıl hem ilmin istediği araştırmaları yapabilip hem de dîninin istediği İslâmî formasyonunu koruyabildiğini belirtmeye çalıştık. Kitabımızda diğer dinlerle ilgili anlatımı takip ederken okuyucularımızın dikkatli davranmasını, yanlış anlaşılmaması için bir dinden bahsederken her ne kadar sık sık anlatılan husûsun o dîne âit olduğu belirtilmişse de dâimâ o dîni her cümlede tasrih etmek mümkün olmadığını ifade edelim. Ne kadar dikkat etmişsek de hatalar bizdendir.

Bu arada Bîrûnî'nin bir fen adamı ve edip olarak Kur'an Âyetlerine bakış ve yorum açısını, dînî kronoloji, Kıble tâyini ve namaz - oruç vakitleriyle ilgili hesaplamalardaki otoritesi gibi bizim de ayrıca incelemeyi düşündüğümüz hususları bu alanlarda çalışmakta olanlara hatırlatalım.

Son söz olarak kitabımın basılması konusunda büyük alâkalarını gördüğüm Diyanet İşleri Başkanlığı mensuplarına burada teşekkürü bir görev bilirim.

Dr. Günay TÜMER
Ankara 1975

ÖNSÖZ

Dinler Târihi, bir bilim dalı olarak, insan kültür târihine açıklık getiren bir disiplindir. Din, toplum, bilim arasındaki ilişkileri yer, zaman ve mukayese rayına oturtarak "insan"ı bir târih boyunca takip eden bu bilim dalı diğer bilim dallarına ışık tutmaktadır da. Onun başlı başına bir bilim dalı olması her ne kadar XIX-XX. Asrın bir ihtisas basireti olarak vasıflandırılabilirse de daha önceden bu neticeyi görüp dinleri kendi değerleriyle inceleyen ve onların bilim, medeniyet, insanlık târihinde ne büyük rol oynamış olduklarını farkeden bilginlerin sayısı az değildir. Ancak bu bilginler arasında dinlerle ilgili bilgileri sadece nakletmek yerine, bunları derinliğine incelemek, ortak noktalar bulup birbirleriyle karşılaştırmak, bunları yaparken de, aslında bir îtikat sahibi olup onun sınırlarından çıkmamakla beraber, kendi subjektif değerlerinin tesiri altında kalmadan konuyu severek ve benimseyerek, ilmî metotlar çerçevesinde hareket ederek değer hükümlerine varabilmek dünya ilim târihinde çok az bilgine nasip olmuştur. Doktora tezi olarak Bîrûnî'nin çeşitli dinler hakkındaki görüşleri üzerinde büyük bir arzuyla çalışmamızın sebebi budur. Bîrûnî, İslâm târihinde yukarıda zikrettiğimiz özellikleri nefsinde toplamış bir kişi olarak XI. Asırdan bize bakmaktadır. Dünya ilim târihinde onun kadar bu övgüye hak kazanmış fâni de yoktur; olsa bile öylesine çok yönlü, metotlu, zamanını çok aşmış bir bilginin kefesine karşılık bir ağırlık iddiası taşıyamaz.

Bîrûnî gibi târih ve târih metodolojisi, coğrafya, astronomi, astroloji, cebir, geometri, fizik, kimya, tıp, jeoloji, jeodezi, mineroloji, zooloji, botanik, kronoloji, farmakoloji, filoloji, edebiyat, felsefe, mitoloji, folklor, etnoloji, pedagoji, sosyoloji, meteoroloji, dinler târihi vb. bilimlerde derinleşmiş, buluşlar yapmış, kaideler getirmiş bir bilginin ilmî şahsiyet ve metodu tesbit edilmeden konuyu dinler târihi alanına getirmek isabetli olmayacağından çalışmalarımızda önce Giriş'te Bîrûnî'yi hazırlayan ilmî gelişme ve çevre; Bî-

rûnî devrinde sosyal, siyâsî, kültürel duruma ana çizgilerle temas ettikten sonra I. Bölümde Bîrûnî'nin hayâtı, eserleri, ilmî kişiliği, metodu ve buluşları ile İslâmî formasyonunu; II. Bölümde Bîrûnî'nin târih anlayışı ve metodunu, kendinden öncekilere de temas ederek dinler târihi çalışmalarını ve bu alandaki metodunu, daha sonra Bîrûnî'nin dinlerle ilgili mukayeselerinden örnekleri; III. Bölümde ise bilgi verdiği dinleri sunduk.

Tabiî bu arada hemen itiraf edelim ki I. Bölümde ilmî kişilik, metot ve buluşlarını anlatırken Bîrûnî'yi bu kadar çeşitli yönleriyle ilk elden incelemek cür'etini göstermedik. Her ne kadar kendi eserlerindeki ilgili bölümleri inceleyip yerlerini tesbit etmişsek de ihtisas sâhibi bilginlerin yazdıklarını gözönünde bulundurduk. Diğer bunun dışındaki konularda doğrudan doğruya Bîrûnî'nin büyük çoğunluğu ile Arapça olan kitaplarından faydalandık, bâzılarının İngilizce tercümelerini elde edip karşılaştırdık.

Bîrûnî'nin dinlerle ilgili olarak verdiği bilgilerin büyük bir kısmı bugün bizlerce bilinen hususlar olmakla beraber, gözönüne alacağımız husus onun mukayese metot ve tekniği olduğundan bunun anlaşılabilmesi için II. Bölümde misâller verdik. Bîrûnî'nin, devrindeki dinlerle ilgili olarak verdiği bütün bilgileri toplayıp arzetmek bir doktora çalışması derinliğini bozacağından III. Bölümde bunlara ana hatlarla temas edip değerlendirdik ve yer yer mukayeselere yer vermeyi de ihmâl etmedik.

Çalışmalarımızda Bîrûnî'nin üç ana kitabını, *"el-Âsâru'l-Bâkiye 'ani'l-Kurûni'l-Hâliye"*, *"Kitâbu't-Tahkîk mâ li'l-Hind"* ve ilk ikisinden daha az da olsa *"el-Kanûnu'l-Mes'ûdî"*yi esas edinmekle beraber *"Kitâbu'l-Cemâhir fî Ma'rifeti'l-Cevâhir"*, *"Tahdîdu Nihâyâti'l-Emâkin Litashîhi Mesâfâti'l-Mesâkin"*, *"Kitâbu's-Saydala"*, *"Kitâbu Patanjali"*'den ve doğuda-batıda neşrolunmuş risâlelerinden de faydalandık. Ayrıca Bîrûnî ile ilgili olarak yazılmış eserleri; Bîrûnî'den önceki ve sonraki târihçileri, bilhassa dinlerle ilgilenenleri inceledik ve önemlilerini bibliyoğrafyamıza aldık.

Bu vesile ile çalışmalarımızda yol gösteren kürsü hocam Sayın Doç. (Prof.) Dr. Hikmet Tanyu ve kürsümüze vekâleti sırasında yardımlarını esirgemeyen Sayın Prof. Mehmet Karasan'a, kaynak temininde beni sıkıntıdan kurtaran Sayın Prof. Dr. Hüseyin Gazi Yurdaydın ve Sayın Prof. M. Tavit Tanci'ye burada teşekkürden zevk duyarız.

Dr. Günay TÜMER

GİRİŞ

Müslümanlar, M. VII. asrı takibeden birkaç asır içindeki fetihler neticesinde Yunan, Eski İran, Hint kültür ve felsefeleri, Maniheizm, Zerdüşt Dîni, Sâbiîlik, Hinduizm, Buddizm ve bâzı Hıristiyan mezhepleriyle temasa gelmişlerdi[1]. Bu dış tesirler ve için için devam eden siyâsî ve dînî tesirler bir araya gelince İslâm âleminde birtakım fırka ve mezheplerin ortaya çıktığını, bunların kendilerini savunabilmek için de bâzı felsefî düşüncelere dayanmak ihtiyacını duyduklarını görüyoruz. Böylece *"İslâm düşüncesi felsefî spekülâsyonun ilk denemelerini Kelâm'da yapmış, daha sonra felsefe mektepleri ve tasavvuf doktrinleri halini almıştı."*[2]

Tekrar çıkış noktamıza dönersek fetihlerden önce Urfa, Nusaybin, Harran, Cundişâpûr okullarının ilmî ve felsefî gayretlerine temas etmeliyiz. İskenderiye ve Antakya okullarından aldıkları Yunan kültürünü doğu bölgelerinde yayanlar, özellikle yukarda saydığımız okullara getirenler Süryânîlerdi[3]. Cundişâpûr okulunda Hintçe, Yunanca ve Süryânice'den Pehlevî diline birçok kitaplar çevrilmişti[4]. Bu yüzden daha Emevîler zamanında Medîne'de Hadîs, Fıkıh gibi dînî ilimler tedris edilirken Arapça sadece din dili olarak kalmamış, ilim, şiir, devlet dili olmuş, Basra ve Kûfe gibi kültür merkezlerinde Müslümanlar, Yahûdiler, Hıristiyanlar ve Mecûsîler karşılıklı ilmî temaslarda bulunmaya başlamışlardı[5]. Bu devirde Yunan-

---

(1) Müslümanların, Yahûdi dîni ve Hıristiyanlıkla ve diğerleri kadar olmasa da Mecûsîlikle temasları olmuştu. Bkz. Cevad ᶜAlî, Târîhu'l-ᶜArab Kable'l-İslâm, VI (Yahûdi dîni için) 7-10, 17, 19, 24, 123; (Hıristiyanlık için) 58, 59, 61, 62, 65, 67, 68, 198, 207; (Mecûsîlik için) 285, Bağdat 1955.

(2) Hilmi Ziya Ülken, İslâm Felsefesi Târihi II, 5, İstanbul 1957.

(3) T. J. de Boer, İslâm'da Felsefe Târihi (Çev. Yaşar Kutluay), 11, Ankara 1960; İbrahim Agâh Çubukçu, Gazzâlî ve Şüphecilik, 8, Ankara 1964.

(4) Hilmi Ziya Ülken, İslâm Medeniyetinde Tercümeler ve Tesirleri, 64, İstanbul 1948.

(5) de Boer, İslâm'da Felsefe Târihi, 6.

ca ve Süryânice'den münferit tercümeler yapılması, Mısır ve Bizans'tan kitap getirtilerek Şam'da büyük bir kitaplık kurulmuş olması dikkatimizi çekmekteyse de esas tercüme faâliyeti Abbâsîler devrinde Mansur (Ö. 158/775)'la gelişmiş, Bağdat aynı zamanda kültür merkezi halini alıp burada bir kütüphane kurulmuş, Sanskrit dilinden, Yunanca'dan, Pehlevî dilinden ilmî konularda bâzı tercümeler yapılmış, Me'mun (Ö. 218/833) zamanında bir ilim yuvası olan *"Beytu'l-Hikme"* 127/832'de kurularak tercüme faâliyeti iyice hızlanmış, felsefî tercüme devri açılmıştır[6]. Bu akademide Süryânî, Sâbiî, Hıristiyan, Maniheist, Müslüman bilginler bulunuyor ve Yunanca'dan, Süryânice'den Arapça'ya tercümeler yapıyorlardı. Yunan ilimlerinin Arapça'ya tercümesi M. IV-VIII. asırlar arasında olmuş ve bu konuda Nasturî ve Yâkûbî manastırları önemli rol oynamışlardı[7]. Harranlılar M. IX ve X. asırlarda Sâbiî diye adlandırılıyordu ki bunlar tercüme ve te'lif alanında faâliyet gösterdiler[8].

Tercüme faâliyetleri neticesinde İslâm felsefesi Kindî (D. 185/796; Ö. ?) ile başlayıp Fârâbî (Ö. 339/950)'de zirveleşti, arada birçok büyük filozoflar yetişip ortaçağın en büyük bilgini Bîrûnî (Ö. 453/1061)'nin *"fâzıl delikanlı"* diye övdüğü[9] ortaçağın en büyük filozofu olan İbni Sînâ (Ö. 428/1036)'nın şahsında âbideleşti. Daha sonra tercüme işlerini sadece müslüman bilginler yürüttüler. Zaten tercüme işlerinde çalışanların başında gelen, doğudaki Hıristiyan kavimlerin en ilerlemişi olan Süryânîler bile Fârâbî, İbni Sînâ, Bîrûnî ve İbni Rüşd (Ö. 595/1198) ile mukayese edilebilecek bir tek âlim yetiştiremediler[10].

İslâm âlemindeki ilmî ve felsefî uyanışın temelindeki bu tercüme faâliyetinin yanında ticârî münâsebetler (doğuda Yahûdiler, batıda Süryânilerin elinde), seyâhatlar, elçi heyetlerinin gelip git-

---

(6) Cavit Sunar, İslâm'da Felsefe ve Fârâbî, 42-3, Ankara 1972.

(7) Bkz. İbrahim Agâh Çubukçu, İslâm Düşüncesi Hakkında Araştırmalar, 8-9, Ankara 1972; W. Barthold, İslâm Medeniyeti Târihi (M. Fuad Köprülü neşri), 31, Ankara 1963; Cavit Sunar, İslâm'da Felsefe ve Fârâbî, 43.

(8) Bkz. Hilmi Ziya Ülken, Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü, 94-5, İstanbul 1935; de Boer, İslâm'da Felsefe Târihi, 13; W. Montgomery Watt, İslâmî Tetkikler, İslâm Felsefesi ve Kelâmı (Çev. Süleyman Ateş), 50, Ankara 1968.

(9) Ebu'r-Reyhân Muhammed İbn Ahmed el-Bîrûnî, el-Âsâru'l-Bâkiye ani'l-Kurûni'l-Hâliye (Eduard Sachau neşri), 257, Leipzig 1923.

(10) W. Barthold, İslâm Medeniyeti Târihi, 16.

mesi gibi bilgi edinme yollarına başvurulduğu da unutulmamalıdır. Ancak hemen işâret etmek yerinde olur ki, gerek bu fikir hayâtını iyi karşılamayan bâzı gruplar, gerekse tercümecilerin karşılıklı bâzı hataları olmuştu. Bîrûnî, bunu şöyle anlatıyor: *"Mantık Aristo'ya nisbet edilmiş olup bu zâtın İslâmiyet'e uymayan fikir ve inançları görüldüğünden adı geçen zât her ne kadar fikirlerini dinden değil, belki görüş ve düşünüşten alıyorsa da, onun zamanında Yunanlılar ve Romalılar yıldızlara ve putlara taptıklarından kör taassup sâhipleri bugün bile ismi (s) harfiyle biten kimseleri küfür ve zındıklığa nisbet ediyorlar... Halbuki herhangi bir şeyi onun sâhibine buğzdan dolayı terk ve küçümsemek, herhangi bir sözün söyleyicisi diğer hususlarda sapıklıkta olduğundan dolayı onun doğru sözünü de kabûl etmemek Kur'an öğretilerine aykırılıktır: "Onlar söze kulak verirler de onun en güzeline uyarlar."*[11] *Şu kadar var ki, mantık kitapları Yunanlıların tâbirlerine benzer tâbirler ve Hadîs ehli arasında kullanılmayan ibarelerle yazılmıştır. Bu aslında ince bir meseledir. Esasına nüfûz etmek güçtür. Bu sebep dolayısıyle mantıktan kaçınıyorlar. Yoksa biz onların Cedel, Kelâm Usûlü, Fıkıh Usûlünde kendi aralarında bilinen tâbirlerle mantık usullerini kullandıklarını görüyoruz. Demek ki aslında bu usulleri kötü görmüyorlar. Onlara "İsagoci", "Katigoryas", "Parierminyas", "Analutika"*[12] *dendiğinde hoşlanmadıklarını ve "ölüm (zamanında) üstlerine baygınlık gelmiş olanların bakışı gibi sana bakmakta olduklarını"*[13] *görürsün. Onlar bu hususta haklıdırlar. Kabahat tercümecilerdedir. Eğer yukardaki isimler Arapça'ya çevrilerek Medhâl, Makulât, İbâre, Kıyas Kitabı denmiş olsaydı bunlar kabûle yanaşıp yüz çevirmezlerdi."*[14] Yine diğer bir kitabında Arapça'nın yazı özelliğine dikkati çekmekle bâzen nokta ve harekelerin konmamasından,

---

(11) Kur'ân-ı Kerîm, Zümer 18.

(12) Isagogia, Categorias, Peri hermeneias, Analytiques.

(13) Kur'ân-ı Kerîm, Muhammed 20'den iktibas.

(14) el-Birûnî, Tahdîdu Nihâyâti'l-Emâkin litashîhi Mesâfâti'l-Mesâkin (M. Tavit Tanci neşri), 9-10, Ankara 1962. Bîrûnî, diğer bir eserinde de aynı konuyla ilgili olarak, **"... bundan dolayı mantığa buğz ve nefretleri iki kat olmuştur"** demektedir. Bkz. el-Bîrûnî, Kitâbu's-Saydala fi't-Tıb Mukaddemesi (Çev. Şerafettin Yaltkaya), 35 İstanbul 1937. Bîrûnî, başka bir eserinde Eflâtun'dan tercüme ederken tercümecilerin **"Sekînat"** şeklindeki tâbirlerinden **"neden ibaret olduğunu tamamiyle açıklamadıklarından bunun ne olduğunu değil, ismini öğrendik"** diye üzüntüsünü belirtiyor. Bkz. el-Bîrûnî, Kitâbu't-Tahkik mâ li'l-Hind min makûletin makbûletin fi'l-ʿakl ev merzûle, 26, Haydarâbad-Deken 1958.

nüsha çıkaranların yazdıklarını karşılaştırmamalarından yakınıp işte bu yüzden "... *nakil ve tercümede telâffuza uygun davranıldığından aslâ emin olamayız.*" diyerek Arap yazısının bu konudaki durumunun itimadını sarstığını, tercümecilerin Arapça'da karşılığı olan bâzı isimleri olduğu gibi aktardıklarını, bunları ayrıca açıklamaya ihtiyaç doğduğunu söylüyor[15]. Bununla beraber Bîrûnî, tercümelerin büyük bilginler yetiştirmiş olduğunu ilâve ediyor: "*Evvelce kitablar ya Yunanca veya Süryânice idi. Bunları Hıristiyanlardan başka kimseler anlayamıyorlardı. Bunlar Arapça'ya çevrildikten sonra Müslümanlar da paylarını alarak ilerlemeye başladılar ve içlerinden seçkin adamlar yetişti.*"[16]

Bu "*seçkin kimseler*"den IV/X. asrın payına düşenler her ne kadar öncekilerden daha büyük, bütün dünyada meşhur olmuş simalarsa da asırlarının siyâsî kargaşalıkları zaman zaman onları can derdine düşürmüş, bunlardan İbni Sînâ ile Bîrûnî, milliyetleri konusunda kendi sarîh beyanları olmaması sebebiyle şu veya bu millete izafe edilmelerinde bir benzerlik taşıdıkları kadar[17], bu siyâsi itilmeler dolayısiyle çektikleri büyük sıkıntılar yanında bunların bir nîmeti olarak büyük ve zengin kütüphanelerden faydalanabilme imkânı bulabilmelerinin büyüklüklerinde rol oynamış olmasında da bir benzerlik gösterirler. Emevîler ve Abbâsîler zamanında belirli merkezlerde toplanmış olan ilmî-felsefî çalışmalar IV/X. asırdan itibaren çeşitli siyâsî merkezlere kaymış, devrin çalkantılı siyâsî münâsebetleri bu büyük şahsiyetlerin sıkıntılı bir hayat sürmelerine sebep olmuştur. Bîrûnî, bu sıkıntılı günlerini şöyle anlatır: "... *Öyle belâlara düşmüştüm ki zannıma kalırsa Nûh ve Lût Aleyhi's-selâmlar o kötü belâlara uğramamışlardır. Allâh'ın rahmetine sığınmak hususunda bunların üçüncüsü olacağımı umuyorum.*"[18]

Daha ilk İslâmî fetihlerden beri mevcut olup için için kaynamakta olan İran milliyetçiliğinin sadece devlet adamlığına kanâat etmeyip su üstüne çıkması, Abbâsîlerin iktidarının azalıp hizmetinde tuttuğu Türk kumandanların insiyatifi ele geçirmeleri ve onlara

---

(15) el-Bîrûnî, Kitâbu's-Saydala fi't-Tıb Mukaddemesi, 34-35.

(16) el-Bîrûnî, Kitâbu's-Saydala fi't-Tıb Mukaddemesi, 34.

(17) Büyük Türk Filozof ve Tıp Üstâdı İbn-i Sînâ, Şahsiyeti ve Eserleri Hakkında Tetkikler (TTK. Yay. VII. Seri, No. 1); M. Şemseddin Günaltay, İbn-i Sînâ, Milliyeti, Hayâtı, Kültürü; 6, İstanbul 1937.

(18) el-Bîrûnî, Tahdîdu Nihâyâti'l-Emâkin litashihi Mesâfâti'l-Mesâkin, 88. Aynı konuda bkz. A.g.e., 81, 213.

verilen vâliliklerde zamanla kuvvetlenmelerini bile beklememiş, İran asıllı kumandan Tâhir'in Horasan'da 207/822'de kurduğu Tâhirîler Devleti'nin (206/821-260/873) başı çektiği mahallî hükümdarlıklar 259/872'de kurulan Saffarîlerle zaten Sünnî-Şiî, Kelâm-Felsefe ve çeşitli mezhep çekişmeleri yüzünden zayıflamış olan Bağdat'taki halîfenin otoritesini iyiden iyiye sarsmış, ilk devirlerdeki dînî-siyâsî devlet telâkkisi eski görünümünü kaybetmiş, halîfe ikinci plâna itilip kumandanların elinde bir oyuncak olmuş, başarı gösteren hükümdarlara lâkap dağıtmaktan öte bir nüfûzu kalmamıştı[19]. Bîrûnî, bu durumu şöyle anlatıyor: *"Yahûdiler indinde mülk ve devlet olmaksızın Câlût'un dînî başkanlığı gibi, Abbâsî halifelerinin elinde de mülki, dünyevî değil, yalnız dînî, itikadî hâkimiyet kaldı... Ve Abbas oğulları kendilerine yardım edenleri asılsız lâkaplarla lâkaplandırıp idareciler ve kumandanlar arasındaki hiyerarşiyi bozarak onları devlet'e nisbet ederek bağlamak istediklerinde devletlerini ellerinden kaçırdılar.* (Daha sonraları lâkapları ikiye, sonra da üçe çıkarmak zorunda kaldılar.) *Durum zorlamanın ve ağırlaştırmanın doruğuna ulaştı... Yazan, zaman ve satır kaybediyor, konuşan da namaz vaktini geçirme tehlikesine düşüyor!"*[20]

Mes^cûdî (ö. 346/956), 332/944'de bu mahallî hükümdarlıkların siyâsî birliği bölmesine üzülüp aralarındaki çekişmelere bakarak onları İskender'in ölümünden sonra teşekkül eden krallıkların durumuna benzetmişti[21]. Ancak bunlar arasından başkentlerini bir kültür merkezi haline getirip her sâhada büyük bilginler yetiştiren, İslâm ülkelerine yenilerini katanlar da çıkmıştır. Bunların belli başlılarını şöylece sıralayabiliriz[22]: İran'ın Horasan ve civarındaki kıs-

---

(19) Bu lâkaplar için bkz. Ahmed b. Ömer b. ᶜAlî Nizâmî ᶜArûdî Hemerkandî, Çahâr Makale (Muhammed Kazvînî neşrinden yeni baskı, Muhammed Muᶜîn tarafından), 58-65, Tahran 1955-1957; C. E. Bosworth, The Titulature of The Early Ghaznavids, Oriens, Vol. 15, 210-232, Leiden 1962.

(20) el-Bîrûnî, el-Âsâru'l-Bâkiye, 132.

(21) Ebu'l-Hasen ᶜAlî b. el-Huseyn b. ᶜAlî el-Mesᶜûdî, Murûcu'z-Zeheb ve Meᶜâdinu'l-Cevher, I/301; IV/343, Mısır 1948.

(22) Adam Mez, H. IV. asırda Arap Fütûhatından önceki duruma dönüldüğünü, birbirinden ayrı küçük devletler ortaya çıktığını, kısa fetret devirleri dışında bunun beşer târihi için dâimâ görünen bir durum olduğunu, bu bölünmenin 324/935 târihi dolaylarında son şeklini aldığını söyleyip bu devletleri ve hükmettikleri yerleri gösteriyor. Bkz. Adam Mez, el-Hadâretu'l-İslâmiyye fî Karni'r-Râbiᶜi'l-Hicrî ("Die Renaissance des Islams"-dan Çev. Muhammed ᶜAbdu'l-Hâdî Ebû Rîde), I/19, Beyrut 1967.

mında İran asıllı[23] Sâmânoğulları (261-390/874-999); Mısır'da Türk asıllı Tulunoğulları (254-292/868-905) ve İhşıdîler (323-358/935-969) den sonra Mağrip'de Ağlebîlere son verip bir Şiî devleti kuran Arap asıllı Fâtımîler (297-567/909-1171); Musul ve civarında Karmatî mezhebinden Arap asıllı Hamdânîler (317-394/929-1003); Bağdat dolaylarında İran asıllı Şiî Bûveyhoğulları (334-447/945-1055); Doğu İran, Çin Türkistanı, Tarım Havzası'nda Türk asıllı Karahanlılar (349-609/960-1212); Doğu İran'da kurulup başkent Gazne olarak geniş topraklara hükmeden Türk asıllı Gazneliler (351-582/962-1186); Horasan ve Doğu İran'da türlü şubeleriyle Türk asıllı Selçuklular (432-708/1040-1308)[24]. Endülüs Emevîlerinin özel durumlarını gözönüne alarak burada zikretmedik.

M. IX. asrın ortasında doğu Türkleri arasında batıya doğru bir dönüş hareketi başlamıştı. Türk kabîlelerinin yavaş yavaş Tâhirîler ve Sâmânîler tarafından idare olunan ülkelere yerleşerek İslâmiyeti kabûl etmeleriyle başlayan islâmlaşma faâliyeti zamanla Bağdat hükûmetinin gözünden kaçmamış, Halîfe Muktedir (Ö. 320/932), 309/921'de bir elçi heyetiyle mektup ve hediyeler göndermesi sonucu Türk boylarında İslâmiyet propagandası artmış, İran milliyetçiliği ve eski dînî tesirlerle kesifleşen Şiî muhalefetinin Horasan'a yönelmesi, Sâmânoğullarının bunu önlemede âciz kalmaları üzerine Karahanlılardan Buğra Han'ın gelip Şiî ordusunu büyük bir yenilgiye uğratması[25] hilâfetin ümitlerini Türklere yöneltmişti. Muktedir'in (308-310/920-922) senelerindeki bu başarısının önemini Bîrûnî eserlerinde belirtmiş, Zerdüştîlerin ve Deylemîlerin eski İran'ı canlandırma gayreti ve Karmatî-Şiî hareketlerinin önlenmesiyle İslâmiyet'in birçok yerlerde yayılmasını büyük bir memnunlukla kaydetmişti[26].

M. X. asrın sonlarına doğru Bağdat hükûmeti üzerinde başşehri Buhara olan Sâmânoğulları ile Deylem sarayında oturan Büveyh-

---

(23) Sâmânoğullarının Türk olduğuna dair de rivâyetler vardır. (Bkz. Zeki Velîdî Togan, Umûmî Türk Târihine Giriş, 56, İstanbul 1970). Bu arada biraz sonra bahsi geçecek Büveyhîlerin Bîrûnî'nin yazdığına göre, Arap ya da İran asıllı olduğunda ihtilâf bulunduğunu da kaydedelim. Bkz. el-Bîrûnî, el-Âsâru'l-Bâkiye, 38.

(24) Bkz. Hüseyin Gazi Yurdaydın, İslâm Târihi Dersleri, 48, Ank. 1971.

(25) Ebu'l-Hasen ᶜAlî b. ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. ᶜAbdi'l-Kerîm b. ᶜAbdi'l-Vâhid eş-Şeybânî el-Maᶜrûf bi'bni'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Târîh; VI/167, Kahire 1353/1934.

(26) el-Bîrûnî, Tahdîdu Nihâyâti'l-Emâkin, 214. Bu konuda bkz. Zekî Velîdî Togan, Umûmî Türk Târihine Giriş, 78.

oğulları hâkimdi[27]. Büveyhoğulları Hazer Denizi'nin güneyinden kendileriyle birlikte hiçbir edebî gelenek getirmediklerinden Arap edebiyâtının tesirinde kaldılar[28]. Öte yandan aynı devirlerde Sâmânoğulları Devleti zamanında modern Fars edebiyâtı, bilhassa şiirde, Horasan'da parlamaya başladı[29]. Sâmânoğullarının devri kültür hareketleri bakımından önemli bir rol oynayıp vasalı durumundaki Ziyarîler (316-470/928-1077)'in Cürcan ve Me'munoğulları (385-408/995-1017)'nın Hârizm sarayından, ilerde geniş olarak ele alacağımız ve tezimize konu olan Bîrûnî de içlerinde bulunmak üzere, meşhur bilginler çıkmıştır. Saffârîlerin derme çatma medenî teşkilâttan yoksun varlığına son veren Sâmânoğlu hükümdarlarından İsmail (Ö. 295/907)'in veziri el-Ceyhânî (Ö. H. III. asır sonlarında) civar memleketleri tasvir eden bir eser yazdı[30].

Bütün bunlara rağmen Sâmânoğulları, Büveyhîler ve Karahanlılar arasında sıkışmış kalmış olup bölgelerinde oturan Türklerin askerî gücünden faydalanmaktaydılar. Zamanla kumandanlıkları ele geçiren bu Türklerden Alptekin Gazne Devleti'nin temelini attı.

Bağdat Halîfesine *"Emîru'l-Mü'minîn"* deniliyordu. Onlar kendilerine *"Benî el-halâif"* (Halîfelerin oğlu) diyorlardı. Bu kaideden ilk çıkan Fâtımîler ise dünyevî hâkimiyet yanında Hazret-i Peygamber'e hakîkî halîfe kendileri olduklarını iddia edip Kayrevan savaşından (297/909) sonra kendilerini halîfe diye isimlendirmeye başladılar. Daha sonra Emîru'l-Mü'minîn lâkâbı eski özelliğini kaybetti. Endülüs Emevîleri, (350/961)'den itibaren hilâfete nisbet edilip onlara da Emîru'l-Mü'minîn denmeye başlandı[31].

Fâtımî halîfeleri Abbâsî halîfeleriyle şiddetle mücâdele edip kendilerine sadece Mısır ve Afrika'da değil, Şam ve Yemen'de de

---

(27) Bîrûnî, **"Devlet ve Mülk, Müttaki'nin son ve Müstekfi'nin ilk günlerinde Abbasoğullarından Büveyhoğullarına intikal etti"** diyor. Bkz. el-Bîrûnî, el-Âsâru'l-Bâkiye, 132.

(28) W. Barthold, İslâm Medeniyeti Târihi, 49.

(29) Edward G. Browne, A Literary History of Persia, I/13, Cambridge 1964.

(30) C. Brockelmann, İslâm Milletleri ve Devletleri Târihi (Çev. Neşet Çağatay), 156, Ankara 1964. Ceyhânî'nin bu eseri günümüze kadar gelmemişse de Bîrûnî eserlerinde sık sık bu "El-Mesâlik ve'l-Memâlik" adlı kitabından nakiller yapar. Bkz. et-Tahkik mâ li'l-Hind, 198; el-Âsâru'l-Bâkiye, 228, 271. Yukarıda zikri geçen Sâmânoğlu Hükümdârı İsmâil için bkz. el-Bîrûnî, el-Âsâru'l-Bâkiye, 39.

(31) Adam Mez, el-Hadâretu'l-İslâmiyye, I/21.

hutbe okunmasından cesaret alarak *"her tarafta dâ'iler onlardan bahsetmeye başladılar"*[32]. Öyle ki Büveyhoğullarından Şiî ᶜAdudu'd-Devle (Ö. 372/982)'nin gemisinden çalınan gümüş yırtıcı hayvan sûreti bile Fâtımî halîfesinden biliniyordu[33]. Suriye ve Arabistan'daki şiddet hareketleri Bağdat hükûmetince bastırılan iştirâkçi Karmatî Mezhebi, sonradan Arabistan'da tutunup hattâ (317/930) da Kâᶜbe'deki Haceru'l-Esved'i alıp başşehirleri el-Ahsâ'da 22 sene tutmuşlar[34] ve uzun yıllar varlıklarını korumuşlardı.

İşte Alptekin'in dâmâdı Sebüktekin (Ö. 387/997)'in önceleri Sâmânoğlu Devletine bağlı iken bâzı küçük emirleri sindirerek Gazne'nin batı emniyetini sağladıktan sonra Hintlilere yönelerek Çipal'i yenmesiyle[35], burada büyük bir devlet kurulmasını sağlamış olduğu kadar, Müslümanlarca esrarlı bir âlem, Hint âlemiyle de temasa gelinmiş oldu. Daha sonra Mahmud (Ö. 421/1030), Gaznelilere dayanarak varlığını sürdürmek isteyen Sâmânoğullarını koruma durumunu devam ettirerek doğu İslâm âleminin siyâsî işlerine ağırlığını koyup halîfece *"Emînu'l-Mille ve Yemînu'd-Devle"* ünvanını aldıktan sonra[36], Buhâra'yı fethederek Sâmânoğullarına son veren İlek Han'la aralarında Ceyhun nehri sınır olmuş ve artık Mahmud bağımsızlığı için içtiği andı yerine getirmiş[37], cihada çıkarak Hint seferlerini başlatmıştı. Otuz küsur sene bu yolda devam ederek[38] 17 seferle Mahmud, Hintlilerden birçok ülkeler, ganîmetler almış, onların kutsal putlarını kırmış[39], bütün İslâm ve Hıristiyan âleminin nazarlarını üzerine çekmiş, büyük, dâhi bir kumandan olduğunu göstermiş; öte yandan zaman zaman sulh, zaman zaman harp taktikleriyle doğudaki siyâseti, Me'munoğullarının ülkesini toprak-

---

(32) Adam Mez, İbni Nedim'den naklediyor. Bkz. el-Hadâretü'l-İslâmiye, 22.

(33) Adam Mez, el-Hadâretu'l-İslâmiyye, I/23.

(34) İbnu'l-Esîr, el-Kâmil Fi't-Târih, VI/203, 335; Bîrûnî, bu olayı bir sene farkla veriyor. Bkz. el-Bîrûnî, el-Âsâru'l-Bâkiye, 212.

(35) Ebû Nasr el-ᶜUtbî, Târîhu'l-Yemînî (Fethu'l-Vehbi denilen Şerhu'l-Yemînî'nin kenarında), 1/58, İstanbul 1926; el-Bîrûnî, et-Tahkîk mâ li'l-Hind, 16; İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, VII/86.

(36) el-ᶜUtbî, Târîhu'l-Yemînî, I/317.

(37) Nizâmî ᶜArûzî, Çahâr Makale, 229; el-ᶜUtbî, Târîhu'l-Yemînî, II/26; İbnu'l-Esîr, VII/197.

(38) el-Bîrûnî, Kitâbu't-Tahkîk mâ li'l-Hind, 16.

(39) a.g.e., 429.

larına katması (408/1017), Kerrâmîleri sindirmesi[40], Karmatîleri, Bâtınîleri ezip hac yolunu açması, Büveyhoğullarının doğudaki bölümünü ortadan kaldırması (420/1029), diğer Türk boylarının hareketlerini dikkatle takip etmesi, halîfe ile olan münâsebetlerinde mûtedil bir yol tutmasıyla da iyi bir devlet adamı olduğunu isbat etmişti.

Bîrûnî, Sultan[41] Mahmud devrinde İslâm ülkelerinin nasıl bir genişlik gösterdiğini şöyle anlatıyor: *"Şimdi dünya değişti. İslâmiyet dünyânın Uzak Doğusunda Çin sınırlarından Uzak Batısında İspanya sınırlarına kadar, Güney'de Habeşistan, Afrika ülkelerinden ve Hindistan'dan Kuzey'de Türk ve Sakalibe (Fin, Slav ve Bulgar) memleketlerine kadar uzanan bütün ülkelerde yayıldı."*[42]

Mes'ud (Ö. 433/1041), bu başarıları devam ettiremedi. Babasının Oğuzlara karşı siyâsetini[43] anlayamamış olduğundan Dandanakan'da yenilmesi (431/1040)[44] bu büyük devletin artık zamanla üstünlüğünün kaybolup nihayet Gurlularca varlığına son verilmesine kadar gider. Fakat ne var ki, Râvendî'nin dediği gibi *"kılıç Türklerin elinde"*[45]dir ve yeni büyük bir cihan Türk İmparatorluğu, Büyük Selçuklu İmparatorluğu parlak devresini açmıştır[46].

---

(40) Şehristânî (548/1153) önceleri onların reislerine Sultan Mahmud'un yardım ettiğini yazar. Bkz. Ebu'l-Feth Muhammed b. ᶜAbdi'l-Kerîm eş-Şehristânî, El-Milel ve'n-Nihâl, I/37, Mısır 1317/1899.

(41) İlk defa Mahmud'un **"Sultan"** lâkâbiyle lâkaplanması konusu için bkz. C. E. Bosworth, The Titulature of the Early Ghaznavids, 222-223.

(42) el-Bîrûnî, Tahdîdu Nihâyâti'l-Emâkin, 214. İslâm ülkelerinin genişleme durumunu karşılaştırmak için bkz. el-Mukaddesî, Ahsenu't-Tekâsîm fî Maᶜrifeti'l-Ekâlîm, 64, Leiden 1904; İbnu Havkal, el-Mesâlik ve'l-Memâlik, 10-11, Leiden 1904.

(43) Bkz. Y. Hikmet Bayur, Hindistan Târihi, 1/174-5, Ankara 1946.

(44) Sadru'd-din Ebu'l-Hasan ᶜAlî İbn Nâsır İbn ᶜAlî el-Hüseynî, Ahbâru'd-Devleti's-Selçûkiyye, 8, Ankara 1943; ᶜİmâdu'd-Dîn el-Kâtib el-Isfehânî. Zubdatu'l-Nusra ve Nuhbatu'l-ᶜUsra (al-Bundârî ihtisarı. Çev. Kıvameddin Burslan), LXII, İst. 1943.

(45) Muhammed b. ᶜAlî b. Süleyman er-Râvendî, Râhatu's-Sudûr ve Âyetu's-Surûr (Çev. Ahmed Ateş), 1/18, Ankara 1957.

(46) Mehmed Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Târihi, II/1, Ankara 1954.

I. BÖLÜM

Bu bölümde Bîrûnî'nin hayâtı, eserleri, ilmî kişiliği, metodu ve buluşları, dînî kişiliğini inceleyeceğiz. Ancak bu konulara girişmeden, Bîrûnî'nin hayâtı bölümünde esas memleketinin Hârizm olduğunu belirterek hayâtını oradan itibaren ele alacağımızdan, önce Hârizm ve bu bölgeye mensup olan Bîrûnî'nin milliyeti üzerinde duracağız.

Hârizm, Ceyhun'un aşağı kısmında ve bu nehrin her iki yakasındaki bir yerleşme bölgesi olup sonraları XIII. asra kadar başkent ismi olarak hep Kâs şehri için kullanılmıştır.

"Âmu Deryâ deltası, Orta Asya'nın milâddan sonraki ve bilhassa İslâm devirlerindeki hayâtında olduğu gibi, milâddan önceki kültür hayâtında da Ön Asya'da Mezopotamya'nın ve Afrika'da Nil deltasının rolüne benzer bir rol oynamıştır."[1] *"İslâmiyet, Fârâbî, Hârizmî, Bîrûnî ve İbni Sinâ gibi ünlü ilim adamları ve bilginlerinin büyük bir sayısını Horasan ve Mâverâünnehir mıntıkalarına borçludur. Bu bakımdan Horasan ve Mâverâünnehr'in rolü, geniş İslâm ülkesinde işgal ettiği sahanın küçüklüğü ile kıyaslanamıyacak derecede önemli olmuştur."*[2]

Bir mensubu olarak Bîrûnî, ilerde belirteceğimiz geniş ilmî ihatasını bu bölgeye yöneltmiş, bölgenin teşekkülünü, Ceyhun'un mecrâsını değiştirmesiyle birçok şehirlerin terkedilip kendisinin bunlardan 300 küsurunu tesbit ettiğini, bölgedeki bâzı taşları kırıp in-

(1) Zeki Velidî Togan, Hârizm, İslâm Ans. V/240, İstanbul 1950.

(2) Richard N. Frye ve Aydın Sayılı, Selçuklardan Evvel Orta Şarkta Türkler, Belleten X/37, 97, Ankara 1946.

celemek sûretiyle bâzı neticelere ulaştığını[3] bir jeolog ve arkeolog ifadesiyle anlatmıştır[4]. Bölgenin bir de târihini yazmışsa da günümüze ulaşmamıştır[5].

Aral gölü deltasındaki Hârizm'in nehrin iki tarafına göre iki bölümde ele alınabileceğini yukarda kaydetmiştik. Bunlardan nehrin batısında bulunan bölümün merkezi Gürgenç[6], diğer sağdaki bölümünki ise uzun bir süre tek başına Hârizm diye isimlendirilen Kâs idi. Resmî devlet merkezi Kâs olduğu halde Gürgenç, ticâret ve bâzan emirlik merkezi olup bu her iki merkezin kültür târihi Milâd'dan önceki asırlara kadar uzanır. Hârizmlilerin ayrı bir dilleri olduğunu[7], bunu XIII. asra kadar muhafaza ettiklerini biliyoruz. Bu asrın başlarında Prof. S. P. Tolstov'un sağdaki Hârizm'deki kazıları hem burada büyük bir medeniyetin yattığını, hem de Bîrûnî'nin dediği gibi, asıl önemli medenî ilerlemenin diğer taraftakinden önce burada olduğunu gösterdi. Prof. Tolstov'un çalışmalarına ilâveten merhum Ord. Prof. Zeki Velidî Togan, Prof. Henning ve Prof. A. Freiman'ın buluşlariyle, eski Hârizm dili günışığına çıktı[8].

Hârizmlilerin buraya ne zaman yerleştikleri hakkında kesin bir bilgimiz yoksa da Bîrûnî, *"İran ağacının dallarından biri"*[9] diye tarif ettiği bu kavmin Hârizm'in kuruluşundan itibaren Türklerle yakın

---

(3) Bîrûnî, Arap yarımadasının eskiden deniz olduğunu, taş ve fosil incelemelerine dayanarak zikrettikten sonra kendi bölgesinde de Ceyhun'un mecra değişiklikleri sırasında baraj göller meydana gelip sonra suyun çekilmesiyle çöle dönüştüğünü, bunu Türkler arasındaki bâzı mit'lerin de isbat ettiğini anlatarak bir konuda hükme varmak için metodunu göstermiş oluyor. Bkz. el-Bîrûnî, Tahdîdu Nihâyâti'l-Emâkin litashîhi Mesâfâti'l-Mesâkin, 21-24.

(4) A.g.e., 21-24.

(5) Bkz. "Eserleri".

(6) Arapça Cürcâniyye, Türkçe Ürgenç; şimdi köhne - Ürgenç. Bkz. Zeki Velidî Togan, Hârizm, İslâm Ans. V/242 ve W. Barthold, Turkestan Down to the Mongol Invasion (Çev. H. A. R. Gibb), 514, Londra 1958. (Hârizm hk. bkz. A.g.e., 144-5).

(7) Bkz. el-Bîrûnî, el-Âsâru'l-Bâkiye, 48.

(8) Bkz. Zeki Velidî Togan, Hârizm, İslâm Ans. V/246-247 ve V. Minorsky On Some of Al-Biruni's Informants, al Biruni's Commemoration Volume, 236, Calcutta 1951. (Bu dilin şifresini çözen son iki bilgin, bu dille ilgili metinleri tesbit eden ilk bilgindir.)

(9) el-Âsâru'l-Bâkiye, 47.

münâsebetinden bahseder[10]. Her ne kadar Batılı bilginler Hârizm'i de içine alan geniş bir bölgeyi İranlılara ve İranlılarla akraba kavimlere malediyorlarsa da[11] Türkler bu bölgelerde *"Arap istilâsından önce"*[12] hattâ *"milâddan evvelki zamanlardan beri"*[13] bulunmaktaydılar. Zaten Bîrûnî de bu bölgedeki Peçenek, Başkırt, Guz Türklerinden ve Türkmenlerden sık sık bahsedip bunların oturdukları yerlere işâret etmekte, onlarla Hârizmlilerin ve kendisinin münâsebetlerini çeşitli kitaplarında zikretmektedir[14]. İbni Fadlan, (X. y.y. başları) seyâhatnâmesinde Hârizmliler ve onlara yakın yukarda zikrettiğimiz Türk boylarından bahsetmekte[15], Muhammed ʿAvfî (Ö. 626/1228) ise Hârizm'deki Türklere temas edip *"Bunların Hârizm'de bulunan bir kısmı, İslâmiyet bu bölgelere saâdet getirdiği sıralarda müslüman oldular ve İslâmiyet'te büyük başarılar gösterdiler. ... Türkmen adı ile anılan Türkler de kendi arazilerini bırakarak İslâm şehirlerine geldiler."*[16] demektedir. Prof. V. Minorsky, Bîrûnî için, *"O, eski İran kültür âlemi ve Türklerle dolu steplerin hududunda doğdu"*[17] demekle beraber Bîrûnî'nin ana dilinin *"kuvvetlice Türkçe tesirinde kalmış bir İran diyalekti"*[18] olduğunu ileri sürmektedir. Bu Türklerin o günkü yerleşme durumlarını itiraf eden satırları bir tarafa bırakıp Bîrûnî'nin milliyeti konusunda batılı

---

(10) A.g.e., 35.

(11) Tartışması için bkz. Richard N. Frye - Aydın Sayılı, Selçuklulardan Evvel Orta Şarkta Türkler, Belleten, X/37, 97-131.

(12) A.g.e., 131.

(13) Zeki Velidî Togan, Hârizm, İslâm Ans. V/251; Aynı yazar, Umumî Türk Târihine Giriş, 59, İstanbul 1970.

(14) el-Bîrûnî, Tahdîdu Nihâyâti'l-Emâkin, 22-24, 80; el-Bîrûnî, Kitâbu'l-Cemâhir fî Maʿrifeti'l-Cevâhir, 205-6, Haydarâbâd 1355/1936. Bîrûnî "Asıl Hârizmliler" diyerek bölgedeki diğer unsurların mevcudiyetine işâret ettiği gibi (Bkz. el-Bîrûnî, el-Âsâru'l-Bâkiye, 39), zaten ötedenberi Hârizm bölgenin ticarî merkezi idi. Bkz. A. Caferoğlu, Hârezm'in Târihî-İktisâdî Hayâtı, Ülkü, VIII/44, 133, İstanbul 1936.

(15) İbni Fadlan, İbni Fadlan Seyâhatnâmesi (Çev. Lûtfi Doğan), İlâhiyat Fak. Dergisi, I-II, 60-67, Ankara 1954.

(16) Richard N. Frye ve Aydın Sayılı, Selçuklardan Evvel Orta Şarkta Türkler, 112, 122; Aydın Sayılı, Bîrûnî, Belleten XIII/49-52, 55, Ankara 1949.

(17) V. Minorsky, On some of Al-Biruni's Informants, Commemoration, Vol., 236.

(18) W. Curtis, Introduction, Com. Vol., XV.

bilginlerin bilerek veya bilmeyerek[19] Arap[20] ya da İranlı[21] demeleri, hattâ "aşırı ateşli bir İran milliyetçisi"[22] diye bahsetmeleri ve bâzı doğulu bilginlerin[23] bunların tesirinde kalmalarının aşağıda göstereceğimiz şekilde, kanaatimizce gerçekleri yansıtmadığını belirtmeliyiz[24]. Sachau, Bîrûnî'nin ilk önemli eseri olan *"el-Âsâru'l-Bâkiye"*-sinde ᶜAbdullah b. Müslim b. Kuteybe'nin Arab'ın Acem'e üstünlüğü ile ilgili olarak yazdığı kitapta onun câhillik ve kâfirlik isnatlarını yerinde bulmayıp Arapların daha câhil ve İslâmiyet'e ayak diremede daha şiddetli olduklarını bir de âyet zikrederek bahsetmesini[25] devrinin kuvvetli İran milliyetçiliği tezâhürlerinden biri olarak görüyor[26]. Acem kelimesinin geniş anlamını, zikri geçen Arap kumandanının Hârizm katliâmını[27] ve Bîrûnî'nin Aristo'yu, mantığı suçlayanlara söylediklerini, okuduğu âyeti[28]; onun tenkitçi, hakperest, yanlışa düşman kişiliğini ve nihâyet hiçbir eserinde, sarîh beyâniyle tesbit edemediğimiz, bir ırkî gurur ve üstünlük ifadesinin bulunmaması yanında biraz da buna İslâmî kişiliğinden gelen tepkisini bir tarafa koyarak Farsça'yı Arapça'ya tercih edenleri ve İranlılıkta taassup edenleri kötülemesi[29], Arapça kötülen-

(19) Bkz. Y. Hikmet Bayur, Hindistan Târihi, I/13, Ankara 1946; Hüseyin Gazi Yurdaydın, el-Bîrûnî Hâtıra Kitabı, Vakıflar Dergisi, III/283, Ankara 1956; M. Şemseddin Günaltay, "İbni Sînâ, Milliyeti, Hayâtı, Kültürü", 6.

(20) Ira M. Lapidus, Bîrûnî, Americana IV/8, New-York 1968; E. S. Ah., Bîrûnî, Britannica III/711-712, Londra 1969.

(21) Edward G. Browne, A Literary History of Persia, II/105; George Sarton, Introduction to the History of Science, I/707, Baltimore 1953; Louis Massignon, Al-Bîrûnî et la Valeur de la Science Arab, Commemoration Volume, 217 vb.

(22) el-Bîrûnî, el-Âsâru'l-Bâkiye (Eduard Sachau, Chronologie Orientalischer Völker von Alberuni Einleitung), XXVII; W. Barthold, İslâm Medeniyeti Târihi, 53 vb.

(23) Nizâmî ᶜArûzî, Çahâr Makale (Muhammed Muᶜin ta'lîk), 250 vb.

(24) Bîrûnî'nin milliyeti konusunda Bkz. Zeki Velidî Togan, Bîrûnî, İslâm Ans. II/635-6; (Aynı Yazar), Umumî Türk Târihine Giriş, 92-3, 438; Aydın Sayılı, Bîrûnî, Belleten XIII/49-52, 55-57.

(25) el-Bîrûnî, el-Âsâru'l-Bâkiye, 238-9.

(26) A.g.e., XXVII.

(27) A. R. Gibb, Orta Asya'da Türk Fütûhatı (Çev. M. Hakkı), 36-8; İran, Soğd-Hârizm kültürünün imhası konusunda Bkz. M. Barthold, Turkestan Down to the Mongol Invasion, 1.

(28) Bkz. Giriş.

(29) Tahdîdu Nihâyâti'l-Emâkin, 11; el-Âsâru'l-Bâkiye, 52.

mesini Farsça övülmesine tercih etmesi[30], İranlıları bilgisizlik, yalancılık ve mübalâğacılıkla tavsif etmesi[31], İranlılardan *"biz ve İranlılar"*[32] şeklinde bahsetmesi gibi hususlar üzerinde düşünürsek Bîrûnî'ye hemen Arap, ya da İranlı demenin ne kadar yanlış olacağını anlamış oluruz. Kaldı ki kendisi bir eserinde, *"Ben gerek Arapça'yı ve gerekse de Farsça'yı ana dilimden sonra öğrendim. Bunların ikisi de benim ana dilim değildir"*[33] deyip ana dilini şöyle anlatmaktadır: *"İlim dili olan Arapça yerine benim ana dilim ile ilim tesbit edilmiş olsa idi oluk üzerine çıkmış olan deveye veya tarla sürmek için çifte koşulmuş zürafaya şaşıldığı gibi şaşılır ve hayret edilirdi."*[34] Prof. V. Minorsky, Bîrûnî'nin ana dilinin Soğdca olduğunu ileri sürmüşse de Bîrûnî Soğdları ayrı bir kavim olarak Hârizm dışında Buhâra, Beykend dolaylarında gösterdiğine[35] ve gerek Soğd, gerekse de Hârizmlilerin kuvvetli bir kültürleri, yazılı eserleri olduğu asrımızda ortaya çıktığına[36] göre, Bîrûnî'nin yukarda tarifini yaptığı ana dili bu kavimlerin dili olamaz. Öte yandan Bîrûnî, Hârizmlilerin, Türklere benzerliklerinin kendilerine zarar vermesinden[37] dolayı, beşikteki çocuklarının kafasını iki taraftan baskı altına alıp acâip bir şekle sokmalarını "Allâh'ın yarattığını değiştiriyorlar" diye tenkit edip[38] görünüş ve yüz güzelliğinin önemini belirterek Peygamberimiz'in bir yere göndereceği kimsenin güzel yüzlü olmasına dikkat ettiğinden bahsetmesi İbni Fadlan'ın pek

---

(30) el-Bîrûnî, Kitâbu's-Saydala Muk. (Çev. Ş. Yaltkaya), 31.

(31) el-Bîrûnî, Temhîdu'l-Mustakar litahkîki Maᶜna'l-Memerr (Resâilu'l-Bîrûnî), 13-17 Haydarâbâd 1948; el-Bîrûnî, el-Kanûnu'l-Mesᶜûdî, III/1469, 1474, 1478, Haydarâbad 1955; el-Bîrûnî, Kitâbu'l-Cemâhir, 23, 37 vb.

(32) el-Bîrûnî, Kitâbu't-Tahkîk Mâ li'l-Hind, 367.

(33) El-Bîrûnî, es-Saydala Muk. 31.

(34) A.g.e., 30-1.

(35) el-Bîrûnî, el-Âsâru'l-Bâkiye, 233-235.

(36) el-Bîrûnî Commemoration Volume, XV, 236; J. C. Tavadia, Al-Bîrûnî and Orientalistic, Com. Vol., 287.

(37) Hârizmliler annelerinin Türk olduğuna inanırlar. Türklere benzedikleri için İranlılar ve Araplar tarafından esir edilip satıldıklarından kafalarını genişletip Türklerden farklı bir hale getirmişlerdi. Bkz. el-Mukaddesî, Ahsenu't-Tekâsîm, 285 vd.

(38) el-Bîrûnî, İfrâdu'l-Mikal fî Emri'z-Zılâl (Resâilu'l-Bîrûnî), 38, Haydarâbad 1948.

çirkin bulduğu Hârizmlilerden[39] olmamasına delil sayılabileceği gibi; eski kaynaklarda Bîrûnî'nin nisbe'si *"el-Hârizmî el-Bîrûnî"* şeklinde gösterilmesi, her ne kadar Hârizm bölgesinin mensubu ise de kendisinin de ifade ettiği gibi *"aslî Hârizmliler"*[40]den değil, onların dışındaki Hârizmlilerden olduğuna delâlet eder. Yukarıda temas ettiğimiz Hârizmlilerin tâ eskiden beri Türk kavimleriyle yakın münâsebeti hatırlanacak olursa Bîrûnî'nin milliyetini tesbit kolaylaşmış olur. İncelememiz bu doğrultuya gelince Bîrûnî'nin eserlerinde Türk boyları, târihi, etnoğrafyası hakkında kıymetli bilgiler bulunduğu kadar; eserlerindeki yazılışlarında bir ittirat bulunan Türkçe kelimelerin[41] Peçenekçe'nin tesiri altında kalmış bir yerli Türkçe'sini hatırlattığını söyleyebiliriz[42]. Zaten Bîrûnî, bölgelerinden göçetmiş, Peçenekçe ile Hârizmce'den ibaret dilleri bulunan bir kavimden bahsettiğine[43] göre o çevre için bu normal bir keyfiyet olarak düşünülebilir. Diğer taraftan Bîrûnî, Başkırt *"kara söz"*lerinde Alp mitlerinden bahsederken bunun Başkırtçasını da veriyor[44]. Türk lehçelerine vukûfu bâriz olduğu gibi, çocukluğunda ve gençliğinde bir Türkmenle aralarındaki bir olayı anlattığına göre daha çocukluğunda Türkçe'yi bildiği anlaşılıyor[45]. İlk gençlik rasatlarını Türklerle meskûn bir bölgede yapması[46], yağmur taşı ile ilgili olarak bir Türk'le konuşması[47], Kıtay Han'ın elçilerine bâzı sorular sorması[48] da bunu doğrulamaktadır. Bîrûnî'nin Türkçesi Hârizm'in yerli Türklerinin konuştuğu Peçenekçe'ye yakın bir Türkçe olduğu kanâatine ulaşmış bulunuyoruz[49].

---

(39) el-Bîrûnî, Kitâbu'l-Cemâhir, 18; İbni Fadlan, İbni Fadlan Seyâhatnâmesi, İlâhiyat Fak. Dergisi, Çev. Lûtfi Doğan, 61, I-II, Ankara 1954; Hint seyâhatında gördüğü bâzı kavimleri tarif ederken "Türk suret"ini bir ölçü olarak kullanması sadece onları çok iyi tanımış olmasına verilemez. Bkz. el-Bîrûnî, Kitâbu't-Tahkîk mâ li'l-Hind, 160, 169, 207 vb.

(40) el-Bîrûnî, el-Âsâru'l-Bâkiye, 39.

(41) el-Bîrûnî, Tahdîdu Nihâyâti'l-Emâkin, 23; Zeki Velidî Togan, **Bîrûnî**, İslâm Ans. II/636.

(42) Bkz. Zeki Velidî Togan, Bîrûnî, İslâm Ans. II/636.

(43) Tahdîdu Nihâyâti'l-Emâkin, 23.

(44) A.g.e., 22.

(45) el-Bîrûni, Kitâbu'l-Cemâhir, 205-6; Bkz. Zeki Velidi Togan, Biruni's Picture of the World, 84, 114, New-Delhi 1949.

(46) el-Bîrûnî, Tahdîdu Nihâyâti'l-Emâkin, 80.

(47) el-Bîrûnî, Kitâbu'l-Cemâhir, 219.

(48) A.g.e., 207.

(49) Bkz. Zeki Velidi Togan, Hârizm, İslâm Ans. V/251. Peçenekler için bkz. Akdes Kurat, Peçeneklere Dair Araştırmalar, Türkiyat Mecmuası, V/101-141, İstanbul 1935.

1 — H a y â t ı

Bîrûnî'nin hayâtı hakkında bilgimiz azdır ve tam bir kesinlik taşımaz. İbni Sînâ'nın bir talebesinin, İbni Sînâ için yaptığı şekilde Bîrûnî'nin hayâtı tesbit edilmediği gibi, biyograficiler, meselâ Hatîb-i Bağdâdî (Ö. 463/1070)[50], İbn Hallikan (Ö. 681/1282)[51] Bîrûnî'den hiç bahsetmemiş, diğerleri de hem fazla bir bilgi vermemişler, hem de onu bugün anladığımız gibi anlayamamışlardır. Kaynaklarımız arasında en önemlisi, Yâkut (Ö. 627/1229)'un *"Mu'cemu'l-Udebâ"*sıdır. Sonraları Bîrûnî hakkında bilgi verenlerden çoğunun bu kaynaktan faydalandığını görmekteyiz. Bu arada verdikleri bilgi az da olsa eskilikleri yönünden İbn ebî Usaybiᶜa (Ö. 668/1270)'nın *"ᶜUyûnu'l-Enbâ"*sını, el-Kîftî (Ö. 646/1248)'nin *"Târîhu'l-Hukemâ"*sını, Beyhakî (Ö. 565/1169)'nin *"Tatimmâtu Sıvâni'l-Hikme"*sini, Şehrezûrî'nin (586-611/1190-1214) arasında yazdığı *"Nuzhetu'l-Ervâh"*ını da kaydetmeliyiz. Ensab, târih, biyografi, bibliyografya, ansiklopedi ve konuyla ilgili diğer kitablara başvurmuşsak da, elde ettiğimiz bilgi fazla olmadığından Bîrûnî'nin hayâtı ile ilgili bilgileri günümüze kadar gelip elde edebildiğimiz kendi eserlerinden derleyip çalışmamızda bunu esas edindik.

Bîrûnî'nin tam künyesi, *Muhammed b. Ahmed Ebu'r-Reyhân*
muşsak da, elde ettiğimiz bilgi fazla olmadığından Bîrûnî'nin ha-
rizm'de[53] ve 362/973[54] târihinde doğduğunu açıklamaktadır[55]. *"Bi-*

---

(50) Hatîb-i Bağdadî, Târîhu Bağdâd, I-XIX, Mısır 1349/1931.

(51) Ebu'l-ᶜAbbâs Şemsu'd-dîn Ahmed İbn Muhammed İbn Hallikan, Vefeyâtu'l-Aᶜyân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân, I-VI, Kahire 1367/1948.

(52) Yâkut er-Rûmî, Kitâbu İrşâdi'l-Erîb ilâ Maᶜrifeti'l-Edîb (Muᶜcemu'l-Udebâ ev Tabakâtu'l-Udebâ), VI, 308, Londra 1923; Celâlu'd-dîn ᶜAbdu'r-Rahmân es-Suyûtî, Bugyetu'l-Vuᶜât fî Tabakâti'l-Lugaviyyîn ve'n-Nuhât, 50, Kahire 1964. (Bkz. Hayru'd-dîn ez-Ziriklî, el-Aᶜlâm, VI/205.)

(53) Hârizm, (Şimdi Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti içinde kalan bu bölge topraklarında Karakalpak Özerk Cumhuriyeti bulunmaktadır) eski çağlarda "Horasmia" denilen bölgeye verilen isimdir ki Bîrûnî'nin doğumunu da içine alan asırda bugünkü Şeyh ᶜAbbas Veli kasabası yanında harâbeleri bulunan Kâs (bugünkü Hive'nin kuzeydoğusunda) şehri için kullanılıyordu. (Kâs için bkz. W. Barthold, Turkestan Dawn of Mongol Invasion, 514). Bu arada, Brockelmann'ın Bîrûnî'nin doğum yeri olarak Hârizm'i göstermesini düzeltmek için bu yerin Hive olduğuna dair de rivâyet vardır diye taᶜlik yazan M. Mesᶜûd'a bu hususta Bîrûnî'nin sarih beyanı bulunduğunu hatırlatalım (Bkz. C. Brockelmann, el-Bîrûnî, Dâiretu'l-Maᶜârifi'l-İslâmiyye, IV/397, Tahran (?); Muhammed Mesᶜûd, a.g.e., IV/402).

(54) H. 362 senesinin Zilhicce ayının 3. günü.

(55) el-Bîrûnî, Hikâyâtu Târîhi Ehli'l-Hind fî İstihrâci'l-ᶜUmr (Neşr. Z. V. Togan, İslâm Tetkikleri Ens. Der. Eki, 1/1-4), 16/b, İstanbul 1954.

rûnî" kelimesi üzerinde gerek okunuşu, gerekse anlamı ve gerekse de delâleti yönünden eski ve yeni kaynaklarımızda ittifak yoktur. Tartışılmayan sadece *"bîrûn"* kelimesinin Farsça'da *"dış"* anlamını ifade ettiğidir. Buna göre *bîrûnî, "dışarıdan, taşralı, yabancı"* gibi anlamlar ifade eder. Sachau, bu kelimeyi *"Berûnî"*[56] şeklinde tesbit etmekte olup bu konuda uzun mülâhazalarda bulunmaktadır[57]. Bâzı eski yazmalarda bu kelimenin *"Beyrûnî"* şeklinde yazıldığını da görüyoruz[58]. Sem'ânî (562/1166)'nin *"el-Ensâb"*ının nâşiri; İbni Esîr (Ö. 630/1232)'in *"el-Ensâb"*ında[59] ve kendi neşrettiği metinde her ne kadar bu kelime *"Bîrûnî"* şeklinde gösterilmişse de bir nüshada *"Beyrûnî"* şeklinde alınmış olduğunu da ilâve ediyor[60]. *"Burhân-ı Kâtı'"* hâşiyesinde her iki şeklin de aynı anlama gelerek gösterildiğini görüyoruz[61]. Bâzı batılı bilginlerin bu kelimeyi *"Aliboron"* şekline getirmiş olduğunu söyleyerek kelimenin anlam ve delâleti husûsuna geçelim. Yâkut, bu husûsu araştırmış; bâzı bilginlerin, Bîrûnî'nin Hârizm'de az kaldığını, Hârizmlilerin uzun zaman gurbette kalanlara böyle dediklerini[62] söylemelerine rağmen kendisinin aynı fikirde olmadığını, bunun Bîrûnî'nin taşralı olduğuna delâlet ettiği zannında olduğunu söylemiştir ki Semᶜânî de bu kanâattedir[63]. Beyhakî *"bîrun"*un Hârizm'de bir yer olduğunu söylerken İbn Ebî Usaybiᶜa, Şehrezûrî, Muhammed Bâkır el-Mûsevî

(56) F. Krenkow da böyle yapmaktadır. Bkz. F. Krenkow, Berûnî And the MS. Sultan Fâtih, Commemoration Vol. 196.

(57) Bkz. el-Âsâru'l-Bâkiye, XVII-XX, LXXIII.

(58) Leiden'deki Gazenfer Tebrizî'ye âit yazmalar gibi. Bkz. Z. V. Togan, Bîrûnî, İslâm Ans. 636.

(59) ᶜİzzu'd-din Ebu'l-Hasen ᶜAlî b. Muhammed b. Muhammed İbnu'l-Esîr, el-Lubâb fî Tehzîbi'l-Ensâb, Kahire 1357/1938.

(60) Ebu Sa'd ᶜAbdu'l-Kerîm b. Muhammed b. Mansûr et Temîmî es-Semᶜânî, el-Ensâb, 392, Haydarâbad 1963.

(61) Muhammed Huseyn b. Halef Tebrîzî, Burhân-ı Katı' (Neşr. Muhammed Muᶜîn), 1/336, Tahran 1963.

(62) Bkz. Celâlu'd-din ᶜAbdu'r-Rahmân es-Süyûtî, Buğyetu'l-Vuᶜât, 50.

(63) Yâkut Muᶜcemu'l-Udebâ, VI/308; Semᶜânî el-Ensâb, 392. Her iki kaynağa dayanmasına rağmen el-Kazvînî, Bîrûnî'nin Hârizm dışında doğduğu kanaatına varıyor. Halbuki onlar "Bîrûnî" kelimesinin yorumunu yapıyorlar, doğumu hakkında böyle bir şey söylemiyorlar. Bkz. Nizâmî ᶜArûdî, Çahâr Makale (M. ᶜAbdu'l-Vehhâb el-Kazvînî, tashih ve şerhinden yeniden neşr. M. Muᶜîn) 250.

(Ö. 313/895) Sind'de bir yer olduğunu kaydetmektedirler[64]. Bîrûnî'den önceki coğrafyacıların (İbn Havkal (Ö. 387/997), Mukaddesî (Ö. 380/990) vb.) kitablarında Sind'de böyle bir yer göremediğimiz gibi[65], yukarıda doğum yerini kendi ağzından nakletmiştik. Öte yandan Bîrûnî, Hârizm ile münâsebetinin öyle zayıf bir münâsebet olmadığını belirtmek ister gibi, bir kitabında oradan bahsederken *"vatanım"* demektedir[66]. Demek ki bu taşralılık, yabancılık Hârizm dışında aranmayacaktır[67]. Kanâatimizce, Hârizm'den çıkmış bilginlerden hiçbiri için değil, yalnız Bîrûnî için bu kelimenin kullanılmış olması[68] bir iç şehir - dış şehir açıklamasiyle (o devirlerde şehirler iki bölüm olup içtekine *"enderûn"*, dıştakine de *"bîrûn"* denildiği için Bîrûnî'nin doğum yeri olan Kâs'ın dış bölümüne nisbet edilmiş olduğu şeklinde) soruyu cevaplandırmaktan çok[69], bir dış şehirde[70]

---

(64) Zahîru'd-dîn ebu'l-Hasen b. ebi'l-Kasım el-Beyhakî, Tetimmâtu Sıvâni'l-Hikme (el-Âsâru'l-Bâkiye'nin Sachau Muk. İktibas) LII.; İbnu ebî Usaybıᶜa, ᶜUyûnu'l-Enbâ fî tabakâti'l-Etıbbâ, III/29, Beyrut 1957; Şemsu'd-dîn Muhammed b. Mahmûd eş-Şehrezûrî, Kitâbu Nuzheti'l-Ervah ve Ravzatu'l-Efrâh (el-Âsâru'l-Bâkiye'nin Sachau Muk. İktibas) LIII; Muhammed Bâkır el-Mûsevî el-Hansârî, Ravzâtu'l-Cennât, I/68, Isfahan 1226; Yûsuf İlyân Serkis, Mu'cemu'l-Matbûâti'l-ᶜArabiyye ve'l-Mu'arrebe, 615, Mısır 1928; Kâtib Çelebî, Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn I 9, İst. 1971.

(65) Hârizm'de **"bîrûn"** diye bir yer tesbit edemediğimiz gibi, Sind'de de **"Nîrûn"** **"bîrûn"**la karıştırılmış olmalı.

(66) Tahdîdu Nihâyâti'l-Emâkin, 81.

(67) Sachau (Zahov) bu meseleyi çözmek için çok gayret sarfetmişse de kesin bir neticeye ulaşamadığını söylemektedir. Ancak Buhara'ya gittiğinde orada bir kimseyi şehrin içinden, dışından diye tavsif ettiklerine dikkat etmesi, Bîrûnî kelimesinin ona yakın bir yapıya sâhip Ârâmca "kapı eşiği" anlamına gelen bir kelimeyle ilgisi konusunda bir filoloğun sözünü nakli burada kaydetmeden geçemiyeceğimiz ilgi çekici noktalardır. (Bkz. el-Âsâru'l-Bâkiye, Sachau Muk. XVIII, LXXIII). Aynı konu için Bkz. Tahdîdu Nihâyâti'l-Emâkin Muk. (M. Tavit Tanci) I-II; Mevlânâ ᶜAbdusselâm Nedvî, el-Bîrûnî, Commemoration Volume, 252 vb.

(68) Bkz. Semᶜânî, el-Ensâb, 392; İbnu'l-Esîr, el-Lubâb fî Tehzîbi'l-Ensâb, 161.

(69) Sachau, el-Âsâru'l-Bâkiye Muk. XVIII; Salih Zeki, Âsâr-ı Bâkiye, I/170, İst. 1329.

(70) Veya şehrin kenar semtlerinde, dış bölümünde (W. Barthold, Arabların şehre **"medîne"**, İranlıların **"şehristân"** dediklerini, meselâ Belh'de olduğu gibi, bir ana şehir, bir de kenar mahalleler **"rabad"**lar bulunduğunu, "rabad" karşılığının Farsça'da **"Bîrûn"** olduğunu, fakat târihçiler, ya da coğrafyacıların bunu kullandıklarına tesadüf edilmediğini kaydediyor. Bkz. Barthold, Turkestan, 78. Ancak **"Târîh-i Beyhakî"**de Bîrûnî'den ik-

o devirde kimler oturabilirdi sorusunu sormayı gerektirir. Yâkut'un naklettiği bir şiirinde Bîrûnî, ceddini bilmediğinden bahsettiğine göre onun yine de Hârizm bölgesi dâhilinden doğum yerine bir müddet önce göçetmiş bir âileye mensûbiyetinden dolayı böyle tavsif edilmiş olacağını düşünebiliriz ki Muhammed ᶜAvfî'nin bu bölüme girerken naklettiğimiz sözü hatırlanırsa[71], böyle düşünmemizin tabiîliği ortaya çıkmış olur.

Bîrûnî'nin doğum tarihinde bir ihtilâf yoksa da ölüm tarihi ihtilâflıdır. Yâkût, 403/1012, İbn Ebî Usaybiᶜa, İbnu'l-Esîr ve Hansârî, 430/1038 tarihlerini vermektelerse de Bîrûnî'nin talebelerinden Ebu'l-Fazl es-Serahsî bir eserinin kenarına hâşiye olarak 440/1048 tarihini kaydettiğinden ölüm tarihi olarak genellikle bu tarih kitaplarda zikredilmekte iken[72] Bîrûnî'nin Bursa'da bulunan *"Kitâbu's-Saydala"* isimli yazma bir kitabı konuya daha değişik bir anlayış getirmiş bulunmaktadır. Çünkü Bîrûnî bu eserinde 80 yaşını geçmiş olduğunu zikrettiğinden[73] Ord. Prof. Dr. Zeki Velidi Togan ve Max Mayerhof, yukarıda zikrettiğimiz tarihte Bîrûnî 77 yaşında ölmüş olacağından, Yâkût'un *"o zaman çok ihtiyardı"* diye verdiği tarihin aslında 443/1051 olması gerektiğini zikrederek Bîrûnî'nin bu tarihte öldüğünü ileri sürüyorlar[74]. Biz, esas hatayı doğum tarihin-

---

tibas edilmiş Hârizm bölümünde biz iki yerde tesadüf ettik. Bkz. Ebu'l-Fadl Muhammed b. Huseyn Kâtib Beyhakî, Târîh-i Beyhakî, II/833, Tahran 1326.

(71) ᶜAvfî'nin Hârizm bölgesindeki Türklerin kendi topraklarından şehirlere göçü ile ilgili sözü (Bkz. I. Bölüm altı).

(72) Yâkut, Muᶜcemu'l-Udebâ, VI/308; İbn Ebî Usaybiᶜa, ᶜUyûnu'l-Enbâ, III/30; İbnu'l-Esîr, Lubâb, 161; Hansârî, Ravzâtu'l-Cennât, 1/68. Kâtip Çelebi bu konuda 4 nakilde bulunuyor: H. 430, 423, 440, 450, Bkz. Kâtip Çelebi, Keşfu'z-Zunûn, I/9; Salih Zeki, Âsâr-ı Bâkiye, 173. Leiden'de bulunan Gazanfer-i Tebrizî yazmasında yakın talebesi Serahsî'nin Bîrûnî'nin bazı kitaplarının hâşiyesine ölüm tarihi olarak "440 Recep ayının 2. günü Cuma gecesi yatsıdan sonra" diye yazmış olduğu (Ancak burada Serahsî Bîrûnî'yi ismen tasrih etmiyor), diğer bir yerde de başka bir hatla Bîrûnî ismi tasrih edilerek ömrünün 777 kamerî ay olduğunun kaydedildiği söylenmektedir. Gazanfer, Bîrûnî'nin bir rüyasiyle ölümünü bağdaştırmaya çalışıp te'villere girişiyorsa da kayda değmez. Bkz. İbrâhîm b. Muhammed el-Gazanfer et-Tebrîzî, el-Muşşâta lirisâleti'l-Fihrist, Bibliotheek Leiden (133), 51.

(73) el-Bîrûnî, Kitâbu's-Saydala, Muk., 36.

(74) Bkz. Z. V. Togan, Bîrûnî, İslâm Ans., II/639; Mohd. Abdurrahmân Khan, On the Tracts of Abu'r-Reyhân M.b.A. el-Bîrûnî, Com. Vol. 171.

de aramak görüşüne iştirâk edemesek de[75], bu iki tarih, yani H. 403 ile H. 443 tarihlerinde benzeyiş bulunmaması hususundaki çıkış noktasından hareketle bu tarihin H. 453 olabileceğini düşünüyoruz[76].

Bîrûnî'nin ailesi hakkında hemen hemen hiç bilgimiz mevcut değildir. Yâkut'un naklettiği bir şiirinde kendisi için soy-sop, övgüyerginin önemli olmadığını belirtmek için babasına "Ebû Leheb", anasına da "Hammâlete'l-Hatab" demesinden annesinin odun toplayarak geçimlerini sağladığı yargısına varamıyoruz[77]. Çocukluğu ve gençliği hakkında bildiklerimiz, büyük bir öğrenme hırsında düğümlenen bir araştırma ruhuyla memleketine gelen Rumlardan bâzı şeylerin Rumcasını sorup bunları kaydetmesi[78], ilâçlarla ilgilenip bunların tesirlerini takip etmesi[79] gibi münferit şeylerdir. Bîrûnî, *"Çocukluğumdan beri muhtelif çağlarımda yaşıma ve başıma göre muhtelif ilimleri öğrenmeye yaradılışım itibariyle içimde aşırı derecede bir hırs ve arzu duyardım"*[80] diyor. Bîrûnî'nin gölgelerinde nîmetlendiğini söylediği[81] *"Âl-i ᶜIrak"*ın başkenti Buhârâ olan Sâmânoğullarının vâlisi mevkiinde mevcudiyetleri İslâm öncesine uzanan Afrigoğullarından Hârizmşahlar[82] himayesine ne şekilde girdiği belli değilse de, ilk ciddî fennî ilimler öğrenimini, kendisini Emîr'l-Mü'minîn'e nisbet ederek samimî bir şekilde övdüğü, *"üstâdım"* dediği bu âileye mensup büyük cebir ve fen ilimleri üstâdı Ebû Nasr Mansûr b. ᶜAlî b. ᶜIrâk'tan gördüğünü anlıyoruz[83]. Bîrû-

---

(75) Bkz. Aydın Sayılı, Bîrûnî, Belleten XIII/49-52, 53-4, (Çünkü yukarıda doğum tarihiyle ilgili olarak Bîrûnî'nin kendi beyanını zikrettik).

(76) Arap rakamlarında sıfır ile beşin benzerliği ve karışıklıklara sebep olması (٤٠٣) ile (٤٥٣) arasında (٤٠٣) ile (٤٤٣) arasında olduğundan daha kuvvetli bir yanılma sebebi olduğu yolunda düşünmemizi gerektirdi; Sachau da Gazanfer'in verdiği iki rivâyeti kuvvetli bulmamaktadır. Bkz .el-Bîrûnî, el-Âsâru'l-Bâkiye, XXXVII. Öte yandan Boilot, Bîrûnî'nin 442/1050'den sonra öldüğü kanaatındadır. Bkz. D. J. Boilot, Biruni, The Encyclopaedia of Islam, 1/1236.

(77) Yâkut, Muᶜcemu'l-Udebâ, VI/312; (Bkz. Z. V. Togan, Bîrûnî, İslâm Ans. II/636; el-Bîrûnî, Tahdîdu Nihâyâti'l-Emâkin, (M. Tavit Tanci Neş.), IV.

(78) el-Bîrûnî, Kitâbu's-Saydala, Muk., 34.

(79) el-Bîrûnî, Kitâbu'l-Cemâhir, 205-6.

(80) el-Bîrûnî, Kitâbu's-Saydala, 34.

(81) Yâkut, Muᶜcemu'l-Udebâ, VI/312.

(82) Bkz. Z. V. Togan, Hârizm, İslâm Ans. V/242-3; İbrahim Kafesoğlu, Harezmşahlar Devleti Tarihi, 30-33, Ankara 1956.

(83) el-Bîrûnî, el-Âsâru'l-Bâkiye, 36, 184; Bkz. Nizâmî ᶜArûdî, Çahar Makale, 419-20.

nî'nin hayatını böylece Kâs Hârizmşahlarının sarayından başlatmışken onun delikanlılığında Hârizmşah'a her yıl gelip hediyeler getiren bir Türkmen'den bahsetmesinden[84] —ceddini bilmediğini söylemesi de hatırlanırsa— saraya küçük yaşlarında alındığını, Türklerin Hârizm'le yakın ilişkileri bulunduğunu, Türkmen'le olan konuşmada Bîrûnî'nin de hazır bulunması, belki de dil bakımından anlaşmayı sağlamak sebebiyle olduğunu çıkarabiliriz.

Bîrûnî, her ne kadar bâzı bilginlerden üstad diye bahsetmekte ise de[85] eserlerinde Ebû Nasr Mansûr b. ᶜIrak'tan başka kimseye "*üstâdım*" dememesi ve ilim hırsı, zekâsı, erken eser vermesi gözönüne alınırsa Yâkut'un hocası olarak zikrettiği ᶜAbdu's-Samed b. Samed el-Hakîm'den aldığı dersler[86] dışında uzun süreli bir öğrenimi olmadığını, daha çok kendi kendini yetiştirdiğini söyleyebiliriz.

Bîrûnî, ilk rasadını 380/990-991'de yaptığını söylediğine göre[87], ilmî çalışmasının daha 17 yaşında iken verimli bir deney-gözlem rayına oturduğu anlaşılıyor. Ancak Kâs yakınlarında bir köyde bu ilk rasatlarında öyle bir hırs ve azimle işe girişmiş ki çıplak gözle güneşe bakmaktan gözleri hastalanmış, daha sonra güneşin sudaki aksinden bakarak çalışmalarını sürdürmüş[88]. Böylece Bîrûnî'nin Ebû Nasr Mansûr b. ᶜIrak'dan astronomi ve onunla ilgili bilimler hususunda iyi bir öğrenimde bulunduğunu, üstün zekâsiyle İbn Sînâ gibi, konuları çabuk anlayıp uygulamalara geçerek daha sonra eserler vermeye başladığını görüyoruz. Yukarıda zikrettiğimiz ilk rasadını diğerleri takip ediyor[89] ve bu senelerinde Bîrûnî'nin astronomi, cebir, tarih gibi konularla ilgili eserler verdiğini ve ilgi sahasını tabiî ilimlere yönelttiğini anlıyoruz[90]. Ancak bu arada hemen

---

(84) el-Bîrûnî, Kitâbu'l-Cemâhir, 205-6; Z. V. Togan, Biruni's Picture of the World; 84, 114.

(85) el-Bîrûnî, Kitâbu't-Tahkîk mâ li'l-Hind, 3, 5; el-Âsâru'l-Bâkiye, 25.

(86) Yâkut, Muᶜcemu'l-Udebâ, VI/311; "**Meydan-Larousse**"da Bîrûnî'nin hocalarından bahsedilirken "**İbn-i Sînâ'dan ders aldığı**" söylenmektedir. İlerde temas edeceğimiz gibi, aralarında sadece ilmî tartışmalar geçmiştir ve Bîrûnî "**Fâzıl delikanlı**" diye hitap edip bazı hususlarda tenkit ettiği bu meşhur bilginden 7 yaş büyüktür. Bkz. Meydan Larousse, II/406, İstanbul 1969.

(87) el-Bîrûnî, Tahdîdu Nihâyâti'l-Emâkin, 234.

(88) el-Bîrûnî, Tahdîdu Nihâyâti'l-Emâkin, 135-6.

(89) a.g.e., 59, 80.

(90) Bunu ilk büyük eseri olan el-Âsâru'l-Bâkiye'de zikrettiği kitaplarından anlıyoruz. Bkz. el-Bîrûnî, el-Âsâru'l-Bâkiye, 10, 25, 79, 138, 185, 211, 213, 257.

kaydetmeliyiz ki Hârizm sarayında bir mevkii de bulunan Bîrûnî, Afrigoğullariyle Gürgenç'te oturan Me'munoğulları arasındaki harp neticesi 385/995'te Afrigoğullarının târihten silinip Hârizm idaresi Gürgenç'e geçtiğinde[91] rasat işlerini büyük bir hırsla devam ettirmekte, çevresi 11 m. civarında olan taksimatlı bir daire kullanmakta iken bütün bunları ve çalışmalarını bırakıp, belki de başkalarının kıskançlığını çeken mevkii sebebiyle can kaygısına düşmüş, bir müddet saklanıp Kâs'ı terketmişti[92]. Bundan sonra Bîrûnî bir müddet Rey'de kalıyorsa da oradaki ilmî çalışmaları pek beğenmiyor[93]. Kendisi bu devresini sıkıntı, fakirlik devresi olarak tavsif ederse de dâvet edilmesi üzerine tekrar Hârizm'e gelir ve Bağdat'taki Ebu'l-Vefâ Buzcânî (Ö. 388/998) ile müştereken rasat çalışmalarını (387/997)'de tekrar başlatır[94]. Daha sonra Curcân, Gîlân, Tabaristân, Kûhistân gibi yerleri hâkimiyetlerinde 155 yıl (315-470/927-1077) tutmuş Ziyârîlerden Curcân'daki tahtına ikinci defa 388/998-de dönen Kâbûs b. Vaşmgîr'in (Ö. 403/1012)[95] hizmetine giren Bîrûnî Kâbûs'u pek sevememişse de[96] âlim ve edip bir zat olan Kâbûs'un[97] ilmî çalışmalarını yine eski hızıyla sürdürebilme imkânı vermesinden dolayı verimli ve parlak devresine ayak basmıştır. Bu sebeple kendisine ithaf ettiği ilk büyük eseri olan *"el-Âsâru'l-Bâkiye"*nin çeşitli yerlerinde onu övmekte, lâkap kabûl etmedi diye takdir etmekte, şeceresini vermekte ve duâ etmektedir[98]. Kâbûs'un hizmetine hangi tarihte girdiğini kesin olarak bilmiyorsak da Bîrûnî'nin

---

(91) İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, V/169.

(92) el-Bîrûnî, Tahdîdu Nihâyâti'l-Emâkin, 80-1, 17. Salih Zeki, bundan sonra Bîrûnî'nin Gürgenç'e, oradan da Curcan'a geçtiğini söylüyorsa da kaynaklarda bunun delillerini göremedik. Salih Zeki, Âsâr-ı Bâkiye, 170.

(93) el-Bîrûnî, el-Âsâru'l-Bâkiye, 338; Sachau'nun dediği gibi Rey'e gelişi Curcân'dan önce mi, sonra mı, ihtilâflıdır. Bârânî, Curcân'da iken bir ara gidip geldiğini, Z. V. Togan ise Rey'e önce gittiğini söylüyor. el-Âsâru'l-Bâkiye'deki sıkıntılı durumunu göz önüne alarak böylece tesbit ettik. Bkz. el-Âsâru'l-Bâkiye, XXIII; Syed Hasan Bârânî (el-Bîrûnî, El-Kânûnu'l-Mesᶜûdî eki), The Milieu, I/VI, Haydarâbad 1955; Z. V. Togan, Bîrûnî, İslâm Ans. II/637.

(94) el-Bîrûnî, Tahdîdu Nihâyâti'l-Emâkin, 236.

(95) İbnu'l-ᶜIbrî, Târîhu Muhtasari'd-Duvel, 311, Beyrut 1890.

(96) Yâkût, Muᶜcemu'l-Udebâ, VI/312.

(97) Bkz. Yâkût, Muᶜcemu'l-Udebâ, VI/149; el-ᶜUtbî, Kitâb-ı Yemînî (Çev. James Reynolds), 296, 315, 407, 419, Londra 1858.

(98) el-Bîrûnî, el-Âsâru'l-Bâkiye, 3, 10, 39, 135, 362.

sarayda bir vazifesi bulunduğunu zannediyoruz[99]. Gürgenç'e gidinceye kadar Kâbûs'un hizmetinde uzun yıllar kalıp az da olsa rasat faâliyetlerini ve ilmî çalışmalarını devam ettiren Bîrûnî'nin zikrettiğimiz meşhur eserini 390-1/1000 senesinde henüz 27 yaşında iken yazmış olduğunu görüyoruz[100]. Bu tarihe kadarki çalışmalarında Bîrûnî; fennî, tabiî ve sosyal ilimlerle meşgul olmakta, kronoloji ile ilgili hususlarda yalnız Müslümanlarca[101] değil, Hıristiyan ve Yahûdilerce de fikrine başvurulmakta[102], halkın ve bilginlerin anlayamadığı meseleleri üstün zekâsiyle hemen kavramakta[103], ilmî tartışmalarda bulunmaktadır[104]. Bîrûnî'nin kendisinden 7 yaş küçük meşhur İbn Sînâ ile fizik, astronomi vb. konulardaki tartışmaları da bu aralarda başlamıştır[105]. *"El-Üstâd"* deyince birisi, *"eş-Şeyh"* deyin-

---

(99) a.g.e., 10; Kâmil Ali, Bîrûnî'nin Cürcân'a intisap tarihini 389/999 olarak gösteriyor. Her ne kadar bu konuda bir belgemiz yoksa da **"el-Âsâru'l-Bâkiye"** gibi büyük bir eserin hazırlanışı ve verdiği bilgilerden o muhitte bir müddet bulunduğu anlaşıldığından, Boilot'un da tercih ettiği gibi, bu tarihin 388/998 olması da tartışılabilir. Bkz. Al-Biruni, The Determination of the Coordinates of Cities (Çev. Jamil Ali), IX, Beyrut 1967; D. J. Boilot, Biruni, Encyclopaedia of Islam, 1/1230, Leiden 1960.

(100) Bkz. el-Âsâr, XXIV.

(101) el-Bîrûnî, el-Âsâru'l-Bâkiye, 4, 5, 215.

(102) a.g.e., 176.

(103) Meselâ Curcan'da bir pınar içinde bir ağacın bazan görünüp bazan görünmemesini, zelzele ile yerdeki çatlamadan o pınarın teşekkül edip bu yarığa giren bir ağacın suyun yükselmesiyle görünüp alçalmasıyle gözden kaybolması şeklinde izah etmesi ki halk bu konu ile ilgili olarak epeyi hurafeler uydurmuştu. Bkz. el-Bîrûnî, Tahdîd, 25 (Bkz. İlmî Şahsiyeti).

(104) el-Bîrûnî, el-Âsâru'l-Bâkiye, 338, 257, 68 vb.

(105) Barthold'un sert bulduğu (Barthold, İslâm Medeniyeti Tarihi, 52) bu tartışmalar bir fizikî meselede başlamış görünüyor. Bkz. el-Bîrûnî, el-Âsâru'l-Bâkiye, 257. Burada konuyu müzakere ettiklerinden bahsetmesi ki İbn Ebî Usaybiᶜa da mektuplaşma yanında karşılıklı tartışmada bulunduklarını kaydediyor, bu iki büyük âlimin karşı karşıya gelip gelmedikleri konusundaki tartışmalar da gözönünde bulundurulmalıdır. (Bkz. İbn ebî Usaybiᶜa, ᶜUyûnu'l-Enbâ, III/30; Syed Hasan Baranı, Biruni and İbn Sina, Avicenna Commemoration, Volume 4). Daha sonra Curcân boylamı konusunda Bîrûnî'nin onun zeki olduğunu kabuliyle beraber metodik tenkidi. (Bkz. el-Bîrûnî, Tahdîd, 189, 230, 232; el-Bîrûnî, el-Kânûnu'l-Mesᶜûdî, 11/508; Fatin Gökmen, İbni Sinâ, Riyâziye ve Heyet Cephesi (İbni Sînâ, T.T.K. Yay.) 11; Aydın Sayılı, The Observatory in Islam, 24, Ankara 1960; Nizâmî ᶜArûdî, Çahâr Makale, 432.) Bir de Bîrûnî'nin sorduğu sorulara İbni Sînâ'nın cevap vermesi şeklindeki mübahaseleri vardır. (Bkz. İbni Sînâ, Resâil-i İbni Sînâ, Neşr. H. Ziya Ülken.) II/1-37, İstanbul 1953.

ce diğeri akla gelen, birçok hususlarda benzerlik taşıyan bu iki büyük sîmâ[106], bulundukları asrı temsilde aralarında bir tercih yapmak isteyen kimseyi zor durumda bırakacak bir dehâ, çalışkanlık, genişlik yanında derinlik göstermektelerse de büyük ilim tarihçisi G. Sarton, tercihini Bîrûnî lehinde kullanmakta ve bu parlak asrı "*Bîrûnî asrı*" diye isimlendirmektedir[107]. Bîrûnî, Kâbûs'un katı kalbliliğinden hoşlanmadığı için onun kendisine tevcih ettiği büyük imtiyazları kabûl etmez[108] ve Gürgenç'de Hârizm'i idare eden Ebu'l-Hasen ᶜAlî b. Me'mûn'un 400/1009'da dâveti üzerine kendisine iyi davrandığından bahsettiği[109] bu zâtın dâvetine uyarak Me'munoğulları (385-407/995-1017)'nın hizmetine girer[110]. Bu zâtın aynı yıl ölmesiyle Bîrûnî, 7 sene hizmet ettiğini söylediği[111] (kardeşinin yerine geçen) Hârizmşah Ebu'l-ᶜAbbâs Me'mûn b. Me'mûn'un kendisini refaha ve üne kavuşturduğundan sitâyişle bahseder[112]. Gürgenç'teki bu yıllarında Hârizmşah'ın, Bîrûnî'nin ilmine çok saygı ve ilgi gösterdiğini, onun için sarayında ayrı bir bölüm tahsis ettiğini, devlet işlerinde onu yegâne danışman olarak tuttuğunu görüyoruz[113]. Bu yıllarda Bîrûnî, siyâsî imkânlarından ve Hârizmşah'ın kendisine olan tutumundan dolayı rasat faâliyetlerini Cürcan'dakinden daha iyi bir şekilde yürütmüştür[114]. Yâkut'un tavsif ettiği şekilde "*elinden kalem düşmez, gözü kitaptan ayrılmaz, kalbi tefekkürden uzak kalmaz*"[115] bir disiplin içinde daha Cürcân'da iken ilk ilgilen-

(106) Bkz. Syed Hasan Barani, İbn Sina and Alberuni, Avicenna Commemoration, Volume 3-15, Calcutta 1956.

(107) George Sarton, History of Science, I/693, Baltimore 1927.

(108) Yâkût, Mu'cemu'l-Udebâ, VI/309.

(109) a.g.e., VI/312.

(110) Me'munoğulları Gürgenç'e vali olup kendilerine Hârizmşah denilmeye başlandı. Önce Sâmânoğullarına vergi verirken daha sonra onların yıkılmasıyla bağımsızlığa benzer bir idareye kavuşmuşlarsa da Gaznelilerin himayesine boyun eğmişlerdir. Bu silsilenin başlangıcı bilinmiyorsa da (380/990)'da tarih sahnesinde görünüyor. Bkz. Nizâmî ᶜArûdî, Çahâr Mak. 411 (Me'munoğulları için Bkz. Z. V. Togan, Hârizm, İslâm Ans. V/243-4).

(111) Ebu'l-Fadl el-Beyhakî, Târîh-i Beyhakî, II/812 (Bu eserin "Zikr-i Hârizm" bölümü Me'munoğulları için ana kaynaktır).

(112) Yâkût, Muᶜcemu'l-Udebâ, VI/312.

(113) a.g.e., VI/309; Beyhakî, Târîh-i Beyhakî, II/810-815; el-Bîrûnî, Kitâbu'l-Cemâhir, 75, 87, 164.

(114) el-Bîrûnî, Tahdîd, 49, 53, 81, 89, 101, 281; el-Kânûnu'l-Mesᶜûdî, II/618, 622, 655, 741.

(115) el-Bîrûnî, Kitâbu's-Saydala Muk. 31.

diği cebir - geometri - astronomi - jeodezi - tıp - tarih gibi ilimlere kattığı jeoloji - kronoloji - dinler tarihi - coğrafya - fizik - biyoloji vb. ilim dallarında derinleşmeye başlamış olduğundan Gürgenç gibi Asya'nın göbeğindeki bir ticârî, siyâsî, kültürel merkezde bulunmanın bütün avantajlarından ilmî çalışmalarında âzamî faydalanmış; iktisâdî, siyâsî, kültürel, dînî, ilmî konularda bilgi alacak, tartışacak kişi ve kaynakları kolaylıkla bulabilmiştir. İlmî faâliyetler o devirde de iyi dil bilmeye bağlı olduğundan Bîrûnî daha önce Arapça'ya, Farsça ve diyalektlerine, İbrânice'ye ve biraz Rumca'ya vâkıfken[116] bu yıllarda karşılaştığı, İbn Sînâ'ya da hocalık yapmış olan, Ebû Sehl ᶜÎsâ el-Mesîhî[117] ve Ebu'l-Hayr el-Hammâr[118] gibi bilginlerden Süryanca'yı ve herhalde Yunanca'yı öğrenmiş olmalı. Bîrûnî, siyâsî olaylarda Hârizm'in Gazneliler, Karahanlılar ve diğer devletlerle münâsebetlerinde büyük rol oynamıştır[119]. Gazneli Mahmud, adına hutbe okunması meselesinin sebep olduğu siyâsî kargaşalık neticesinde eniştesi Hârizmşah Me'mun 407/1017'de öldürülünce gelip Hârizm'i ülkesine kattı ve dönüşünde Bîrûnî ile hocaları Ebû Nasr Mansûr b. ᶜIrak'la ᶜAbdu's-Samed'i ve Ebu'l-Hayr'ı da beraberinde Gazne'ye götürdü[120]. Bîrûnî, çalışmalarını ikinci defa yarıda bırakıp

---

(116) el-Bîrûnî, Kitâbu's-Saydala Muk. 31, 32; el-Âsâru'l-Bâkiye, 15, 27, 53. (Bîrûnî daha Curcân'da iken Süryanca ile meşgul olmuş olmalı. Bkz. el-Âsâru'l-Bâkiye, 16.)

(117) el-Bîrûnî, Tahdîdu Nihâyâti'l-Emâkin, 137. (Bu zat için Bkz. Nizâmî ᶜArûdî, Çahâr Makale, 415-6.)

(118) Ebu'l-Hayr el-Huseyn b. Bâbâ b. Suvâr b. Bihnâm el-Bağdâdî. (Bkz. Çahâr Makale, 417.)

(119) Bkz. Beyhakî, Târih-i Beyhakî, 809-828; Y. Hikmet Bayur, Hindistan Târihi, 1/155-162.

(120) Bkz. Yâkût, Mu'cemu'l-Udebâ, VI/311; İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, V/282; İbnu'l-ᶜIbrî, Târîhu Muhtasari'd-Düvel, 312; Beyhakî, Târîh-i Beyhakî, II/822; Z. V. Togan, Bîrûnî, İslâm Ans. II/637, Çahâr Makale ve Ahmed el-Gaffûrî'nin "Nigâristan" isimli kitabında Mahmud'un bir mektup yazarak Gürgenç sarayındaki bilginlerin (İbn Sînâ, Bîrûnî, Ebû Nasr Mansûr b. ᶜIrâk, el-Mesîhî, el-Hammâr) Gazne'ye gönderilmesini istediği, bu dâvete İbn Sînâ ile el-Mesîhî hâriç diğerleri boyun eğip gittikleri... şeklinde bir bölüm mevcutsa da Brown'ın kitabına aynen aldığı bu bölüm gerçeklere uymamakta ve Sachau ve M. Muᶜin vb. gibi bilginlerce kabul edilmemektedir. Tartışmanın mihveri İbn Sînâ'nın o zaman nerede olduğudur. Bilindiği gibi İbn Sînâ Gürgenç'i en geç 403/1012'de terketmiştir. Bkz. Nizâmî ᶜArûdî, Çahâr Makale, VIII, XLIX; 414-5; Edward G. Browne, A Literary History of Persia, II/96-7; Sâlih Zeki, Âsâr-ı Bâkiye, 182; De Lacy O'leary, Notes on Mahmud of Ghazma, Islamic Culture XXXII, No. 3, 194, Haydarâbad 1958.

üzerinde çalıştığı astronomik coğrafya konularından uzak düşmekle kalmadı. Nandna kalesinde (Hârizmşahlarla yakın ilişkisi dolayısıyla) bir müddet göz hapsi altında bulunduruldu[121]. Bu kendisini dünya çapında şöhrete ulaştıracak devresine Bîrûnî böyle sıkıntılarla başlamışsa da[122] daha sonra Hint tapınaklarından birinden alınmış bir kıymetli taş, bu iki meşhur sîmâyı birbirine yaklaştırdı, Bîrûnî çalışmalarına ve rasatlarına büyük bir azimle devam etti[123]. Bu devresinde sadece kendisi için değil, aynı zamanda bütün dünya için esrar dolu bir kültür âlemini her yönüyle dünyâya tanıtmak başarısı ona nasip oldu.

Daha önce Hint kültürüyle temas "*Kelile ve Dimne*"de olduğu gibi ya Farsça kanalıyla, ya da doğrudan doğruya olmuş, ünlü el-Hârizmi (VIII. y.y.) "*Brahma Siddhanta*"dan aktarmalarla bir eser derlemiş, Mansûr (136-158/754-775) zamanında Bağdat'tan Hindistan'a elçilerle beraber giden bilginlerin getirdiği "*Brahmasiddhanta*" ve "*Khandakhadyaka*" adlı kitapları el-Fizârî ve Yaᶜkub İbn Tarîk çevirerek Ptolemy'den önce Brahmagup'ta öğrenilmiş, Hârun (170-193/786-809) zamanındaki Bermek âilesi Hindistan'a tıp öğrenmeleri için bilginler gönderdiği gibi Hint bilginleri getirtip Bağdat hastanesinde başhekim yapmış, tıp, eczacılık, felsefe, astroloji vb. konularda Sanskrit dilinden Arapça'ya çeviriler yaptırmış; fakat Sind elden çıkınca bütün bu faâliyetler durmuş, kafalar bu defa Yunan kültürüne yönelmişti[124]. İşte Bîrûnî bu defa Hintlilere Yunan kültürünü, müslümanlara da Hint kültürünü öğretmekte[125] ve ilk ilmî Hindolog olarak başarı zincirine yeni bir halka ekleyerek "*İslâm âleminin en büyük bilgini*"[126], "*Yalnız İslâm âleminin değil bütün zamanların en büyük bilginlerinden biri*"[127] gibi övgülere hak kazanacak gayretler göstermektedir. Hindistan'daki yılları —ki Bîrûnî'nin hangi tarihler arasında Hindistan'da olduğunu kesin olarak bilmiyorsak da bunu 40 sene olarak gösteren bâzı eski kay-

---

(121) el-Bîrûnî, Tahdîd, 212.

(122) a.g.e., 88.

(123) a.g.e., 88, 212, 213-4, 248; el-Kânûn, 11/688, 1193; Bkz. Syed Hasan Barani (el-Kânûn Muk.), VII.

(124) Bkz. el-Bîrûnî, et-Tahkîk; 351-8, 438 ;el-Bîrûnî, al-Beruni's India (Çev. Edward G. Sachau), XXX-XXXV, New Delhi 1964.

(125) İbnu'l-ᶜIbrî, Târîhu Muhtasari'd-Düvel, 325.

(126) Barthold, İslâm Medeniyeti Tarihi, 52.

(127) Sarton, Introduction to the History of Science, 1/707.

naklara iştirâk edemiyoruz[128] ve Gazne devresi onun zirveleştiği ve asrına ismini koyduğu devre olmuştur.

Yukarıda da temas ettiğimiz gibi, Gazne'de Bîrûnî'yi sıkıntılı günler bekliyordu. Âlimleri ve ilimleri sapıklığa, zındıklığa nisbet eden müfrit kimseler vardı[129] ve dinsizlik, Karmatîlikle suçlandırılıp öldürülen hocası ᶜAbdu's-Samed'den sonra Bîrûnî, hiç ilgisi olmadığı bu suçlamalardan[130] yüksek ilmî seviyesi sayesinde kurtuldu[131]. Bütün bunların dışında Mahmud'un vezîri ve danışmanı Maymandî'nin Bîrûnî ve Firdevsî (Ö. 411-6/1020-5) ile Mahmud arasındaki soğuklukta büyük rolü olmuş, Firdevsî meşhur hicviyesini yazıp kaçmışsa da Bîrûnî; *"kendisinden hiçbir nîmeti esirgemediğini"* söylediği Mahmud'un Gazne'sinde ilim âlemini peşinden sürüklediğini, *"izzet otağı, devletin dayanağı"*[132], *"doğunun başkenti"*[133] dediği Gazne'nin *"ikinci vatanı olacağı"*nı[134], enlemini bulmuş olduğu Gazne'nin boylamını da kendisine *"bol bol ihsanlarda bulunan velînîmeti"*nin[135] ikramına saygısızlık olmasın diye tesbit edeceğini söylemiş[136], İslâm âleminin genişlemesinden büyük bir sevinç duymuştur[137]. Bîrûnî'nin Gazne sarayında siyâsî olaylarla ilgisi olmayan bir ilmî danışman ve mütehassıs olarak tutulduğunu görüyoruz[138]. Mahmud, sarayını ediplere, şâirlere, bilginlere açık tutup onları himaye etmekle beraber Kerrâmîleri, Karmatîleri, Şiîleri takip ettiriyor,

(128) Zahîru'd-dîn, el-Beyhakî, Tetimmâtu Sıvânî'l-Hikme (Sachau el-Âsâru'l-Bâkiye Muk.), LII; Şehrezûrî, a.g.e., LIII.

(129) el-Bîrûnî, Tahdîd, 3-4.

(130) Bîrûnî, daha 28 yaşında iken Karmatiler hakkında eser yazıp tehlikeye dikkatleri çekmişti. Bkz. el-Bîrûnî, el-Âsâru'l-Bâkiye, 211, 213.

(131) Yâkût, Muᶜcemu'l-Udebâ, VI/311. (Bu suçlamaların asılsızlığı konusunda bkz. Dînî Kişiliği.)

(132) el-Bîrûnî, el-Kânûn, II/688.

(133) el-Bîrûnî, Tahdîd, 35.

(134) a.g.e., 35.

(135) a.g.e., 213.

(136) a.g.e., 214.

(137) Sachau, ölümünden sonra Mahmud'dan **"âlemin aslanı, zamanın teki"** diye bahsetmesine rağmen Bîrûnî'nin Mahmud'a karşı tutumunu incelerken Bîrûnî'yi suçlamaktaysa da yukarıdaki hususları gözönüne almadığından fikrine katılmıyoruz. Bkz. el-Bîrûnî, al-Beruni's-India, VIII-XIV; el-Bîrûnî, et-Tahkik, 342.

(138) Bkz. Syed Hasan Barani, el-Kânûn Muk. VII; Kıtay Han ve Bulgar elçi heyetleri hakkında verdiği bilgiler saraydaki görevini aydınlatmaktadır. Bkz. el-Bîrûnî, Kitâbu'l-Cemâhir, 208; V. Minorsky, On Some of the Al-Biruni's Informants, Com. Vol., 233-6.

Kelâm kitaplarını yaktırıyor[139], fakat uzak Türk ülkelerinden gelmiş bir elçinin bahsettiği güneşin batmaması olayını Bîrûnî'den sorup iknâ da ediliyordu[140]. Mahmud'la Bîrûnî arasında geçtiği iddiasiyle "*Çahâr Makale*"de anlatılan ve Bîrûnî'yi, çok tenkit ettiği falcılar[141] durumuna düşüren olayın Mahmud'a karşı millî hislerin bir tezâhüründen başka bir şey olamıyacağı kanısındayız[142].

Bîrûnî, Gazne'deki ilmî çalışmaların odağı haline gelmişti. İlim ve edebiyat meclislerinde o devirde daha kıymeti anlaşılamamış ilim dallarını savunuyor, sapık düşünüşte olanlar, ilmini dünya menfaatlerine âlet edenler ve yanlış bilgi sâhipleriyle mücâdele ediyordu[143].

Hindistan'a kaç defa gittiğini bilmiyoruz, ancak daha önce Hint kültüründen nakledilmiş eserleri görmüş olduğunu ve Gazne'deki harp esirlerinden Sanskrit dilini öğrendiğini, ilmî konularda bilgi aldığını düşünebiliriz[144]. Müslümanlarla Mahmud'a kadar birkaç defa siyâsî münâsebetleri olan Hintliler[145]; dil, din, örf, âdet ve daha bâzı sebeplerden kendilerinden başkalarıyle temastan kaçınmalarına rağmen[146] Somenat[147], Multan[148] seferlerine katılan, Kuzey Hindistan ve Pencap bölgelerini gören[149], bir sulh bölgesi olan Pencap'ta Hint bilginleri (bilhassa astroloji ile ilgilenenler) ile temas kurup dillerini öğrenerek bilgisi karşısında onları hayrette bırakıp "*deniz*" lâkâbı takılan[150] Bîrûnî, Sanskritçe'yi Pandit'lerden

---

(139) Adam Mez, el-Hadârctu'l-İslâmiyye, 1/326.

(140) Yâkût, Mu^ccemu'l-Udebâ, VI/310.

(141) el-Bîrûnî, Tahdîd, 8, 270-1, vb.

(142) Nizâmî ᶜArûdî, Çahâr Makale, 90-1; Aydın Sayılı, The Observatory In Islam, 34-5; a.g.y., Bîrûnî, Belleten, XIII/49, 52, 60-1.

(143) el-Bîrûnî, Tahdîd, 3-11. (Bîrûnî'nin bu devre uğraştığı ilim dallarını artık esas geniş formasyonunu bulduğu için burada değil ilmî şahsiyeti bölümünde zikredeceğiz.)

(144) el-Bîrûnî, al-Beruni's India, XXXV; Suniti Kumar Chattejri, Al-Biruni and Sanskrit, Com. Vol., 83-8.

(145) el-Bîrûnî, et-Tahkîk, 16.

(146) a.g.e., 14-17.

(147) a.g.e., 347; Kitâbu'l-Cemâhir, 91.

(148) el-Bîrûnî, al-Beruni's India, 1/116; Mümtaz A. Pathan, Multan Under the Arabs, Islamic Culture XLIII No. 1, 3, 17, 18, 20.

(149) el-Bîrûnî, et-Tahkîk, 270; Chattejri, Al-Biruni and Sanskrit, Com. Vol., 87; Alessandro Baussani, L'India Vista De Due Grandi Personite Musulmane, Babar and Berûnî, Com. Vol., 53.

(150) el-Bîrûnî, et-Tahkîk, 17-8.

öğrenmiş, bâzı Yunan ilmî eserlerinin bu dile çevrilmesinde çaba gösterdiği gibi aynı dilden bâzı eserlerin Arapça'ya çevrilmesini de üzerine almıştı[151].

410/1019 ve 420/1029 tarihindeki rasatlarına ve 421/1030'da ölmez eseri *"Kitâbu't-Tahkîk mâ li'l-Hind"*i bitirmesine bakarak Hindistan'da ne kadar kalmış olabileceği hakkında bir kanaat edinebiliriz[152].

Mahmud'dan sonra yerine geçen oğlu Mesᶜûd (421-432/1030-1041) devrinde Bîrûnî, sarayı artık hiç yadırgamamakta, ilmî danışmanlık görevine devam etmekte, astronomi ve diğer ilimlere meraklı olan hükümdarın anlıyamadığı bir ilmî konu için kitap yazıp onu memnun bırakmakta, bilhassa astronomi alanında bir şaheser olan *"el-Kanûn"*unu Mesᶜûd'un adına izafe etmekte (427/1035) ve onun bir fil yükü hediyesini kabûl etmemektedir[153]. Mesᶜûd'dan sonra Mevdûd (432-441/1041-49)'un adına da iki kitap yazan Bîrûnî'nin son eseri 80 yaşını geçtiğinden bahsettiği *"Kitâbu's-Saydala"* olduğu zannediliyor. Bîrûnî bu eserlerinde talebesi ve muavini olarak diğer talebeleri arasında Ebû Hâmid Ahmed b. Muhammed en-Nehşeî'yi zikreder[154].

Bîrûnî, Maverâünnehir ve dolaylarını, İran, Afganistan ve Kuzey Hint-Pencap bölgesini gezmiş, çeşitli ülkeler görmüştür[155]. Arabistan ve Nil'in jeolojik durumları hakkında verdiği bilgilerden belki de bir hac yolculuğu dolayısıyle oraları da görmüş olabileceğini düşünmekteyiz[156]. İkinci vatanı olarak gördüğü Gazne'de yine son

---

(151) el-Bîrûnî, al-Beruni's India, 8, XXXVI-XXXIX; Chattejri, Al-Biruni and Sanskrit, Com. Vol., 94.

(152) el-Bîrûnî, Tahdîd, 234, 82, 281; el-Kânûn, 11/647.

(153) Yâkût, Muᶜcemu'l-Udebâ VI/310-1; Bu, **"Kitâbu'l-Cemâhir"**de altın-gümüş istif etme hırsına açıkça çatmış da olan Bîrûnî'nin maddî menfaatlerinin peşinde koşan bir insan olmadığını, Mesᶜûd'a olan övgüsünün, ki ölümünden sonra da değiştirmemiştir, samimî olduğunu gösterdiğinden Sayın Hikmet Bayur'un bu konudaki fikirlerine katılamıyoruz. Bkz. Y. Hikmet Bayur, Hindistan Tarihi, 1/238; el-Bîrûnî, Kitâbu'l-Cemâhir, 9-10, 27, 182.

(154) el-Bîrûnî, Kitâbu's-Saydala, 36.

(155) Fihrist Risâlesinde Bîrûnî, 40 yıl aradığı Mani'nin bir kitabını Hârizm bölgesindeki Cond'de bulduğunu söylüyor. Demek ki 427/1035'ten önce Hârizm'e uğramış. Bkz. el-Bîrûnî, Fihrist (Gazanfer Tebrîzî Hattı), Leiden Bibliothek, No. 133, 33.

(156) el-Bîrûnî, Tahdîd, 21-24. (Aynı konuda bkz. İlmî Buluşları.)

nefesini vermeden hastalığının bütün şiddetine rağmen öğrenmek istediği dînî bir konuyu öğrenip öylece gözlerini yummuştur[157].

2 — Eserleri

Bîrûnî'nin ilk eserinin hangisi olduğunu bilmiyorsak da hattı Gazanfer Tebrîzî'ye ait, bir yakınının isteği üzerine Muhammed b. Zekeriyyâ b. Yahyâ er-Râzî (Ö. 313/925)'nin kitapları hakkında bilgi vermek ve tıbbın ilkin ne şekilde başladığını anlatmak üzere (427/1035)'te (65 yaşındayken) yazdığı "*Fihrist*"te o tarihe kadar yazdığı kendine ait 114 kadar kitabının isimlerini de buluyoruz[158]. Bîrûnî, 61 yaşında iken bir rüya görür ve bunun tesiriyle yarım kalanları tamamlamak, müsveddeleri temize çekmek için çalışır. Bîrûnî, bu risâlesinde eserlerini birbiriyle ilgisi bakımından bir tasnife tabi tutmuş ve bu arada daha o zaman elinden çıkmış, kaybolmuş eserlerinden bahsettiği gibi, rahmetle andığı hocası Ebû Nasr Mansûr b. ᶜIrâk ve Ebû Sehl ᶜÎsâ el-Mesîhî'nin kendi adına yazdıkları eserlerini de zikretmiştir[159]. Sachau, *"Keşfu'z-Zunûn"*da *"Fihrist"* dışında bâzı eserlerin bulunduğunu söyleyip bunları gösteriyor[160].

Bîrûnî'nin eserlerinin sayısını tam olarak bilemiyoruz. Brockel-

---

(157) Yâkût, Muᶜcemu'l-Udebâ, VI/309.

(158) el-Bîrûnî, Fihrist (Gazanfer Tebrîzî Hattı), Bibliothek Leiden, No. 133, 33-49. (Biz eseri mikrofilminden inceledik.) Sachau, el-Âsâru'l-Bâkiye Mukaddimesinde risâlenin büyük bir kısmını iktibas etmiştir. Bu risâlede Bîrûnî; 103 tamamlanmış, 10 da tamamlanmamış 113 kendi eserinin, 12 Ebû Nasr Mansûr b. ᶜIrâk'ın, 12 el-Mesîhî'nin, 1 tane de Ebû ᶜAlî el-Hasen el-Cîlî'nin kendi adına izâfe ettikleri eserlerinin ismi ile toplam 139 eserin ismini kaydetmiştir. (Eser basılmıştır. Bkz. İbn Cülcül, Tabakâtu'l-Etıbbâ ve'l-Hukemâ, 77, Kahire 1955.)

(159) el-Bîrûnî, Fihrist, 35 vd. Bkz. el-Bîrûnî, el-Âsâru'l-Bâkiye, XXXIV-XXXVI.

(160) el-Bîrûnî, el-Âsâru'l-Bâkiye, XLVIII; Kâmil Ali, Bîrûnî'nin eserlerinin 148 tanesinin isminin bilindiğini, bunlardan 32 tanesinin günümüze geldiğini söylediği gibi Ahmed Mahallî el-Mısrî'nin **"Kânûnu'd-Dünya"** adlı kitabında **"Fihrist"**te olmayan bâzı eserleri de zikredilmektedir. Bkz. el-Bîrûnî, The Determination of the Coordinates of Cities, Jamil Ali, X; A. Süheyl Ünver, Bîrûnlu Türk Hekimi Eburreyhân'ın Tıp Bitikleri, Türk Tıp Arşivi, I/3, 112-5, İstanbul 1935.

mann, günümüze gelen 27 tanesinin ismini vermekteyse de[161] zaman zaman yeni bir eserinin daha bulunduğunu duyuyoruz[162].

Bîrûnî'nin 390/1000 tarihinde 28 yaşında iken yazdığı ilk büyük ve meşhur eseri olan *"el-Âsâru'l-Bâkiye"*den daha önce, hem de epeyi eseri bulunduğunu kendi ifadesinden anladığımız gibi[163], bunlardan bâzılarını da zikrediyor[164].

Bîrûnî'nin hayâtının Gazne'ye kadar olan bölümünde verdiği eserlerin sayısı Gazne devresindekilerden çok daha azdır. Yanılmayarak diyebiliriz ki, Bîrûnî'nin en önemli ve şöhretli eserleri Gazne'de verdikleridir. 17 yaşından ömrünün sonuna kadarki 60-70 seneyi kapsayan bir ilmî çalışma içinde İbn Sînâ gibi erken ve çok eser vermiş olan Bîrûnî, Gazne'ye 45 yaşlarında gelmiş ve yukarıda bahsettiğimiz eserlerini olgunluk çağında kaleme almıştır.

Bîrûnî'nin eserlerinin dünya ilim âleminde yankılanması ancak XIX. asrın sonunda büyük Alman şarkiyatçısı Eduard Sachau'ın önce *"el-Âsâru'l-Bâkiye"*yi, sonra da *"Kitâbu't-Tahkîk mâ li'l-Hind"*i neşr, sonra da İngilizceye tercüme etmesiyle olmuştur[165]. İbn Sînâ ve diğer İslâm bilginlerini Avrupa çok daha evvel tanıdığı halde Bîrûnî'de niçin bu kadar geç kalındı sorusuna cevap vermek zordur. Onun İslâm kültürünün sıçrama merkezi İspanya'da o kadar bilinmemesi eserlerine ait nüshaların Anadolu'da bulunması gibi cevaplar yanında, Bîrûnî'nin ilmî üslûbunun ağırlığı[166], eserlerinin seviyeli kimseler için yazılmış olup çeşitli bilgi dallarını ihtiva etmesi dolayısıyle nüfûzun zor olması, biyografi yazarlarının onun ilmî şahsiyetini yeterince kavrayamamış olması ve ilmî şahsiyeti

---

(161) C. Brockelmann, Geschichte der Arab. Lit. Gal. 1/475, Suppl. I/870-5.

(162) Meselâ Z. V. Togan'ın bulduğu **"Hikâyâtu Târîhi Ehli'l-Hind fî İstihrâci'l-ᶜUmr"** (Bkz. İslâm Tetkikleri Ens. Der. Ekl, 1/1-4, İstanbul 1954) veya Seyyid Samed Huseyn Rizvi'nin Bîrûnî'ye âit olduğunu isbatladığı **"Gurratu'z-Zîcât"** (Sachau, başka bilginler için tahmin yürütüyor. Bkz. el-Bîrûnî, al-Beruni's India, XXXVI.) Bkz. Islamic Culture, XXXIX, No. 1-2.

(163) el-Bîrûnî, el-Âsâru'l-Bâkiye, 25, 81.

(164) a.g.e., 10, 16, 79, 138, 185, 211, 357.

(165) **"el-Âsâru'l-Bâkiye"**, Leipzig'de 1878'de neşrolunup 1879'da da Londra'da **"Chronology of Ancient Times"** adiyle İngilizce'ye çevrildi. **"Kitâbu't-Tahkîk Mâ li'l-Hind"**, (iki bölümdür), Londra'da 1887'de neşrolunup 1888'de İngilizce'ye **"Al-Beruni's India"** adı altında çevrildi. Bkz. Sarton, Int. 1/708. (Bu eserler sonradan tekrar basılmıştır.)

(166) Gazanfer-i Tebrîzî, Risâletu'l-Muşşâte li'l-Fihrist, 62.

bölümünde belirteceğimiz gibi, Bîrûnî'nin ilmî hayâtının asrının çok çok ilerilerinde olmasındandır, denilebilir[167]. Bu arada unutulmaması gerekli bir nokta da biyografi yazarlarınca Bîrûnî'nin eserlerinin yeterince bilinmemesidir[168]. Yâkut ve İbn Ebî Usaybi'a (13 eserini zikrediyor) bu konuda istisna teşkil eder. Yâkut, Bîrûnî'nin 10 tane eserinin ismini vermekle kalmıyor, eserlerinin saymakla bitmeyeceğini, Merv'de bir câmiin vakfında bunların 60 sahifelik bir fihristini gördüğünü söylüyor[169]. Beyhakî, *"el-Kanûn"*dan başkasının ismini vermemekle beraber bu büyük bilginin kendi hattiyle bâzı eserlerini görmüş olduğunu söylüyorsa da esefle kaydedelim ki Bîrûnî'nin bugün kendi elyazısıyle olduğunu kesin olarak bildiğimiz hiçbir eserine sâhip değiliz[170].

Hârizm devresinde Bîrûnî'nin yazdığı en önemli eseri *"Fihrist"*'te müsvedde halinde kaldığını, düzeltileceğini söylediği *"el-Âsâru'l-Bâkiye 'ani'l-Kurûni'l-Hâliye"* adlı ilk büyük eseridir[171], 390/1000 tarihlerinde yazıldığını kabûl ettiğimiz bu eserini Ziyârîlerden Cürcân emîri Kâbûs b. Vaşmgîr'e ithaf eden Bîrûnî, eserinin mukaddimesinde bir edebiyatçının çeşitli toplumların kullandıkları takvimler, bunların başlangıçlarındaki usûl, ay ve yıllarındaki ay-

---

(167) Z. V. Togan, Bîrûnî, İslâm Ans. II/643; Z. V. Togan, Tarihte Usûl, 133, İstanbul 1969. (Hangi İslâm yazarlarının Avrupaca Ortaçağ'da bilindiklerine dair bkz. H. Z. Ülken, Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü, 298-311.)

(168) Yakût'tan aynen alanlar (Bkz. el-Hansârî, Ravzâtu'l-Cennât, I/68) bir tarafta bırakılırsa eski kaynaklarımızın farkında oldukları veya en fazla kaydettikleri, el-Kânûnu'l-Mes'ûdî'dir. (Bkz. el-Beyhakî, Tetimmâtu Sıvâni'l-Hikme, LII; Şehrezûrî, Nuzhet, LIII; Cemâlu'd-dîn ebî'l-Hasen Ali b. el-Kâsî el-Eşref Yûsuf el-Kıftî, Kitâbu İhbâri'l-'Ulemâ bi ahbâri'l-Hukemâ, Mısır 1326; es-Suyûtî, Buğyetu'l-Vu'ât, 50 vb.) Ancak Kâtip Çelebi ve Ahmed Mahallî el-Mısrî bir kısım eserlerini kaydetmişlerdir. Şemseddin Sâmî (23), Sâlih Zekî (83) tanesini zikrediyor. (Bkz. Şemseddin Sâmî, Kâmûsu'l-A'lâm, 1/718, İst. 1306/1888, Sâlih Zekî, Âsâr-ı Bâkiye, 174-8.) Bîrûnî'nin eserleri ve üzerindeki çalışmalar için Bkz. Sarton İnt. 1/708-9; D. J. Boilot, Al-Biruni, The Encyclopaedia of Islam, 1/1236-9; Brockelmann, el-Bîrûnî Dâiretu'l-Ma'ârifi'l-İslâmiyye, IV/397-400; E. Wiedemann, a.g.e., IV/401-2; Z. V. Togan, Bîrûnî, İslâm Ans. II/646-7 vb.

(169) Yâkût, Mu'cemu'l-Udebâ, VI/311.

(170) Beyhakî, Tetimmâtu Sıvâni'l-Hikme, LII. Fâtih Kütüphânesindeki "Tahdîd"in nüshası kendine âit zannedilmiş ise de bunun kabûlü zordur. Bkz. Z. V. Togan, Bîrûnî, İslâm Ans. II/641; el-Bîrûnî, Tahdîdu Nihâyâti'l-Emâkin (M. Tavit Tanci neşri), IX-X.

(171) el-Bîrûnî, Fihrist, 47.

rıntı farkları ve sebeplerini merak edip milletlerin diğerlerinden farklı olarak bayramları, belirli günleri ve ibâdet vakitlerini buna bağlı kalarak tesbit ettiklerini belirterek kendisinden bilgi istemesi üzerine, bunun zorluklarını idrâk etmiş olmasına rağmen, kökü eski milletlere ve geçmiş asırlara dayanan bu konuyu halletmeye karar verdiğini, bunu nasıl yapacağını anlatır[172]. Bîrûnî, eserini düşündüğü şeyleri gerçekleştirebilmiş olmanın sevinç ve şükrü ile bitirirken beşer tarihinin başlangıç durumlarından gününe doğru peygamber ve hükümdarlar tarihine cilâ vuracak, hattâ Yahûdi ve Hıristiyanları bile halledemedikleri konularda irşad edecek bir çalışma yapmış olduğunun farkındaydı[173]. Bîrûnî'nin bu eseri kronoloji alanında bir şaheser olduğu kadar, eski Soğd, Hârizm, İran kültürü için de çok önemli bir kaynaktır. Eserde Orta Asya Hıristiyan mezhepleri ile Soğd, Hârizm bayram ve dînî günleri, dînî inanç ve ibâdetleri hakkında çok kıymetli bilgiler vardır.

Gazne devrinde yazdığı eserlerin hiçbiri geri plâna atılamamakla beraber elimize geçenlerine göre ilk önemli eser 416/1025'de yazdığı *"Tahdîdu Nihâyâti'l-Emâkin ve Tashîhu Mesfâti'l-Mesâkin"*-dir. Mukaddimesinde bir zâta hitabederek yeni bir bilgi dalı ortaya koyduğunu, ya da geliştirdiğini[174] söyleyen Bîrûnî, bu *"jeodezi"* dediğimiz bilim dalına temel harcı koyduğunun farkındaydı ve her ne kadar hemen girişte bahsettiği bu zâtı açıklamıyorsa da daha sonra bir edebiyat meclisinde bu konudaki bilginin bir fayda sağlamayacağını iddia eden zat olduğunu sanıyoruz[175]. Bîrûnî, bu eserinde bir de ilmî tarihçesini inceleyip sıralayarak şehirlerin enlem - boylamlarını bulmak, şehirler arasındaki mesafeleri tesbit etmek, Kıble'yi bulmak yolundaki metotları ve bu meyanda Nandna Kalesi'nde uyguladığı kendi îcâdı olan metodu anlattığı kadar; tarihî, coğrafî, astronomik, astrolojik, jeolojik bilgiler veriyor. En büyük eserlerine gelmeden burada 420/1029'da bitirdiği astronomik bilim-

---

(172) el-Bîrûnî, el-Âsâru'l-Bâkiye, 4.

(173) a.g.e., 362.

(174) Bu eseri Kâmil Ali İngilizce'ye çevirmiştir. Arapça neşrleri de vardır. Üzerinde çalışmalar yapılmıştır. Bkz. Z. V. Togan, İslâm Ans. II/641. Bîrûnî; Ptoleme, Ceyhânî ve diğer bâzı coğrafyacıların metotlarını birleştirip geliştirerek bu bilgi dalını ortaya koyabilmek için daha eskiden beri çalışmakta olduğunu, bunun için bir yarı küre hazırlamışsa da bunun elinde kalmadığını anlatarak eserin telif sebebini belirtmiş oluyor. Bkz. el-Bîrûnî, Tahdîd, 17.

(175) el-Bîrûnî, Tahdîd, 3, 10.

lere bir giriş mahiyetindeki matematik - astronomi - astroloji - coğrafyayı kapsayan *"Et-Tefhîm fî Evâili Sınâ^câti't-Tancîm"* isimli eserini de kaydetmeliyiz. Bu eserinin ilk bölümünde Bîrûnî bir gök bilimciye cebir, geometri, astronomi, astroloji bilmenin gerektiğini belirtir[176]. Eser, soru-cevap şeklndedir.

Bîrûnî'nin ikinci büyük eseri, 421/1030'da biten[177] *"Kitâbu't-Tahkîk Mâ li'l-Hind min Makuletin Makbûletin fi'l-^cAkl ev Merzûle"* dir. İki bölümden meydana gelen bu klâsik eser 80 makaleden ibarettir. Belki de en önemli eseri olan bu kitabının girişinde Bîrûnî, Ebu'l-^cAbbâs el-İranşehrî ile mezhepler ve dinler hakkında kitap yazanların objektif kalamadıkları, ya da Hint dinleri hakkında yazanlar gibi ikinci elden yazıp tenkit ve mukayese kapısını hiç açmadıkları konusunda konuştuklarını, İranşehrî'nin sözü edilen Hint dinleri hakkındaki kitapları yeniden gözden geçirip durumun anlattığı gibi olduğunu anlayınca kendisini Hintliler hakkındaki bilgilerini yazmaya teşvik ettiğini söylüyor[178]. Yine aynı bölümün sonunda Bîrûnî, bu eserini yazmadan önce birisi varlıkların sıfatları hakkında olan *"Samkhya"*[179], diğeri de nefsi bedenin esirliğinden kurtarmak hakkında *"Patanjali"*[180] olmak üzere Hintlilerin iki kitabını çevirmiş olduğunu, bu kitaplarda Hint inançlarının esası zikredilmişse de dînî ayrıntılardan bahsedilmediğinden yazacağı kitabda bu ikisini birleştireceğini belirtiyor[181]. Kitabını bitirirken Hint-

---

(176) Bkz. el-Bîrûnî, et-Tefhîm fî Evâili Sınâ^câti't-Tancîm (Neşr. Celâl Humâî, Farsça), 2, Tahran 1316. Eserde yazılış tarihi mevcut olduğundan (Bkz. et-Tefhîm, 135-6) bu tarihe yakın 425/1034 tarihli Tahran nüshasının müellif hattı olduğu iddia ediliyor (Bkz. Nizâmî ^cArûdî, Çahâr Makale, 122, 206). Bîrûnî, eserin Arapçasını Emir Ebu'l-Hasen ^cAlî b. ebî'l-Fazl el-Hassî'ye, Farsçasını da Reyhâne binti'l-Huseyn el-Hârizmî'ye ithaf etmiştir. İngilizce tercümesiyle beraber Arapçası da neşrolunmuştur. Bkz. el-Bîrûnî, The Book of Instruction in the Elements of Art Astrology, Neşr. Ramsay Wright, Londra 1934).

(177) el-Bîrûnî, et-Tahkîk, 328.

(178) el-Bîrûnî, et-Tahkîk, 4-5.

(179) Yazarı Kapila olan bu eser için bkz. Sarton, İnt. 1/350-1 (el-Bîrûnî, et-Tahkîk, 6), Bîrûnî, Gaudapada'nın şerhini elde etmişti.

(180) Yazarı Yogasustra olan bu eser de "Samkhya" gibi Hint felsefesinin altı temel kitabından biridir (Bkz. Sarton, İnt. 1/199). Yoga ile ilgilidir. H. Ritter, neşrettiği "Patanjali"nin önsözünde te'lif tarihi olarak 423/1031 tarihini göstermektedir. Bkz. el-Bîrûnî, Kitâbu' Bâtencel-el-Hindî (H. Ritter neş.), Oriens, IX-1, Leiden 1956.

(181) el-Bîrûnî, et-Tahkîk, 6.

lilerle temasta veya münakaşada bulunmak isteyenler için düşündüğünü yapmış olduğuna emindir[182].

Bîrûnî'nin ve Bâbür'ün Hind'e bakışını karşılaştıran Prof. Alessandro Bausani, Bâbür'ün Hindistan'ın fizikî yönlerine, niçin demeden, Bîrûnî'nin ise dînî ve felsefî yönlerine, bu soruyu sorarak baktıklarını, Bâbür'ün resminin eşyanın sadık bir fotoğrafı, Bîrûnî'ninkinin ise bir röntgeni olduğunu; Arthur Upham Pope, Bîrûnî'nin, çağının Hindistan'ının mitoloji, din, tabiî ilimler ve sosyal şekillerini ne kadar başarılı bir şekilde aksettirdiğini, V. Rosen ise bu eserin doğu ve batıda, eski ve ortaçağda benzeri bulunmayan bir âbide, tenkit ve mukayese metoduna tamamen hâkim hakîkî ilim rûhu esen bir eser olduğunu söylüyor[183]. Bîrûnî'nin bu eserinde dînî, felsefî fikirler, edebiyat, garip âdetler ve bâtıl îtikatlar, kronoloji, astronomi, metroloji, kanunlar, âdetler, bayramlar ve nihayet astroloji[184] vb. birçok disiplinler yanyana olup Bîrûnî, bütün yönleriyle bir medeniyeti ele almış, bu çok zor işi ilgilendiği çeşitli ilim dallarında derinleşebilmiş bir dehâ ve azimle, asrının çok çok ilerisindeki ilmî metotlarla başarmış, Hint kültürünü verirken devrinin bütün kültür özelliklerini de aksettirmiş, ölümsüz bir eser ortaya koymuştur. Eser, zengin bir müşâhede, inceleme, merak, tecessüs, feraset vitrinidir. İnsanları, bitkileri, hayvanları, yüzey şekilleri, efsaneleri, hurâfeleri, dinleri, ilimleri, kültürü, medeniyeti ile Hindistan anlatılmaktadır.

Bîrûnî'nin üçüncü büyük eseri "*el-Kanûnü'l-Mesᶜûdî*"dir[185]. Daha sonrakilere etkileri olmuş[186] bir astronomi-astroloji ansiklopedisi

---

(182) el-Bîrûnî, et-Tahkik, II/547. Corci Zeydan, Bîrûnî'nin bu Hindıstan'la ilgili eserini diğer bir eseri olan el-Âsâru'l-Bâkiye ile karıştırmış. Bkz. Corci Zeydan, Medeniyet-i İslâmiyye Tarihi (Çev. Zeki Megamiz), III/325, İstanbul 1329/1911.

(183) Prof. Alessandro Bausani, L'India Vista Da Due Grandi Persanita Musulmane, Babar E. Beruni, Com. Vol. 53-76; Arthur Upam Pope, Al-Beruni as a Thinker, Com. Vol. 281; Z. V. Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, 93.

(184) Z. V. Togan, Bîrûnî, İslâm Ans. II/639.

(185) "Kânûn" kelimesi için Barthold, bunun Avrupa'dakinin aksine olarak, dînî olmayan, cismânî mahiyetteki kanuna denilmekte olduğunu söylüyor. Çeşitli bilgi dallarını içinde toplayan ilmî ansiklopedik eserlere böyle isim verildiğini anlıyoruz. Bkz. W. Barthold, İslâm Medeniyeti Tarihi, 51. (Bîrûnî'nin bu eseri 3 kitap halindedir.)

(186) el-Bîrûnî, el-Kânûnu'l-Mesᶜûdî, H. J. J. Winter, The Place of the Kânûn-ı Mesᶜûdî In the History of Science, VII-XIII.

halindeki eser kronoloji, trigonometri, astronomik coğrafya, jeodezi, meteoroloji vb. alanlarda, birçok buluşlarını da içine alarak, Bîrûnî'nin görüşlerini ve ilmî seviyesini aksettirmektedir. Bu bakımdan Nallino *"el-Kanûn'un bir benzeri yoktur"*[187] demektedir. S. Hasan Barani, modern bir astronomi ansiklopedisi olarak vasıflandırdığı eserin aynı asırdaki, hattâ daha sonrakilerle karşılaştırılırsa her yönden üstünlüğünün anlaşılabileceğini söyler[188]. Eserinin girişinde Bîrûnî, kendisinin eskiden matematiğin bir dalında derinleştiğini ve ona sarfettiği gayretin dile getirilemeyecek kadar çok olduğunu, bu ilmi astronomi-astrolojiye uygulayarak meydana getireceği eserinin zaman geçse de kıymetini kaybetmeyeceğini, çünkü onda kendinden öncekilerin metotlarının dışında yeni bir metot uygulamakta olduğunu, İslâmiyetin Doğudan Batıya çok geniş bir bölgeyi kaplamış olduğundan (Gazne'nin gerçekte bütün bu genişliğin odağı olduğunu da bildiğinden) ölümsüz eserini bu devletin başındaki Mes'ûd'un ismiyle şereflendirmek istediğini, bu eseri için en iyi süs olacağını zikreder[189].

Bîrûnî'nin diğer bir eseri *"Kitâbu'l-Cemâhir fî Ma'rifeti'l-Cevâhir"* adlı Sultan Mevdûd (431-441/1041-9)'a ithaf edip[190] ilk bölümünde *"nasîhatu'l-mülûk"* tarzında genç hükümdârı eğitmek için psikoloji, fizyoloji, sosyoloji, tıp, tarih, ahlâk, fıkıh vb. ile ilgili bilgiler verdiği, ikinci bölümde de mineroloji, madencilik, fizik, kimya, tıp, tarih, etnoloji vb. bakımından enteresan konuları içine alan kitabıdır. Eser, Bîrûnî'nin çeşitli alanlardaki hayat müşâhedelerini de içinde toplamakta olduğundan devrinin bir aynası hükmündedir[191].

Bîrûnî'nin bize ulaşan son önemli eseri bir filoloji hazinesi olan tıpla ilgili *"Kitâbu's-Saydala (Saydana) fi't-Tıb"*'dır[192]. Tıp terimle-

(187) Carlo Nallino, ʿIlmu'l-Felek Târihuhû ʿİnde'l-ʿArab fi'l-Kurûni'l-Vustâ, 38, Roma 1911.

(188) el-Bîrûnî, el-Kânûnu'l-Mesʿûdî, Syed Hasan Barani, "Al-Bîrûnî and His Magnum Opus el-Kânûnu'l-Mesʿûdî", XV.

(189) el-Bîrûnî, el-Kânûnu'l-Mesʿûdî, I/1-5.

(190) Bkz. el-Bîrûnî, Kitâbu'l-Cemâhir, 31. Yâkût, aynı hükümdara ithaf ettiği ikinci bir eserinden bahseder. Bkz. Yâkût, Muʿcemu'l-Udebâ, VI/311.

(191) Eser, F. Krenkow tarafından Haydarâbad'da 1937'de neşredilmiş olup Ş. Yaltkaya tarafından kısaltılarak Türkçe'ye çevrilmiştir. Bkz. M. Şerafettin Yaltkaya, Birûnî'nin Bir Kitabı, Türkiyat Mecmuası, V/1-27, İstanbul 1936; M. Şerafettin Yaltkaya, Bîrûnî'nin bir kitabı, Ülkü Halkevleri Dergisi, V/43, 42-47, İstanbul 1936.

(192) Bu eseri Z. V. Togan bulup mukaddimesini 1932'de Max Meyerhof neşretmiştir. M. Şerafettin Yaltkaya tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

ri ve eczacılığa dair bu eserinde Bîrûnî, ilâçların ve bâzı bitkilerin isimlerini Arapça, Farsça, Türkçe, Yunanca, Soğdca, Hârizmce, Süryânice, Sanskrit ve bâzı Hint lehçelerince kaydetmiştir[193]. Bîrûnî, bu eserini 80 yaşlarında tamamlamıştır (442/1050).

Elimizdeki eserlerine göre bu değer hükümlerine ulaştık, ancak elimize ulaşmayan ve isimlerinden önemleri anlaşılan Bîrûnî'nin birçok eseri tarihin karanlıkları içinde bizce malûm değildir. Eserlerini Arapça yazan Bîrûnî'nin Farsça olarak yazmış olduğu eserleri de bulunmaktadır (*"et-Tefhîm"* gibi). Arapça'dan Sanskrit'e ve Sanskrit'ten Arapça'ya çeviriler olduğunu da biliyoruz[194].

Bâzı eserlerinin muhteviyâtını dolaylı olarak öğrenebilmekte isek de[195] elimize geçmeyenlerin çoğunun —eğer müellifçe bir yerde açıklanmamışsa— muhteviyâtına vâkıf değiliz.

Bulunup basılan eserleri çoğaldıkça bu sihirli adada daha ne defineler bulunduğu ortaya çıkacaktır[196].

3 — İlmî Kişiliği, Metodu ve Buluşları

Bu başlığın altında Bîrûnî'nin genel olarak kişiliğinden, çalışma şekli, özellikleri, bir kelimeyle metodundan, daha sonra ayrıca üzerinde duracağımız için, tarih ve dinler tarihi dışında çeşitli bilim dallarında getirmiş olduğu yenilik ve buluşlardan (örnek olmak üzere bâzılarından) söz edeceğiz. Her ne kadar bunu asıl konumuz olan dinler tarihiyle ilgili bölümde de yapabileceğimiz, burada ayrıca üzerinde durmamızın gereksizliği akla geliyorsa da, biz birçok

---

(193) Z. V. Togan, Bîrûnî, İslâm Ans. II/642.

(194) Arapça'dan Sanskrit'e çevirileri için bkz. Com. Vol. 94. Bunlar kaybolmuştur. Sanskrit'ten Arapça'ya **"et-Tahkîk"**de bahsettiği iki çevirisinden başka Sachau, yine bâzı çevirilerini tesbit etmiştir. Bkz. el-Bîrûnî, al-Beruni's India, XXXVI; et-Tahkîk, 6. Sarton, Varahamihira'dan iki çevirisinden bahsediyor. Bkz. Sarton, Int. 1/428. **"Pançatantra"**yı çevirmeyi de düşünmüştü. Bkz. el-Bîrûnî, et-Tahkîk, 6.

(195) Meselâ Hârizm târihi hakkındaki eserinin muhteviyatını Beyhakî'nin faydalandığı bölümden bir dereceye kadar tahmin edebiliyoruz. Bkz. Beyhakî, Târih-i Beyhakî, II/811.

(196) Haydarâbad'da **"Resâilu'l-Birûnî"** adı altında 4 risalesinin bir arada 1948'de basılmış olduğunu hatırlatalım: **"İstihrâcu'l-Evtâr Fi'd-Dâire"**, (418/1027), **"İfrâdu'l-Mıkal fi Emri'z-Zılâl"**, **"Temhîdu'l-Mustakarr li-ma'na'l-Memerr"** (413/1022), **"Râşikâtu'l-Hind"** (Bu dördüncüsü satranç'tan bahsetmekte olup Türk Ansiklopedisinde başka bir eserle karıştırılmıştır. Bkz. Bîrûnî, Türk Ansiklopedisi, IV/474).

alanlarda olduğu gibi zikrettiğimiz alanda da Bîrûnî'nin İslâm âlemi, belki tüm dünyada ender rastlanır bir ilim adamı olduğu kanısında olduğumuzdan, öte yandan Bîrûnî'nin geniş ilmî alâkası birçok ilim dallarını bir arada sarıp, bunlar arasındaki ilişkileri görerek birini diğerine uygulamak, ötekinin boş bıraktığını berikinde aramak, yoksa koymak şeklinde ilimler yelpazesindeki analiz ve sentezleriyle yeni yeni örgüler ortaya çıkardığından, her ilmî alana o alanın gerektirdiği metotla eğilmesini bilen bir elâstikiyeti korumasiyle beraber, genel ve birçokları kendine mahsus çalışma metotları aslında bütün ilgi alanını kucaklamış olması sebebiyle, sadece bir alandakine eğilmek bu ahenkli ve girift ilişkileri anlayamamamıza sebep olabileceği endişesini duyduğumuzdan, bizi çok oyalayacağını, aslında ayrı bir çalışma konusu olduğunu, bunun çok geniş bir ilmî ihata ve iktidar gerektirdiğini, yetersizliğimizi hemen peşinen kabul etmemizle beraber, atlayarak geçip gitmeye gönlümüz razı olmadı, hiç olmazsa çok kısa, özlü çizgilerle bu portreyi çizmek istedik.

İlim tarihi, insanoğlunun diğer bütün başarıları gibi, bitmeyen bir maceranın hikâyesidir. Çeşitli millet ve memleketlerin en üstün zekâları çeşitli devirlerde, çeşitli nisbetlerde onun topyekûn ilerlemesini sağlamıştır. Bu konuda Müslümanların rolü, Batı ve Doğu'nun sadece nakledicisi, koruyucusu olmaktan çok bilim ve felsefeyi geliştirdikleri, daha başarılı sonuçlar alıp yeni fikirler ve buluşlar ortaya koydukları için az önemli değildir[197]. İşte Bîrûnî, son asrın çalışmalarıyle ortaya çıkmıştır ki, ilim tarihinde Müslümanların rolünün ikrarı ne kadar gecikmişse, o medeniyet ve kültürdeki mayasının anlaşılması da o kadar geç olmuş bir ilim kahramanıdır.

Çocukluğunda iken ilmî çalışmalara başlayan Bîrûnî'nin[198], gözleri bozulasıya kadar rasatlarla meşgul olduğu günlerinden son nefes mücâdelesi arasında çözdüğü son ferâiz meselesine[199] kadarki yarım asrı hayli geçen uzun bir süre onun ilmî hırsını doyuramamış, merak ve tecessüsünü giderememiştir. Hareketli, mücadeleli yılları, seyahatleri, maceralı siyâsî hayâtı, hükümdar kütüphâneleri, medeniyetlerin, kültürlerin kucaklaştığı bölgelerde, saraylarda, ilim meclislerinde vâkıf oldukları, bugün elimizde bulunmayan kaynak-

---

(197) Bkz. Syed Hasan Barani, Muslim Researchs In Geodesy, Com. Vol., 1.

(198) el-Bîrûnî, el-Kânûnu'l-Mesᶜûdî, 1/3.

(199) Yâkût, Muᶜcemu'l-Udebâ, VI/309.

lardan elde ettikleri bu büyük zekâyı olgunlaştırmış, dehâlaştırmış ve asrı onun varlığıyle ve ismini almakla şeref kazanmıştır[200]. Bulduğu imkânlar yanında rastladığı tehlikeler ,hayat, can kaygıları, sıkıntılı günleri, elindeki dökümanların zâyi olması, 60 yaşını geçtiğinde geçirdiği büyük hastalık hatırlanırsa, onun dâimî bir ilim hırsı içinde olma meziyeti daha iyi anlaşılır. Asrında, Avrupa karanlık çağını aşamamış, Bizans her alanda yozlaşmış, Çin ve Hindistan kendi sınırlarının dışında ismini duyuracak bir bilgine hasret kalmışken Mâverâünnehr'i, kabına sığamayacak çapta ilim hırsıyla tutuşan iki dehâ parlatmıştı. Bu arada hemen belirtelim ki Bîrûnî'nin ilmî kişiliği üzerinde Hârizm bölgesinin doğulularda az görülen sebat, dikkat, usûl ve disiplin sevgisi gibi özelliklerinin muhakkak rolü olmuştur[201]. Bîrûnî, lezzeti yalnız ilimde gördüğü gibi, insanların ona muhtaç olduğunu, ilimlerin ihtiyaçtan doğduklarını, özel ilgisi olmasa bile kişinin onu öğrenmeye mecbur kalacağını belirtirse de[202], ilmî konuları diğer bütün gayelerin üstünde tutmuştur[203]. Mani'nin bir kitabını 40 sene aradıktan sonra ele geçiren[204], Hintliler İslâm saldırıları karşısında güvenlik altına almak için ilmî çalışmaları ve bilginleri Keşmir ve Benares gibi yerlere çektiklerinden elde etmek istediği ilmî kitapları elde edebilmek için ne gibi bir fedakârlık olursa olsun gözünde olmadığını söyleyen[205] Bîrûnî'nin ilme düşkünlüğü sebebiyle devamlı ilmî çalışmalar içinde olduğunu, büyük gayretler sarfederek eserler yazdığını, geçim için ancak çok az bir vakit ayırıp senenin diğer günleri yine ilimle meşgul olduğunu biliyoruz[206]. Bîrûnî, *"İlimlerin çok olduğunu, onlara rağbet edildiği zamanlarda zihinlerin onların üzerinde çalışmaları sayesinde sayılarının devamlı arttığını"*[207], bir ilmî alanın üzerinde devamlı durmanın insanı bıkkınlığa, sabırsızlığa düşüreceğinden, birinden diğerine geçildiğinde sanki bir bahçede dolaşırmış gibi insanın ona karşı hırsını ve arzusunu çoğalttığını söyler[208]. Bîrûnî, ilmî gayretlerinde dünyevî gâyeler gütmez, hakkı talep edenler, hik-

---

(200) Sarton, İnt. 1/707.
(201) Z. V. Togan, Hârizm, İslâm Ans. VI/224.
(202) el-Bîrûnî, Tahdîd, 3-5.
(203) a.g.e., 80.
(204) el-Bîrûnî, Fihrist, 41.
(205) el-Bîrûnî, et-Tahkîk, 17.
(206) Yâkût, Mu'cemu'l-Udebâ, VI/308-9.
(207) el-Bîrûnî, et-Tahkîk, 117.
(208) el-Bîrûnî, el-Âsâr, 72.

meti ya da fazileti seven, onun yolunda gidenler için, sevdiği için, ilmî konularla ilgilenir[209].

Kuvvetli ilmî hırsı yanında Bîrûnî'nin diğer kimselerin çözemediği problemleri çözen, satranç ve geometri problemlerine ismini koyduran[210], billûr küre içindeki bitkinin[211], pınarın içinde bir batıp bir çıkan ağacın[212], uykudan sonra içilen suyun[213], taşın içinden çıkan fosilin[214] sırrını bulan bir zekâya ve düşünme kabiliyetine, 80 yaşını geçtiğinde çocukluğundaki olayları aynada görür gibi gösteren[215] bir hafızaya; bitkilerin taç yaprağına[216], böceklerin ayaklarına[217], batıp çıkan Hint adalarına[218], tabiî düzenden çıkan hilkat garibelerine[219] yönelen bir merak ve tecessüse sahip olduğu gözönüne alınırsa niçin *"insan kendisinden gizli olan şeyleri öğrenmeye hâris olarak yaratılmıştır"*[220] dediği anlaşılmış olur. Bîrûnî'nin anlamlı ve zarîf esprilerinin altında yine keskin bir zekâ bulabiliriz[221].

Bîrûnî'nin ilgisi, zor dediği Çin yazısından[222] Okyanus'un ötesindeki kara kıtasına[223], köpeklerin çektiği kızaklardan[224] Doğu Türklerinin cüssesi küçük öküzüne[225], güneşin ışığından[226] gölge meselelerine[227] kadar uzanır. Bakışı genişliğine ve derinliğinedir. Eşya ve olaylar arasındaki girift örgüye nüfûzu çok kuvvetlidir. Bu kabiliyeti sayesinde bir ilim dalının neticesini diğeri için kullanıp buluşlar yapabilmiştir.

---

(209) el-Bîrûnî, el-Âsâr, 5; el-Kânûn, III/1354; es-Saydala, 37.
(210) Bkz. el-Bîrûnî, Râşikâtu'l-Hind; İstihrâcu'l-Evtâr fi'd-Dâire vb. Bkz. Aydın Sayılı, Bîrûnî, Belleten, XIII/49-52, 76-7.
(211) el-Bîrûnî, el-Cemâhir, 188.
(212) el-Bîrûnî, Tahdîd, 25 (Bkz. Hayâtı).
(213) el-Bîrûnî, el-Âsâr, 250.
(214) el-Bîrûnî, Tahdîd, 20-22.
(215) el-Bîrûnî, es-Saydala, 34.
(216) el-Bîrûnî, el-Âsâr, 298.
(217) el-Bîrûnî, es-Saydala, 18.
(218) a.g.e., 19; et-Tahkîk, 191.
(219) el-Bîrûnî, el-Âsâr, 80.
(220) el-Bîrûnî, Tahdîd, 14.
(221) el-Bîrûnî, el-Âsâru'l-Bâkiye, 134; el-Cemâhir, 167; et-Tahkîk, 200, 259; Tahdîd, 272.
(222) el-Bîrûnî, et-Tahkîk, 136.
(223) a.g.e., 156.
(224) el-Bîrûnî, Tahdîd, 108.
(225) el-Bîrûnî, el-Cemâhir, 208.
(226) el-Bîrûnî, el-Âsâr, 257.
(227) el-Bîrûnî, İfrâdu'l-Mıkal fî Emri'z-Zılâl.

Bîrûnî'nn ansiklopedist bir ilim adamı olduğundan bahsetmiştik. Bu kadar geniş bir ilmî ihataya sahip olmasında bildiği dillerin rolü inkâr edilemez. O, bu ön hazırlıklarını daha Hârizm devresinde iken bitirmiş, Gazne devresi için yalnız Sanskritçe kalmıştı. Onun dil bilgisi, diyalektlere kadar uzanan bir genişlik gösterir. Eserleri bir filoloji hazinesi halindedir.

Bîrûnî'nin ilmî kişiliğinin en önemli özelliklerinden birisi de onun akılcı olmasıdır. O ilmî çalışmalarında daima akıl çerçevesi içinde kalıp çeşitli taassuplardan, ilim ve akıl dışı faâliyetlerden uzak kalmasını bilmiştir. Avrupalılardan 7 asır önce simyacıların altını rüyalarında göreceğini söylemiş[228], sihre inanmamış, bunun ipnotizma, hüner ve cambazlıktan başka bir şey olmadığını, yalancıların halkı kandırmak için ona başvurduklarını belirtmiştir[229]. O, Hintlilerin ilâçla ölüyü diriltme iddialarının altında tenasuh inançları yattığını farketmiş; avcıların müzikle geyik avlamalarındaki esas unsurun sesle telkin ve ipnotizma olduğunu, maymunların arasına düşen kimse Rama - Şeytan muharebelerini hatırlayarak Rama Şiirini okuyunca maymunların ona yol gösterdiklerini iddia eden Hintlilerin tersine, bunun yine aynı sebebe bağlanabileceğini anlamış[230], tabiî ömrün sınırlarını akıl ölçüleri içinde tesbit etmiştir[231]. O, astrolojinin ilmî sınırları dışındaki şeyleri ondan saymamış[232], bir defa ne diyeceklerini anlamak için onlara başvurmuş ve yalancılıklarını tesbit etmiş[233], fal, yıldızlar, kuşlar vb.'den hüküm çıkarmanın karşısında kesin tavır takınmış, onları daima bu ilim dışında addetmiş, onlarla uğraşan bilginleri kötülemiştir[234]. Bîrûnî'nin bâtıl inançlar, hurafeler, fikrî sapıklıklar, ilmî araştırmalara engel olabilecek saplantılar, ön fikirlerden ne kadar sakındığı ve ilerde belirteceğimiz gibi, çalışmalarında objektif kalmaya ne kadar dikkat ettiği inkâr edilemez. O, hakkın, doğrunun, iyinin âşığıdır. "*Hakkı nerede bulursam bulayım kabûl ederim*"[235] sözü onun-

(228) el-Bîrûnî, el-Cemâhir, 247.
(229) el-Bîrûnî, et-Tahkik, 148, 155.
(230) a.g.e., 155, 168.
(231) el-Bîrûnî, el-Âsâr, 78, 83.
(232) Barthold, Bîrûnî'yi astrolojiye inanmakta devam etmekle suçlar. Ancak görüleceği gibi Bîrûnî, ilmî astrolojinin dışına çıkmamıştır. Bkz. W. Barthold, İslâm Medeniyeti Tarihi, 52; el-Bîrûnî, Tahdîd, 8.
(233) el-Bîrûnî, Fihrist, 47.
(234) el-Bîrûnî, Tahdîd, 270-1; el-Kânûn, II/946, III/1469.
(235) el-Bîrûnî, Tahdîd, 82.

dur. Fakat hakkı, doğruyu ararken şüphecidir de. Bu, onun ilmî kişiliğindeki en önemli unsur olan tenkitçi zihniyetinin çıkış noktasıdır. İlmî metotlarını kullanmadan bir konuda hükme gitmez ve başka bilginlerin ilmî görüşlerini, açıklamalarını taklit etmez. Önce inceler, araştırır, araştırma metotlarını kullanır, sonra değerlendirme metotlarını kullanarak hükme varır. Bu, Bîrûnî'nin bütün hayatında vazgeçmediği çalışma şeklidir.

O, avâmın incelemeden uzak rahatlığını ve bunun neticesi varmış olduğu acâip halk inanışları, hurâfeler, yanlış anlamaları her vesile ile tenkit ettiği gibi[236], avâmın teşbih yoliyle, eşya ve olayları duygu alanına hapsedip sınırlandırarak düştüğü yanlış sonuçlarda onlardan çok, onlar gibi davranıp inceleme, araştırma yoluna gitmeyen, avâma öğretmeyen bilgin zümresini suçlu bulur[237]. Bîrûnî, bu işi geniş çapta yapmış, en başta devrinin bilginlerini eğitmeyi bir vazife kabûl etmiş, onların yanlışlarını düzeltmiş, kendisine kadar gelmiş eserlerdeki hataları tesbit edip eserlerinde göstermiştir. Bîrûnî'nin eserlerindeki tükenmek bilmez tenkitlerin altındaki gerekçe budur ve yerindedir. Bîrûnî, en takdir ettiği bilginin yanlışını görmemezlikten gelemeyen bir yaratılış ve prensip anlayışı içerisindedir. Metot ve prensip anlayışı, onu birçok bilginle karşı karşıya getirmiştir. Zekâsını pek takdir ettiği İbn Sînâ ile ilk tartışmalarına tekrar dönersek temelde Bîrûnî'nin bu iddiasını buluruz. Râzî'nin, Mani'nin bir kitabının tesirinde kalmış olarak toplum düzenini bozacak fikirler ortaya attığını sert bir dille yererken[238], diğer bir yerde tıbbî bilgisini çok takdir ettiği bu bilginin geometriyi fuzuli bir meşgale olarak görmesini anlayışsızlığına veriyordu[239]. Ptoleme'yi astronominin kurucusu olarak gördüğü halde çok yerde onun hatalarını çıkarıp tenkit etmişti[240]. Örnekleri çoğaltmak kolay olduğundan uzatmayıp Bîrûnî'nin çok önem verdiği ve onu asrımızın fahrî ilim adamlığına yükselten metot özelliklerine, çalışma prensiplerine geçelim.

Bilhassa Hint'le ilgili eserinde de apaçık görüldüğü gibi, Bîrûnî, araştırma ve incelemelerinde, değerlendirme ve tenkitlerinde objektif kalabilmiştir. Zaten bahsi geçen eserinin yazılış sebebinin de

(236) el-Bîrûnî, et-Tahkik, 20, 23; Temhîdu'l-Mustakarr, 12.
(237) el-Bîrûnî, Temhîd, 70; Tahdîd, 272.
(238) el-Bîrûnî, Fihrist, 33-4 (Hekim Râzî'nin).
(239) el-Bîrûnî, İstihrâcu'l-Evtâr Fî'd-Dâire, 3-4.
(240) el-Bîrûnî, el-Kânûn, III/1130, 1161; II/635.

bu olduğunu bir önceki başlık altında zikretmiştik[241]. O, Hint astroloji bilginlerinin tarafsız olamayıp din adamlarının tesirinde kalarak bağımsız ilmî çalışma yapmamalarını, inanmadıkları halde güneşin aydan daha aşağıda bulunduğu meselesine ses çıkarmamalarını, Yunanlıları pek azının incelemiş olup, dînî rivâyetlerin etkisinde kalarak esas alacaklarını alamamalarını şiddetle tenkit ettiği gibi[242]; İslâm bilginlerinden (daha önce bahsettiğimiz Sanskrit'ten çevrilmiş) Siddhanta'nın[243] —Bîrûnî'nin belirttiği gibi, delile dayanan ilmî konuda sezgi ve ilhama dayanan açıklamaları olan bu Hint kitabının— etkisinde kalıp bunları incelemeden kabûl ederek taassup gösterenleri de çeşitli yerlerde kötüler[244]. Brahmagupta ve Ptoleme'yi kavimlerinin dînî tesirlerinde kalarak can kaygısıyla gerçekleri söyleyememekle suçlar[245]. Bîrûnî, fikir taassubunu hiç sevmez ve mutaassıplarla devamlı mücâdele etmiştir[246]. Araştırma ve incelemelerde parlak ilmî hayâtı bulunan kimselerin tesirinde kalıp gerçeği söylememe, ya da incelemeye lüzum görmemenin de diğer bir hastalık olduğunu kaydeder[247]. Bîrûnî, ilim ve bilgi elde etmenin ya taklit, nakil yoluyla; ya da araştırma, akıl yoluyla olacağını; taklit edenle araştıran arasında dağlar kadar fark olduğunu söylediği gibi[248], kendisi ilmî faâliyetlerinde konuyu mutlaka araştırır[249], gerekirse soruşturur[250]; taklit, ya da ezberciliği sevmez[251], araştırmayanı tenkit eder[252]. Buna Bîrûnî'nin, devrindeki astrologların kullandıkları "*macestî*" kelimesinin anlamını bilmedikleri gibi, araştırmadıklarından da şikâyeti güzel bir örnek olur[253]. Yukarıda

(241) Bkz. Eserleri.

(242) el-Bîrûnî, et-Tahkik, 220, 330, 390, 542; el-Kânûn, II/971. Hintlileri böyle şiddetli tenkidini yadırgamamalıyız, yerinde över de. (Bkz. el-Bîrûnî, İfrâdu'l-Mikal, 92 vb.)

(243) İlim, marifet anlamına gelen bu kelime İslâm âleminde "**Sindihind**" diye tutunmuştu.

(244) el-Bîrûnî, el-Âsâr, 51-2, 83; Tahdîd, 82, 217, 271-2.

(245) el-Bîrûnî, et-Tahkîk, 434-8; el-Kânûn, 11/635.

(246) el-Bîrûnî, el-Âsâr, 40, 51-2; İfrâdu'l-Mikal, 36-7.

(247) el-Bîrûnî, Tahdîd, 180.

(248) a.g.e., 5.

(249) el-Bîrûnî, et-Tahkik, 237; Tahdîd, 200-1 vb.

(250) a.g.e., 452. Bîrûnî sözlerine pek inanamadığı bir toplulukta soruyu her birine ayrı ayrı sorduğunu, sonra tekrarladığını, sonra da soruda tertibi değiştirerek yeniden sorduğunu söylüyor (Ayrıca bkz. Tahdîd, 17).

(251) El-Bîrûni, es-Saydala, 11; el-Kânûn, 1/4-5; Tahdîd, 189.

(252) el-Bîrûni, Temhîdu'l-Mustakarr, 65; et-Tahkîk, 67 vb.

(253) el-Bîrûnî, el-Cemâhir, 37.

bahsettiğimiz soruşturmada Bîrûnî, elindeki kaynaklar eksik ve yanlışsa bunun aslını öğrenmek[254], ya da gidemediği yerler hakkında bilgi edinmek[255] gibi gâyeler gözetir.

Bîrûnî, araştırdığı şeyde: 1 — nitelik, 2 — nicelik, 3 — delâlet, 4 — özelliğe bakar[256]. Bunun için ilk başvurduğu metodu gözlemdir. Gözlem mümkün olmayınca istidlâl metoduna başvurup delil arar[257]. Delilsiz araştırmaları tenkit eder[258]. O, bu durumda ya aklî delil kullanacaktır, ya da mantıkî kıyas[259]. Eskilerin taklit devri geçmiştir; artık delil, burhan esastır[260]. Bu sebeple eskilerin delilsiz ilmî faâliyetlerini ya delillendirir, ya da deney yapar[261]. Bîrûnî'nin araştırmalarında günümüzün gözlem ve deney metotlarının büyük yeri vardır. O, önce bu iki metoda başvururdu. Deneylerinden örnek olarak ikisini verelim: Eskiler zümrüt, yılanın gözünü akıtır dedikleri için 9 ay yaz-kış sıcakta-soğukta bir sepetteki yılanın gözüne zümrüdü çeşitli şekillerde yaklaştırır ve bu sözün doğru olmadığı sonucuna varır[262]. Diğer deney, yağmur taşının yağmur yağdırdığı iddiasını araştırmak için bunu iddia edene ya mevsim dışı yağdırmasını, ya da mevsimi ise birkaç defa arka arkaya bunu yapmasını istemesi ve yağmurun yağmamasiyle sonuçlanan deneydir[263].

Bîrûnî'nin istikra metodunu kullandığını da görüyoruz[264]. O, çalışma şeklinde çok titizdir. Bir konuda alacağı bir işlem veya sözün sahibini iyice bilmelidir; ihtisas sahibi ise alır, yoksa almaz[265].

Bâzan çalışmalar tek başına yürütülemezse onun başka bilginlerle müşterek bir çalışmaya katıldığını da biliyoruz[266]. Bîrûnî,

(254) el-Bîrûnî, İfrâdu'l-Mikal, 37.
(255) el-Bîrûni, Tahdîd, 214; el-Cemâhir, 235, 260, 208 (Tüccarlar, elçi heyetleri vb.'den).
(256) el-Bîrûnî, et-Tahkîk, 411.
(257) el-Bîrûnî, et-Tahkîk, 203.
(258) a.g.e., 19; el-Kânûn, 11/971.
(259) el-Bîrûnî, Tahdîd, 17.
(260) el-Bîrûnî, el-Kânûn, I/4-5.
(261) el-Bîrûnî, Tahdîd, 115.
(262) el-Bîrûnî, el-Cemâhir, 167.
(263) a.g.e., 218-20 (Bkz. Hikmet Tanyu, Türklerde Taşla İlgili İnançlar, 49, Ankara 1968);
(264) el-Bîrûnî, İfrâdu'l-Mikal, 139, 158.
(265) el-Bîrûnî, Temhîdu'l-Mustakarr, 10; Tahdîd, 244.
(266) Tahdîd'den beraber rasat yaptıkları bilginleri öğrenebiliyoruz. Diğer alanlarda da müşterek çalışmaları mevcuttur. Bkz. el-Bîrûnî, Tahdîd, 54.

"Yunanlılar ve diğerleri gibi batılıların bütün işlerinde en kısa ve gerçeğe en yakın yolu tuttuklarını"[267] söyler. Bir şeyi araştırırken bu hususun onun için önemi vardır.

Bîrûnî'nin belki de en başarılı olduğu ve onu o yapan hususların başında büyük bir iktidarla kullandığı mukayese metodu gelir. O, bâzen ayrı ayrı şehir mensuplarının bir konudaki sözlerini[268], bâzen Hint bilginlerinin görüşlerini[269], bâzen bir İslâm bilgini ile faydalandığı Hint kaynağını[270], bâzen bir hususu bilenlerin bilgisini[271], bâzen bir konudaki haberleri[272], bâzen iki büyük medeniyeti[273], bâzen üç büyük ülke bilginlerinin bir ilmî konudaki fikirlerini[274], bâzen mikdarları[275], bâzen nüshaları[276], bâzen de rasat sonuçlarını[277] vb. mukayese eder. Mukayese alanında bâzen iki, üç... birçok taraflar olabilir. O, bunları bir bir inceler, karşılaştırır ve değerlendirmeler yapar.

Bîrûnî, değerlendirmelerinde çok dikkatlidir. O, hissîliğin ilmî çalışmadaki zararlarını bilmekte[278] ve objektiflikten ayrılmamaktadır. Elindeki kaynakların tertibine, düzenine, doğruluğuna çok önem verir[279]. Kaynak değerlendirmesine girdiğinde bâzen tercüme edenin hatasını[280], bâzen nüshanın bozukluğunu[281], hatalı[282], farklı olduğunu[283]; bâzen rasat edenin hatalı bulunduğunu[284], bâzen cetvelin düzeltilmediğini[285], bâzen yapılan hesabın yalan yanlış yapıldığı-

(267) el-Bîrûnî, Tahdid, 107.
(268) el-Bîrûnî, et-Tahkik, 346.
(269) a.g.e., 368, 433-8.
(270) a.g.e., 438.
(271) el-Bîrûnî, Tahdid, 17.
(272) a.g.e., 202.
(273) el-Bîrûnî, el-Kânûn, II/536.
(274) a.g.e., II)776-7.
(275) el-Bîrûnî, İfrâdu'l-Mikal, 132.
(276) a.g.e., 133-4.
(277) el-Bîrûnî, Tahdîd, 105.
(278) el-Bîrûnî, el-Kânûn, II/674.
(279) el-Bîrûnî, et-Tahkik, 67, 192, 349.
(280) a.g.e., 126; İfrâdu'l-Mikal, 115-6, 141 vb.
(281) a.g.e., 409.
(282) el-Bîrûnî, Temhîdu'l-Mustakarr, 83, 96 vb.
(283) el-Bîrûnî, Tahdîd, 105.
(284) a.g.e., 80.
(285) el-Bîrûnî, el-Âsâru'l-Bâkiye, 84.

nı[286], bâzen yapılan çalışmanın hatalı, ya da çok hatalı olduğunu[287], bâzen fikrin hatalı olduğunu[288], bâzen eskiden yapılmış çalışmaların çoğunun hatalı olduğunu[289] vb. büyük bir dikkatle tesbit eder.

Bu arada hemen kaydedelim ki Bîrûnî'de doğu bilginlerinde görülmeyen bu metodik çalışmada dikkatimizi çeken bir husus da onun kaynak elde etme ve bunlardan âzami faydalanabilme özelliği yanında kaynak tenkidi fikrine ulaşabilmiş olmasıdır. O, kaynakları hakkında her çeşit eserinde daima bilgi verir. Yazarı hakkında, yukarıda da temas ettiğimiz gibi, fikrini açıklar, değerlendirmelere girer. Yazar ve eserini tenkit süzgecinden geçirmede çok başarılıdır. Şöyle bir yol takip ettiğini görüyoruz: Kaynağı hakkında bilgi verir[290], nakil yapıyorsa kimden naklettiğini söyler[291], eğer kaynağı görmemişse bilgiyi nereden elde ettiğini belirtir[292]. Meselâ ünlü astronomi bilgini Ebû Ma'şer ya da Ptoleme için yaptığı gibi, fikrin nereden alındığını araştırır[293], bâzen bunu geniş çapta uygulayıp kimin kimden almış olduğunu tesbit eder[294].

Bîrûnî, bu değerlendirmelerinde açık davranır. Bilmediği konuda bilmediğini söylemekten çekinmez[295]. Daima ihtiyatlıdır; iyice kanaat edinemediği, doğruluğuna güvenemediğini almaz[296]; kesin fikre ulaşamadığı şeyde *"zannederim"*[297] şeklinde ihtiyatlı ifadeler kullanır; mukayeselerde karşılıklı iki şeyin şartlarına dikkat edilirse[298], kaynağın güven verici olmasına güvenilmeyip incelenir-

---

(286) el-Bîrûnî, et-Tahkik, 158.
(287) a.g.e., 238-40; Tahdîd, 222.
(288) a.g.e., 163.
(289) el-Bîrûnî, el-Kânûn, II/675.
(290) el-Bîrûnî, et-Tahkik, 232.
(291) a.g.e., 321.
(292) a.g.e., 370.
(293) Ebû Maᶜşer Caᶜfer b. M. el-Belhî'nin (Ö. 272)886) ününden dolayı Bîrûnî'ye ikinci Ebû Maᶜşer demişlerdi. (Ebû Maᶜşer için bkz. Bosworth, The Mudhâkarât fî ᶜIlm an-Nujûm attributed to Abû Maᶜshar al-Balkhî, Iran and Islâm, Edinburgh 1971). Bîrûnî, bahsi geçen araştırmasında Ebû Maᶜşer'in Hind'den, Ptoleme'nin de Bâbil ve Kalde'lilerden faydalandığı sonucuna ulaşır. (Bkz. el-Bîrûnî, et-Tahkik, 321; el-Kanûn, II/728.)
(294) el-Bîrûnî, el-Kanûn, II/776-7.
(295) a.g.e., II/863 vb.
(296) el-Bîrûnî, es-Saydala, 36.
(297) el-Bîrûnî, et-Tahkik, 121, 346; el-Kanûn, II/973.
(298) el-Bîrûnî, Tahdîd, 193.

se[299], şüphelenildiğinde ayrıca soruşturulursa[300] hata ihtimâllerinin azalacağını düşünür; tenkit ettiğinde hatanın belki de elindeki nüshada olabileceğini belirtir[301]; görünüşte deli saçmasına benzettiği bir sözün altında anlayamamış olduğu bir anlam bulunabileceğini hesaba katar[302].

Hatadan kaçınmak için bu kadar titiz davranan Bîrûnî[303], yapılan çalışmalardaki hataların sebeplerine de[304] iner[305]. Sebeplerini bilmiyorsa söyler[306], biliyorsa metot farklarından[307], âletlerden[308] vb. neden ileri geldiğini belirtir. Kendi zamanına gelen bilgileri kontrol etmeyi bir prensip edinmiş olan Bîrûnî, bunları düzeltir. Kontroldan geçirip düzelttiği meselâ Siddhanda senelerini, *"Brahma'nın gündüzünü"* yanlış anlamış ve bunu böylece sürdürmüş[309], Hintliler hakkında yanlış bilgi vermiş[310], Hint mutaassıbı Siddhantacı[311] İslâm bilginleri, ya da hem Hint, hem de İslâm bilginleri[312] olabilir. O, yanlış anlamaları göstererek düzeltir[313], cetvelleri çeşitli nüsha ve tercümelerinden karşılaştırıp kontrol ve ilâvelerden sonra eserlerine alır[314]. O, asrımızda çok gelişmiş olan mukayeseli metin elde etmenin (edition critic) bir öncüsüdür de.

Bîrûnî, incelediği konuyu bütün yönleriyle ele alıp ayrıntıları gözetir. Ayrıntıların lüzumlusunu lüzumsuzundan ayırır[315]. Bâzen

(299) a.g.e., 241.
(300) el-Bîrûnî, et-Tahkîk, 452.
(301) a.g.e., 297.
(302) a.g.e., 441.
(303) Yine de bâzı hataları olmuştur, tabiî. (Bkz. Nallino Târihu'l-Felek, 91-4, 151; el-Bîrûnî, al-Beruni's India, XL; Osman Turan, Oniki Hayvanlı Türk Takvimi, 10-12, İstanbul 1941.)
(304) Çünkü Bîrûnî her şeyde bir sebep arayan determinist bir kafaya sâhiptir. (Bkz. el-Bîrûnî, el-Kanûn, I/88.)
(305) el-Bîrûnî, İfrâdu'l-Mikal, 115-6; Temhîdu'l-Mustakarr, 22.
(306) el-Bîrûnî, el-Kanûn, II/863.
(307) el-Bîrûnî, Tahdîd, 105.
(308) a.g.e., 178.
(309) el-Bîrûnî, et-Tahkîk, 273, 280.
(310) a.g.e., 515.
(311) el-Bîrûnî, et-Tahkîk, 309 (Siddhanta ile ilgili olarak bkz. el-Bîrûnî, Tahdîd, 121, 133; Nallino, ʿIlmu'l-Felek, 175).
(312) el-Bîrûnî, et-Tahkîk, 262.
(313) a.g.e., 412.
(314) el-Bîrûnî, el-Kanûn, III/1012.
(315) el-Bîrûnî, et-Tahkîk, 297.

konu edindiği şeyin başka şeylerle olan benzerliğini de unutmayıp meselâ Arab'ın aslana çok isim vermesini Hintlinin güneşe çok isim vermesinde hatırladığı gibi[316] konuya renk getirir.

Onun hem böyle uygulaması zor metotları, çalışma prensipleri bulunması, hem de ilmî konularda o kadar genişliğine ve derinliğine gidebilmesi takdirden öte anlam taşır.

Şimdi bu güvenilir eserler veren büyük bilginin kısa ve özlü olarak çeşitli bilgi dallarındaki başarılı çalışmalarına, buluşlarına geçelim.

Bîrûnî, diğer bütün vasıflarından önce bir astronomi-astroloji bilginidir[317]. İlk ve en fazla ilgilendiği alanlardan biri budur. Kitaplarından bu ilimle ilgili olarak yazmış bulundukları büyük bir sayı teşkil eder. Bîrûnî'nin astroloji ile ilmî olarak ilgilendiğini, onu saptırıp yanlış yollara gidenlere şiddetle karşı koyduğunu daha önce zikretmiştik[318]. Zaten onun ilmî zihniyetine uyan da böyle davranmış olmasıdır. O, astronominin ve matematiğin bütün kollarıyla ilgilenirken astrolojiyi ihmâl edemezdi. Kaldı ki o *"Kötülüğü bilmeyen ondan sakınamaz, iyiliği bilmeyen ona ulaşamaz. Bu sebeple sihri öğrenin, fakat kullanmayın denmiştir"*[319] diyerek, aslında sihrin bir gözbağcılık olduğunu bilmekle beraber, öğrenmekle uygulamanın başka başka şeyler olduğunu belirtmiş olduğundan ve bilhassa *"Kitâbu't-Tefhîm"* isimli eserinin son bölümünde ve diğer bâzı yerlerinde bu ilmi matematik ilimlerle ilişkili bölümleri dışında halkı aldatmak için kullananlara çattığından bu konudaki tutumu da simyacılar karşısındaki tutumuna paralel olarak düşünülmelidir[320].

Bîrûnî, Yunan, Hint ve İslâm astronomi-astroloji bilgilerine tamamen vâkıf olarak bu ilimlerin geniş konularında büyük emekler sarfetmiş, önemli sonuçlar almıştır. Bu ilmin konularını içine alan

---

(316) el-Bîrûnî, et-Tahkîk ,185.

(317) Bkz. Yâkût, Mu^ccemu'l-Udebâ, VI/312; Hansârî, Ravzâtu'l-Cennât, 1/68; İbnu'l-^cİbrî, Târîhu Muhtasari'd-Duvel, 325 vb. (Yâkût'un nakline göre, Mahmud'a hocasının katli olayında Bîrûnî'nin bu ilimlerde asrının en üstünü olduğu söylenmişti.)

(318) Bkz. Dip not.

(319) el-Bîrûnî, Kitabu Patanjali, (H. Ritter neşri), Oriens IX/1, 199, Leiden 1956.

(320) el-Bîrûnî, et-Tefhîm, 316 (Neşr. C. Humâî); Bkz. el-Kanûn, LXIV; Aydın Sayılı, Bîrûnî, Belleten XIII/49-52, 69-70; F. Gökmen, Bîrûnî, İsl. Ans. II/646.

"*el-Kanûnu'l-Mes'ûdî*" isimli büyük ansiklopedik eseri incelendikçe onun bu alandaki yüksek seviyesi ortaya çıkmaktadır. Bu eserinde onun kâinatı bir bütün olarak ele alıp koyduğu tez Einstein ve diğer modern bilginlerinkine benzer[321]. Dünyanın yuvarlaklığı ve dönmesi üzerinde çok durduğu, bunlardan birincisi hakkındaki anlayışı daha belirli bir hale getirdiği[322], ikincisinde ise bu konuda daha önceki ve devrindeki görüşleri ele alıp, bunu zor bir konu olarak tesbit edip yerin kendi etrafında dönmesinin astronomik hesaplara bir zarar vermeyeceğini kaydetmişse de bu hususta yazmış olduğu "*Kitâbu Miftâhi 'İlmi'l-Hey'e*" adlı eseriyle Ebû Sehl el-Mesîhî'nin onun adına yazdığı "*Kitâb fî Sukûni'l-Ard ev Harakâtihâ*" adlı eserinin günümüze kadar gelmemiş olması bu konudaki tartışmaların devamına yol açmaktadır[323]. Bu arada Bîrûnî'nin bu konu üzerinde dururken yer çekimini tesbit ettiğini de kaydedelim[324]. Sachau'ın dediğine göre Bîrûnî, "*el-Kanûn*" adlı eseriyle astronomi ilminin kendi çevresindeki en yüksek durumunu ve aynı zamanda sonunu temsil etmiştir[325]. Bu büyük eserinde o, güneş parametrelerinin hesabında şimdiki araştırmalara çok yakın bir başarı göstermiş[326], güneşin fizikî tabiatından[327], sabit yıldızlardan ve doğuya doğru hareketlerinden[328] bahsetmiş, ayın hareketini[329], güneşin yerden uzaklığını[330], yıldızların büyüklüklerini ve yerden uzaklıklarını[331], seyyareleri[332] vb. incelemiş, hesaplar yapmış ve önemli sonuçlar almıştır.

Bîrûnî'nin rasat işlemlerine düşkünlüğünden bahsetmiştik. Onun devamlı, sistemli, bâzen başka bilginlerin de iştirâkiyle yap-

---

(321) el-Bîrûnî, el-Kanûn, I/21, XV.

(322) el-Bîrûnî, et-Tahkîk, 181, 203, 221-4, 228-31; Tahdîd, 26; el-Kanûn, 1/30-5.

(323) el-Bîrûnî, et-Tahkîk, 230-2; Tahdîd, 32; el-Kanûn, I/43-53, XVIII-XIX; Nallino, 'Ilmu'l-Felek, 251; Z. V. Togan, Al-Bîrûnî ve Hareket-i Arz, İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, I/1-4, 90-94; Aydın Sayılı, Bîrûnî, Belleten, XIII/49-52, 79-80; W. Barthold, İslâm Medeniyeti Tarihi, 52; F. Gökmen, Bîrûnî, İslâm Ans. II/645.

(324) el-Bîrûnî, el-Kanûn, I/43-53.

(325) el-Bîrûnî, al-Beruni's India, XLIII.

(326) el-Bîrûnî, el-Kanûn, II/677-82; XLII-XLIII; Sevim Tekeli, Güneş Parametrelerinin Hesabı, Belleten XXVII/105-108, 25-31, Ankara 1963; İbrahim Agâh Çubukçu, Makaleler, 108, Ankara 1967.

(327) el-Bîrûnî, el-Kanûn, II/646, XLV-XLVI.

(328) a.g.e., III/991-1012, XLVI-L.

(329) a.g.e., II/730, 745-6, 776, 785, 865; LII-LVII.

(330) a.g.e., II/857, 868-74; LVII-LVIII.

(331) a.g.e., III/1303-10; LVIII.

(332) a.g.e., III 1161-6; LIX-LX.

mış olduğu rasatlarındaki isabet[333] kadar boylarını büyütmeden hassaslıklarını artıran, ay ve güneşin hareketlerini ve tutulmalarını taklit eden bâzı rasat âletleri geliştirdiğini görüyoruz[334]. Onun rasat farklarını inceleyip bunları metot ve âlet farklılığına, bunun dışındakileri de rasat hatalarına bağladığını anlıyoruz[335]. Eserleri kendinden önceki rasatlar, zîçler için çok kıymetli bir kaynak olduğu gibi[336] kendi zîci de getirdiği diğer bir yeniliktir[337]. Bu arada onun ilk kullandığı rasat metotları[338] ve kendinden sonrakiler üzerindeki derin tesirlerini kaydetmeliyiz[339].

Matematik ve astronomiyi coğrafyaya uygulayarak "jeodezi" (fizikî coğrafya) denilen bilim dalını geliştirip ortaya koyan Bîrûnî, dairesel ve küresel bâzı âletler kullanmış[340], şehirler arasındaki mesafeleri tesbit ederek bir ülkeler coğrafyası ortaya koymayı düşünmüştür. Bîrûnî, enlem ve boylam, dünyanın çevresi, Ekvator'a kadar yarı kuşak hesaplarında hayret edilir sonuçlara ulaşmıştır. Bu sonuçlar, çok az farklı olduğundan, modern çağdan önce elde edilenlerin en iyisi sayılabilir[341].

Bîrûnî, coğrafyanın da ülkeler, beşerî, fizikî bütün branşlarıyle uğraşmış, önemli sonuçlar elde etmiştir. İlk rasadına 17 yaşında başlayan Bîrûnî, 19-21 yaşlarında kutru 10 arşın bir yarı küre yapıp bunun üzerine bulduğu coğrafî yerleri yerleştiriyor, bütün bir dünya coğrafyasını bilmek istiyor[342]. Onun denizleri, ülkeleri o günün imkânlariyle yerli yerinde çok isabetli olarak tesbit edebilmesi

---

(333) F. Gökmen, Bîrûnî, İslâm Ans. II/645.

(334) Aydın Sayılı, The Observatiry In Islâm, 72, 86 (56-61, 64-9, 71-94); (Aynı yazar), Bîrûnî, Belleten, XIII/49-52, 81-2.

(335) el-Bîrûnî, Tahdîd, 38, 80, 86, 105; el-Kanûn, II/798.

(336) Meselâ Me'mun devrinin başarılı rasatçılarının rasatlarının bize ulaşmasındaki belirli kaynaklardan en önemlisi Bîrûnî olmuştur. Bkz. Syed Hasan Barani, Muslim Researchs In Geodesy, Com. Vol., 5 vd.

(337) el-Bîrûnî, Tahdîd, 60.

(338) Aydın Sayılı, Bîrûnî, Belleten, XIII/49-52, 82.

(339) Bkz. ᶜAbbâs el-ᶜAzzâvî, Târîhu ᶜIlmi'l-Felek fi'l-ᶜIrak, 161 vd., ᶜIrak 1958.

(340) Bkz. el-Bîrûnî, Tahdîd, 17, 80.

(341) Bkz. Syed Hasan Barani, Muslim Researchs In Geodesy, Com. Vol., 41-2; Prof. J. H. Kramers, Al-Biruni's Determination of Geographical Longtitude by Measuring the Distances, Com. Vol. 177-194; el-Bîrûnî, el-Kanûn, I/XXXII.

(342) el-Bîrûnî, Tahdîd, 17.

hayret uyandırmaktadır. O, Afrika yamyamlarından[343], Finlandiya'da köpeklerin çektiği kızaklardan[344], Cava, Malaya, Serendip adalarından[345], doğu sanayiinden, porselen, çinicilik, maden imalâtı, çay, bambu istihsalinden[346] vb. haberdardır. Bîrûnî, Süveyş kapalı olduğundan, Cebelitarık önünde batmış bir geminin enkazından onun Hint Okyanusunda yapılan gemilerden olduğu anlaşılınca, bunun Güney'den (şimdiki Ümit Burnu'ndan) oraya gelebilmiş olduğunu[347], her iki okyanusun ötesinde kara bulunması gerektiğini (Amerika, Japonya)[348] o devirde tahmin edebilecek bir coğrafya kafasına sahip bulunuyordu. Bir seyyah olarak gittiği Hindistan'ın görebildiği yerlerine dair çok kıymetli ve ilmî bir plân çerçevesinde bilgiler vermişti.

Bîrûnî'nin Kuzey Hindistan'dan başka Arabistan, Mısır dolaylarını[349], Asya'nın Orta ve Güney taraflarını gördüğünü ve bu görgüsüne dayanarak Arabistan Çölü'nün denizin çekilmesiyle çölleştiğini, buna kumu biraz kazınca çıkan taşların ve bunlarla beraber bulunan fosillerin delil olabileceğini, buna benzer fosilleri Hârizm bölgesinde de gördüğünü söylemesi onun jeolojik konularla da meşgul olduğunu ortaya koymuş bulunuyor[350]. Bîrûnî, *"Tahdîdu Nihâyâti'l-Emâkin"* isimli kitabında hilkatten bu yana olayları bu açıdan incelemesi, sıcaklık-soğukluk ve çeşitli etkilerle meydana gelen zincirleme fiziksel olaylar sonucu karaların alçalması, ya da yükselmesi, böylece kara olan yerlerin deniz ve göl, deniz ve göl olan yerlerin karalara çevrilmesi, nehirlerin mecralarını değiştirmesiyle göçler meydana gelmesini tesbiti[351]; Hindistan'la ilgili kitabında İndus Vâdisi'nin alüvyonlarla dolmuş eski bir deniz havzası olduğunu söylemesi[352]; asrımızda ele alınmış karaların kuzeye doğru

---

(343) el-Bîrûnî, Tahdîd, 108.

(344) a.g.e., 108.

(345) el-Bîrûnî, el-Cemâhir, 38, 43.

(346) Fazla bilgi için bkz. Z. V. Togan, Bîrûnî, İslâm Ans. II/642.

(347) el-Bîrûnî, Tahdîd, 113-4.

(348) el-Bîrûnî, et-Tahkik, 156; Tahdîd, 113; el-Kanûn, XXIX-XXXI.

(349) Çünkü "fî Gurûbi'ş-Şems ʿinde Minâreti İskenderiyye" adlı elimize geçmemiş bir eserinin ismi buna delâlet ediyor. Bkz. el-Bîrûnî, Fihrist, 44 (Aynı konuda bkz. Hayâtı).

(350) Bkz. el-Bîrûnî, Tahdîd, 20-23.

(351) a.g.e., 19-23.

(352) el-Bîrûnî, al-Beruni's India, I/197-8; Sarton, Int. I/699.

kaymaları faraziyesinin taslağını 9 asır önce ileri sürmesi[353] gerçekten dikkati çekecek bir nüfuz kabiliyetine delil olur.

Bîrûnî'nin çok ilgilendiği alanlardan biri de matematiktir. O, Râzî'nin geometriye karşı tavrına cephe almış ve onun faydalarını belirtmişti[354]. Meşhur satranç problemini çözmekle yetinmemiş, yeni yeni kombinezonlar kurmuştur[355]. Yunan ve Hint matematiğini de çok iyi bilmekte idi. Trigonometre'ye —müstakil bir konu olarak— ilk başvuran Nasîru'd-dîn et-Tûsî (673/1274)'den önce Bîrûnî idi. "*el-Kanûn*"da düzlem ve sferik trigonometri ile ilgili önemli bilgiler ,trigonometrik tablolar vardır[356]. Bîrûnî, pergel ve cetvel yardımıyla çözülemeyen bâzı problemler üzerinde çalışmıştır ki, sonradan bunlara "*Bîrûnî problemleri*" denilmiştir. Onun yeni teoremler kurup problemler koyduğu daire yay ve kirişleri üzerine bir eseri vardır[357]. Bîrûnî, trigonometrik fonksiyonlarda yarı çapın daima birim olarak kabûl edilmesi usûlünü koymuş, bir açının üç eşit kısma bölünmesi meselesiyle uğraşmıştır[358].

Bîrûnî'nin çok tanınmış olduğu bir alan da kronoloji idi. Onun "*el-Âsâru'l-Bâkiye*"deki cetvellerde verdiği bilgiler olmasaydı, bir başka yerden bu bilgileri elde edemezdik[359]. Bîrûnî'nin yukardaki eseri ve Hint'le ilgili olarak yazdığı eserinde, birinci elden olarak verilmiş tarihî bilgiler yanında, çeşitli milletlerin takvim meseleleri ve devirleriyle ilgili kıymetli bilgiler vardır[360].

Bîrûnî, bütün bunların en başında bir filologdur. O, ana dili Türkçe yanında, Arapça, Farsça, Süryanca, İbranice, Sanskritçe, Yunanca, Soğdca ve Hârizmce bilmekte idi. Yunanca bilip bilmediği hususunda tartışmalar varsa da bir eserinde Yunanca iki ki-

---

(353) F. Gökmen, Birûnî, İslâm Ans. II/646.

(354) el-Bîrûnî, İstihrâcu'l-Evtâr, 3-4.

(355) Aydın Sayılı, Bîrûnî, Belleten, XIII/49-52, 76.

(356) Janab M. A. Kâzım, Al-Bîrûnî and Trigonometri, Com. Vol., 161-71. (Bkz. Prof. Celâl Saraç, İslâm Dünyasında Matematiğin Doğuşu ve Gelişmesi, İlâhiyat Fak. Der. I, 72, Ankara 1953.) Sinüs, kosinüs ve tanjant Bîrûnî'den önce biliniyordu. Bîrûnî, sekant, kosekant ve kotenjant'ı getirmiştir.

(357) Bkz. el-Bîrûnî, İstihrâcu'l-Evtâr fi'd-Dâire; Sarton, Int. I/696.

(358) Bkz. Aydın Sayılı, Bîrûnî, Belleten, XIII/49-52, 77-8; A. Adnan Adıvar, Tarih Boyunca İlim ve Din, III, İstanbul 1969.

(359) Bkz. F. Rosenthal, ᶜİlmu't-Târîh ᶜİnde'l-Muslimîn (Çev. Sâlih Ahmed el-ᶜÎlî), 112, 200, Bağdat 1963.

(360) Sarton, Int., I/700.

taptan bahsedip Allah izin verirse tercüme edeceğini söylediğine göre bilmiş olması gerekiyor[361]. Bîrûnî'nin eserleri, devrinde yaşamakta olup şimdi yok olmuş olan diller, diyalektler için çok zengin bir filoloji hazinesidir. "*et-Tahkîk*" adlı eseri X-XI. Asır Kuzey Hint Sanskriti için çok önemli bir kaynaktır[362]. Sachau, Bîrûnî'nin bâzı nakillerinin elimizdeki metinlere uymadığını iddia etmişse de Prof. Dr. J. Gonda, onun 60 sene önce yazmakta olduğunu, bu arada bulunan birçok metnin Bîrûnî'nin nakillerinin isabetini isbat ettiğini söylüyor[363]. Eserleri Türk[364] ve İran[365] diyalektleriyle ilgili birçok kelime ve sözleri hâvi olduğu gibi, eski Hârizm ve Soğd dilleri için nadir kaynaklardandır. Geniş filolojik kültürü ile bâzen Arap ve Hint lûgatlerinin benzer noktaları üzerinde durur[366], bâzen Hintçe - Farsça arasında bir kelimenin etimolojisine eğilir[367], bâzen lûgat felsefesine girer[368], bâzen Yunanca'dan bir kelimenin Arapça'ya nasıl geçmiş olduğunu açıklar[369], bâzen ele alacağı konuyu her dilden karşılığını vererek başlatır[370]. Eserleri içinde "*es-Saydala*" bu bakımdan pek ilgi çekicidir.

Bîrûnî, aynı zamanda bir doktordu. Mesᶜûd'un gözünü tedavi edecek kadar tıbbın pratiğine de girmişti. Tıb bilgisinde herhalde Râzî'nin kitaplarının büyük rolü olmuştur. Öte yandan Yunan ve Hint tıbbına da vâkıftı. O, "*diğer tabiî ilimlerin tıp ve veterinerlikten çıkmış olduğu*" kanaatindeydi[371]. Ömür meseleleriyle ilgilenmiş[372], sesle telkin yoluyla gâyeye ulaşılabileceğini anlamış[373], en esaslı tedavi yolunun "*rûhânî tıp*" dediği ahlâk yolu olduğu sonu-

---

(361) el-Bîrûnî, İstihrâcu'l-ᶜUmr, İslâm Tetkikleri Ens. Der. Eki, I/1-4, 13. (Başka delil için bkz. Z. V. Togan, Tarihte Usûl, XXIII).
(362) Bkz. Sunıtı Kumar Chattejri, Al-Beruni and Sanskrit; Com. Vol. 86-9.
(363) Bkz. J. Gonda, Remarks on Al-Biruni's-Qutations from Sanskrit Texts, Com. Vol. III-119.
(364) Bilhassa "Tahdîd", "el-Cemâhir" ve "es-Saydala"da.
(365) Bilhassa eski Pehlevîce ve Avestik devir için. (Bkz. Muhammed Mu'în, Ba'z-ı Fevâid-i Lugaviyy-i Kitâbi'l-Cemâhir-i Bîrûnî, Com. Vol. 237-250.)
(366) el-Bîrûnî, et-Tahkîk, 13.
(367) a.g.e., 198.
(368) a.g.e., 208, 250; Tahdîd, 214.
(369) el-Bîrûnî, İfrâdu'l-Mikal, 69-70.
(370) el-Cemâhir, 232, 242 vb.
(371) el-Bîrûnî, Tahdîd, 7.
(372) el-Bîrûnî, et-Tahkik, 207-9, 533; el-Âsâru'l-Bâkiye, 78-83 (Bkz. el-Bîrûnî, İstihrâcu'l-ᶜUmr).
(373) el-Bîrûnî, et-Tahkîk, 154.

cuna ulaşmıştı. O gün için iç içe olan kimya, eczacılık ve tıp hususlarında Hintlilerden bilgi edinmek için çok uğraştığını, fakat onların bu konuları çok sakındıklarını, bilgi edinmenin güç olduğunu söylüyor[374]. Bîrûnî, kimyâyı sihir zannedenlere onun gerçeğini açıklamış ve gelişmesini sağlamıştır[375]. Bîrûnî, "*es-Saydala*" isimli eserinde eczacılıkla doktorluğun sınırlarını çizmiş[376], eczacılığın usûllerini göstermiş[377], tıp müfredatıyla ilgili olarak çok kıymetli bilgiler verdiği bu eserinde "*ilâçların her birinin hâiz oldukları özellikler ve tesirleri, bunların fayda ve zararlarını bilmek ve ona göre hareket edilmek lâzımdır*"[378] diyerek günümüzün doktorunun ilâçların yan tesirleri üzerindeki titizliğini hatırlatan önemli noktalara temas etmiştir.

Bîrûnî'nin tabiî ilimlerle, fizik, mineroloji, madencilikle de ilgilenmiş olduğunu görüyoruz. O, geometriyi botaniğe uygulamış, çiçeklerin yapraklarının sayısı ile ilgili görüş ortaya koymuş[379], bitki ve hayvanlarda üreme konusuna temas etmiş[380], kuşlarla ilgili enteresan gözlemlerde bulunmuş[381], ışığın hızının sesten fazla olduğunu tesbit etmiş, bir âlet îcat ederek 18 maddenin özgül ağırlığını bugünkü ölçülere çok yakın olarak bulmuş, sıcak su ile soğuk suyun arasındaki farkı elde etmiş, artezyen kuyularında suyun hidrositatik kurallarına göre çıktığını anlamış, deniz suyundan tuz istihsali üzerinde incelemeler yapmış, optik üzerinde çalışmış, maden çıkarılmasiyle ilgilenmiştir[382].

Bîrûnî, fennî konularla ilgilendiği ölçüde edebiyat, sosyoloji, iktisat, tarih[383], etnoloji ile de ilgilenmiştir. Yâkut, onu edip ve şâirler içinde zikredip edebiyat alanındaki eserlerini, şiirlerinden

(374) el-Bîrûnî, et-Tahkîk, 148-50. (Kimya için bkz. Jean Filliozat, Al-Bîrûnî et L'alchimie Indienne, Com. Vol., 101-6.)
(375) el-Bîrûnî, et-Tahkîk, 148-150.
(376) el-Bîrûnî, es-Saydala, Muk. 28.
(377) a.g.e., 26.
(378) a.g.e., 22. (İbn ebî Usaybi'a Bîrûnî'nin doktorluğunu doğrulayıp bâzı tıbbî eserlerini zikrediyor. Ahmed Mahallî Mısrî "**Kânûnu'd-Dünya**" adlı kitabında Bîrûnî'nin tıpla ilgili 8 eserini veriyor. Bkz. İbn ebî Usaybi'a, 'Uyûnu'l-Enba, 30.)
(379) el-Bîrûnî, el-Âsâru'l-Bâkiye, 298.
(380) el-Bîrûnî, et-Tahkîk, 336.
(381) el-Bîrûnî, Tahdîd, 6.
(382) el-Bîrûnî, el-Âsâru'l-Bâkiye, 262-3; el-Cemâhir, 83; Sarton, Int. I/698, 708; Aydın Sayılı, Bîrûnî, Belleten, XIII/49-52, 88.
(383) Tarihle ilgili çalışmalarını diğer bölümde ele alacağız.

bâzılarını kaydeder[384]. Bilhassa Arap Edebiyâtı'nı çok iyi bildiği, Hint Edebiyâtı'nı da İslâm âleminde tanıtmada büyük rolü olduğu görülüyor[385]. Bîrûnî, toplum hayâtının meydana gelişi, şehirleşme, işbölümü, para, değişim, siyâset, mutlakiyetçi idare şekillerindeki hükümdarlık müessesesi, kastlar, toplumların genel karakterleri gibi iktisâdî, sosyolojik konularda da fikir yürütmüş, ilgi çekici açıklamalar yapmıştır[386]. Eserleri, yaşadığı çevrelerin örf ve âdetlerinin bir aynasıdır. Mitoloji ile de ilgilenmiştir.

Eğitimde Bîrûnî, ezberin karşısındadır. Onun araştırma ruhunu yıkacağını savunur[387].

Meteoroloji, arkeoloji, topoğrafya konularında da çalışmaları vardır.

Hindoloji ve mukayeseli dinler tarihi'nin öncülerindendir. Felsefe ile çok ilgilenmiş, Hint - Yunan felsefesi ve bölgesinin eski felsefe sistemlerini her vesile ile karşılaştırıp önemli sonuçlara ulaşmıştır.

"*Tahdîd*"in sonunda felsefeyi bütün ilimlerin sonuçlarından hareket eden ve insanı saâdete götüren bir disiplin olarak açıklamıştı[388]; "*el-Cemâhir*"in ilk faslı onun bu saâdeti yaşamakta olduğunu göstermektedir[389].

Ele geçirebildiğimiz ve eserlerinin ancak dörtte birini teşkil eden bölümüne göre ana çizgilerle Bîrûnî'nin ilmî kişilik portresi budur.

4 — Dînî Kişiliği

Sarton'un, daha tenkitçi bir rûha sahip, buluşları daha fazla olması sebebiyle, asrımızın modern ilim adamı zihniyetine İbni Sînâ'dan daha fazla yaklaştığını söylediği[390] Bîrûnî'nin dînî kişiliği,

---

(384) Yâkut, Mu'cemu'l-Udebâ, VI/311-4.
(385) Bîrûnî, et-Tahkîk, 104, 108. (Es-Saydala'da Bîrûnî, Arapların bütün kültürü bize şiirle ulaştığı için eserlerinde şiirlere çok yer verdiğini söyler. Bkz. es-Saydala, Muk., 32.)
(386) el-Bîrûnî, et-Tahkîk, 75-6, 263, 291, 464; Tahdîd, 6, 105-7; Cemâhir, 6-12 vb.
(387) el-Bîrûnî, es-Saydala Muk., 11.
(388) el-Bîrûnî, Tahdîd, 272.
(389) el-Bîrûnî, el-Cemâhir, 2-31.
(390) Sarton, Int., I/697.

ayrıca üzerinde durmamızı gerektiren özellikler taşımaktadır. Onun eserlerinde dînî esas ve prensiplere bir aykırılık göremediğimiz gibi, inançlı, açık fikirli, aydın bir dindar sîmâ ile karşı karşıya geliriz. *Onun dindarlığı ilmî kişiliğine, bilginliği dînî kişiliğine zarar vermekten fazla büyük bir âhenk göstermektedir de.* O, bu alanda da müstesna bir görünüş içersindedir. Kuvvetli bir felsefî kültürü, çeşitli dinlere vukûfu, müsbet ilimlerde geniş inceleme ve araştırmaları bulunmasına rağmen, onun samîmî bir müslüman olarak kalabilmesi; din - ilim arasındaki bağıntıyı görüp dînî inanç kuvvetini ilim yoluna yöneltebilmesi, ilmî araştırma ve incelemelerinin sağladığı aydın bakışiyle dînî konulara eğilebilmesi gerçekten dikkat çekicidir. Onun çeşitli konularda objektif kalabilmek, tarafsız karar verebilmek gayret ve başarısına, bu yolda gayret göstermeyenleri tenkitlerine daha önceki başlık altında temas etmiştik. *O,* (öteki dinlere mensup diğer bâzı bilginler gibi) ***hiçbir*** *zaman din için ilmî konularda, ilim için dînî konularda bildiğini, inandığını gizleme, ya da yanlış açıklama durumuna düşmedi.* Son nefesine kadar dinle ilmi, öğrenmekle inanmayı yanyana yürüttü, karşı karşıya getirmedi. Yâkût, Bîrûnî'nin ölmeden biraz önce ziyâretine gelen bilbin bir tanıdığiyle konuşurken eskiden yarıda bıraktıkları bir ferâiz konusunu tartışmak istediğini, bu sırada çok hasta ve son anlarını yaşadığı her hâlinden belli olduğundan, dostunun konuyu değiştirmek istemesine "*Bu konuyu bilerek dünyâya vedâ etmem mi daha iyi, yoksa bilmeyerek gözlerimi kapamam mı?*" diye cevap vermesi üzerine konuyu tartıştıklarını ve evden ayrılan dostu henüz uzaklaşmadan öldüğünü gösteren ağıtları işitmeye başladığını nakleder[391].

Bîrûnî'nin eserlerinde inançlı bir Müslüman'ın ifadeleri, kelimeleri ve samîmî duygularıyla sık sık karşılaşırız. Çoğu zaman dînî bir girişle eserini başlatıp Allâh'a hamd, Peygamber'ine salavat, Müslümanlara duâ eder; eser boyunca yeri geldikçe ya dînî bir açıklama, ya da dindar bir kişiye yaraşır kelimelerle dînî heyecanından kopmaz; güzel, samîmî, veciz duâlarla eserini bitirir.

Felsefî konuların içinde boğulmaz, keskin zekâsiyle âlemin kıdemi meselelerini getirir ilk illet plâtformuna oturtur[392]; Allâh'ın tabiat olayları üzerindeki mutlak kudretini ikrar etmekle kalmaz[393],

(391) Yâkût, Mu'cemu'l-Udebâ, VI/309.
(392) el-Bîrûnî, et-Tahkîk, 235.
(393) a.g.e., 224.

tabii olaylardan bahsettiğinde bunlardaki hikmetin sahibini merak ettirmez[394], pınar sularından, dağlardan[395], çiçeklerden[396], kuşlardan[397], yeryüzü ve sudan[398], güneş, yıldızlar ve gök cisimlerinden[399] Yaratan'a yönelir. İlmî îzahları ruhsuz boşluklarla bırakmaz, Allâh'ın yarattığını söyler. Her şeyi O'na bağlamaktan sakınmaz. Allah, insanı dünyâya uygun olarak yarattı. Güneş ve Ay'ı yağmur için teshîr etti ve yağmuru rüzgârla her tarafa yolladı; nehirler, bitki, hayvan ve insanları faydalandırmakla hayat devam etti[400]. Gök cisimlerinin durumu tabiatın mecrasında en uygun olanıdır ve bunların idare edicisi, düzenleyicisi bu işleri yürütmede çok hünerlidir[401]. Bîrûnî, Allâh'ın hikmetine bağladığı bu olayların üzerinde dururken meselâ kâinattaki hareketin gerçeği, sâbit yıldızların bu durumlarının içyüzü gibi hususlarda insanın âciz kaldığını îtiraf edip bunları Allâh'ın ilmine havale eder[402]. Yukarıdaki âfâkî tefekkürün zıddiyle, enfüsî bir metodla da Bîrûnî, yine aynı konuya eğilir: İnsan, yeryüzünün en seçkin varlığıdır. İçinde ve dışında onun için hazırlanmış nîmetler vardır. Duyularıyla ve seziş kabiliyetiyle gerçekleri anlayacak, şehirleşmenin meydana getirdiği hırs, ihtiras ve kötülüklerden kendisini koruyup dünya, hayat, tabiatın içyüzüne vâkıf olacak, gerçek lezzetlere ulaşacaktır. Bu temayı, sistemli bir şekilde, Kur'an'dan Âyetler de zikrederek işler.

Bu arada hemen söylemeliyiz ki Bîrûnî'nin her konuda (hattâ cebir, geometri ve coğrafyada bile) o konuyle ilgili bir Âyet zikrederek ve bu Âyetlere bahsi geçen konudan yorumlar getirerek alışılmışın dışında bir dirayet gösterdiğini, müsbet ilimlere ruh, dînî açıklamalara aydınlık kazandırdığını görüyoruz. O, fizik meselelerden metafizik meselelere, ilmî konulardan felsefî konulara, dünyevî olaylardan uhrevî yorumlara yükselebilen yüksek bir rûha sahipti. Bu bakımdan dînî alanda fesat çıkaranlara[403], ibahî ve çıkarcı cereyanlara[404], Şiîlikte ifrat edenlere, ihtisasa, gerçeğe kıy-

---

(394) el-Bîrûnî, et-Tahkik, 336, 464; el-Âsâru'l-Bâkiye, 298; Tahdîd, 32 vb.
(395) el-Bîrûnî, el-Âsâru'l-Bâkiye, 262.
(396) a.g.e., 298.
(397) el-Bîrûnî, Tahdîd, 6.
(398) a.g.e., 32.
(399) el-Bîrûnî, el-Kanûn, III/1160, 1304; Temhîd, 70.
(400) el-Bîrûnî, el-Kanûn, III/1304.
(401) el-Bîrûnî, el-Kanûn, II/634, III/946, 988.
(402) el-Bîrûnî, el-Cemâhir, I. Fasıl.
(403) Meselâ Râzî'ye. Bkz. Bîrûnî, Fihrist, 34.
(404) el-Bîrûnî, Tahdîd, 5.

met vermeyen mutaassıp Mu'tezile mensuplarına, gerçeğini Allâh'ın bilebileceği konularda sınırı aşıp yıldızlardan uğurluluk - uğursuzluk, nîmetlerde azlık - bolluk çıkaran astroloji bilginlerine şiddetle çatar[405].

Bîrûnî, dindardı, fakat kör taassubu sevmezdi. Bir gün namaz vakitleri ile ilgili bir hesaplama için ona başvuran bir adama bunu onun mezhebi üzerine Rûmî aylarla yapıvermiş. Ancak adam bunu Arap aylariyle yapması için onu sıkıştırmış. Ona durumun elvermediğini, o şekilde yapacak olursa nesî gerekeceğini, bunun da haram olduğunu söylediyse de berikinin ayak diremesi üzerine ona bunun kâfirlere benzemek olmadığını, Rumların da yemek yeyip sokaklarda dolaştığını; böyle yapmakla onlara benzemiş olunmadığını anlatmaya çalışıp en sonunda çareyi yapmış olduğu hesabı yırtıp atmakta bulmuştu[406]. O, Müslümanlar arasında da, Hintlilerde olduğu gibi, dînî konularda çirkin ve haktan uzak teşbihler yapanlar bulunmasına üzülüyordu[407]. Çünkü o hakkı yüceltmenin, kötülüklerin yok olmasının dinle olabileceğine inanıyor[408], Hint âlemiyle ilgili meşhur eserini *"Anlattıklarım arasındaki hak dışı şeylerden Allâh'a istiğfar ederim. Râzı olacağı şeylere sarılmak hususunda Allah'tan yardım dilerim. Bâtıl olan şeyleri öğrenip onlardan korunmak için Allah'tan hidâyet isterim. İyilik O'nun indindedir..."*[409] diye bitiriyordu. Bîrûnî, Müslüman için ilmin üstünlüğünü belirtmekle kalmıyor, ona taklit yoluyla değil, araştırma yoluyla ulaşılmasını salık veriyor, ilimsiz, marifetsiz, tefekkürsüz ibâdeti eksik buluyordu[410]. O, müsbet ilimlerin ilâhî bilgilere daha iyi nüfuz edebilmeyi sağlayacağı kanaatındaydı[411].

Bîrûnî'nin dînî bilgisinin birçok mezheplere âit farklılıkları da kapsayacak kadar geniş olduğunu görüyoruz[412]. O, Kıble tâyini için gayretlerinin sebebinin *"İslâm'ın kutbu ve direği olan namaz"* olduğunu, bundan dolayı kıyâmette sevap umduğunu söylüyor[413]. O, Müslümanların namaz, oruç gibi ibâdetlerine ilmî faâliyetiyle fay-

---

(405) el-Bîrûnî, el-Cemâhir, 22-4; Tahdîd, 169; el-Kanûn, 946 vb.
(406) el-Bîrûnî, İfrâd, 36-7.
(407) el-Bîrûnî, et-Tahkîk, 23.
(408) el-Bîrûnî, el-Kanûn, I/3.
(409) el-Bîrûnî, et-Tahkîk, 547.
(410) el-Bîrûnî, Tahdîd, 5-6.
(411) el-Bîrûnî, İstihrâc, 4.
(412) el-Bîrûnî, İfrâd, 160-80; el-Cemâhir, 31; el-Âsâru'l-Bâkiye, 334.
(413) el-Bîrûnî, Tahdîd, 14-6.

dalı olmasından memnundur[414]. O, ilmî bir konuda gevşeklik göstermenin, Müslümanlara faydalı olmamanın Allâh'ın verdiği nîmetlere nankörlük olduğuna inanır[415]. İnsan, korkular, zorluklar sebebiyle kuvvet almak, gayrete gelmek bakımından, bedenini beslemek için bir iki defa yemek yediği gibi, günde beş vakit ibâdete yönelmelidir[416]. O, İslâmî temizlik kurallarını hem dış, hem iç temizliği olarak ele alır[417]. Allah korkusunun fert psikooljisindeki yaptırım gücü ve toplum düzenindeki rolünün farkındadır[418]. Dînî kurallara saygılı ve bağlıdır, onları rencide etmemeye çok dikkat eder[419]. Peygamber'i her vesile ile över ve onu örnek olarak görür[420], O'nun Âl-i Beyt'ine de saygılıdır ve bu saygısını bir ömür boyu göstermiştir[421].

Hârizm'de Emevîlerle ilgili bir gelenek olarak namazlardan sonra Hz. Ali (R.A.) ile ilgili durum sebebiyle[422] onun Ehl-i Beyt'e samîmî sevgisi diğer halîfelere karşı bir antipati hâline dönüşmemiş[423], o bu sevgiyi yüzüğünde Sünnî'liği temsil eden siyah taşın yanında her iki tarafa ders olabilecek bir beyaz taş olarak taşımıştır[424]. Bu bakımdan Bîrûnî için "Şiî", "Şiîliğe meyilli" denmekteyse de[425], kendisi hayâtının her devresinde Şiî'leri tenkit etmesi[426], onları Hz. Ali'ye uymamakla suçlayıp ibâdet husûsundaki yanlış telâkkilerine karşı çıkması[427], Bâtınîleri bunlardan ayrı tutmayıp birlikte çatması[428], onlarla münâzaralarda bulunması[429], bâzan

(414) el-Bîrûnî, Tahdîd, 270.
(415) a.g.e., 213.
(416) a.g.e., 199.
(417) el-Bîrûnî, el-Cemâhir, 19-22.
(418) a.g.e., 24.
(419) a.g.e., 31; el-Kanûn, I/103 vb.
(420) el-Bîrûnî, el-Âsâru'l-Bâkiye, 3, 29; el-Cemâhir, 18, 22 vb.
(421) el-Bîrûnî, el-Âsâru'l-Bâkiye, 334.
(422) Dr. Lûtfi Doğan, İbni Fadlan Seyahatnâmesi, 60; Z. V. Togan, Umumî Türk Tarihine Giriş, 77.
(423) el-Bîrûnî, el-Kanûn, I/255-8.
(424) el-Bîrûnî, el-Cemâhir, 215.
(425) M. A. Nedvî, Al-Bîrûnî, Com. Vol., 254; Barthold, İslâm Med. Tarihi, 52; Sarton, Int. I/707, vb.
(426) el-Bîrûnî, el-Âsâru'l-Bâkiye, 37, 67-8, 196-8, 201-2, 298; el-Cemâhir, 22-4 vb.
(427) el-Bîrûnî, el-Âsâru'l-Bâkiye, 201-2.
(428) el-Bîrûnî, el-Âsâru'l-Bâkiye, 196-8.
(429) el-Bîrûnî, el-Âsâru'l-Bâkiye, 67-8, 298.

taassuplarına kızıp onların ahmaklığına hükmetmesi[430], Hz. Muâviye'nin basiretli tutumlarını takdir etmesi[431] gibi sebeplerden onun Şiî olamıyacağı kanısındayız.

Bîrûnî, İslâmî inanç ve ibâdetlere kuvvetlice bağlı olduğu kadar; Âyetlere, Hadîslere düşkün, fakîh ve müfessirlere saygılı[432], dünya hırs ve kaygılarından uzaktır. O, kıymetli taşlardan, mücevherlerden bahsederken, bunların kıymetinin aslî değil, vaz'î olduğunun unutulmaması için yer yer Âyetler zikrederek, gözü gerçek cevherlere yöneltmeye çalışmayı da ihmâl etmez[433]. Kur'ân-ı Kerîm'e, O'nun belâgat ve i'câzına büyük saygısı olan[434] Bîrûnî, geniş filolojik bilgisi, ediblik - şâirlik ilgisi, bir müsbet ilimci bakışiyle eserlerinde yer yer Kur'an Âyetlerini edebî, ilmî, fennî yönlerden yorumlamış ve bu yorumlar çok ilgi uyandırmış, takdir toplamıştır[435].

Mânevî hayâtı üzerinde devrinin tanınmış mutasavvıfı Ebu'l-Feth el-Bustî'nin derin izler bırakmış olduğu anlaşılıyor[436].

---

(430) el-Bîrûnî, Temhîdu'l-Mustakar, 40.
(431) el-Bîrûnî, et-Tahkîk, 96.
(432) el-Bîrûnî, el-Âsâru'l-Bâkiye, 9.
(433) el-Bîrûnî, el-Cemâhir, 73.
(434) el-Bîrûnî, Tahdîd, 10.
(435) Bkz. Z. V. Togan, Bîrûnî, İslâm Ans. II/638.
(436) Yâkût, Mu'cemu'l-Udebâ, VI/313 .

II. B Ö L Ü M

Bu bölümde, dinler tarihi alanında Bîrûnî'ye kadarki çalışmalarla, Bîrûnî'nin tarihçiliği, tarih ve dinler tarihi metodu, tarih ve dinler tarihine getirdiği yenilikler, bu alanlardaki başarıları ve sebepleri üzerinde duracağız. Onun daha o asırda, kuvvetli dînî bağlılığına rağmen objektif kalabilerek yapabilmiş olduğu mukayeselerden ve kritiklerinden söz edip misâller vereceğiz. Böylece onun çeşitli dinler hakkındaki düşüncelerinin açıklık kazanmasını sağlamaya çalışacağız.

Bundan önceki bölümde bilginimizin kişilik ve metodunu, uğraştığı bütün ilim alanlarını genel ölçülerle kapsayacak şekilde ele alacağımızı, esas özel tarih metot ve anlayışını ayrıca inceleyeceğimizi söylemiştik. Burada onun ilmî kişiliğinin genel çizgilerini tekrarlamayacağımız gibi, dinler tarihi metoduna giriştiğimizde de sadece bu alanın özel problemleri ve metot meseleleri üzerinde duracak, daha önce geniş bir perspektifte ele almış olacağımız tarih meselelerini tekrarlamıyacağız.

1 — Tarih Anlayışı ve Metodu

Bîrûnî'nin elimize geçmemiş tarih tenkidi ile ilgili olduğu anlaşılan *"Tenkîhu't-Tavârih"*i, tarihî olaylarla ilgili *"Târîhu Eyyâmi's-Sultân Mahmûd"*, *"Târîhu'l-Mubayyada ve'l-Karamita"*, *"Ahbâru'l-Hârizm"* (*Musâmeretu Ahbâri'l-Hârizm*) gibi eserleri dışında bugün elimizdeki eserleri, onun aynı zamanda büyük bir tarihçi olduğunu göstermektedir. Hadis kritiği ile başlayan metodik çalışma tarih için de uygulanmasiyle o zamana kadar hikâyeci tarih tarzında süregelen faâliyetler bu defa rivâyet tenkidine yönelmiş, Taberî (Ö. 310/922) gibi nakilci tarihçiler yetişmiş[1], fakat tarih fel-

(1) Tabarî, her ne kadar tarih metodolojisi ile uğraşmamışsa da haber toplamadaki prensipleri ve gayretiyle o asırların en seçkin tarihçisidir.

sefesiyle meşgul olan, tarihî olayları tenkidî bir şekilde ele alabilen bilginler yetişmemişti. Batılılar, bu devreyi tâ İbn Haldûn (Ö. 809/1406)'a kadar ulaştırmaktalarsa da biz ondan daha önce İslâm âleminde bu zihniyete ulaşmış bilginlerin varlığını kabûl ediyoruz[2]. Bu bilginlerden biri, belki de diğerlerinin öncüsü, üstün bir mühendis, doktor, filolog, coğrafyacı olduğu kadar; gerek kuvvetli kaynakları elinde bulundurabilmiş olması, gerekse öncekilerden farklı metodlar kullanması ve değişik, yepyeni, asrının çok ötelerindeki bir zihniyetle tarihî araştırmalar yapmış bir tarihçi olan Bîrûnî'dir. O, bize ulaşmayan, bir kısmını bilmediğimiz kaynaklardan faydalanmıştı. İlk büyük eseri olan *"el-Âsâru'l-Bâkiye"*si ve diğer bâzı eserleri bunun delilidir. Zikrettiğimiz bu eser, İslâm'dan önceki Hârizmşahların menşe' ve sıralarını göstermek bakımından tek kaynaktır[3]. Onun bugün elimize geçmemiş Hârizmî'nin tarihi[4], İshak b. Huneyn'in *"Târîhu'l-Etibbâ"*sı[5] gibi kaynaklardan faydalanmış olduğunu biliyoruz. Müslüman ve Yunan "ahbar" kitaplarından da faydalanan Bîrûnî[6], Hind ve İran kaynaklarına da vâkıftı[7].

Bîrûnî'nin Orta Asya Türk kavimleri ve tarihi ile ilgili olarak verdiği bilgiler çok önemlidir. Genel olarak *"el-Cemâhir"* ve *"Tahdîd"*'de bulunan bâzı açıklamalarından onun Orta Asya'nın eskiden beri Türklerle meskûn olduğuna inandığını anlıyoruz. O, Kaşgâr'ın ilk Türk başkenti olduğunu söylemiştir[8]. Hind ve İran kültür tarihi ile ilgili olarak da kıymetli bilgiler vermiştir.

Bîrûnî, geniş ilmî faâliyeti ve kuvvetli nüfûzu sâyesinde tarih ilmine felsefe rûhu kazandırmış, yaradılış meselelerinde, uzun zaman rivâyetleri yok ettiğinden, kritik imkânı bulunmaması itibariyle aklî istidlâllerle jeolojik yorumlara ulaşmış, jeolojik olaylar sonucu göç edilen yerlerdeki kalıntılarda arkeolojik araştırmalar yaparak eski kültürlerle ilgili sonuçlar elde etmiş, tarihî olaylardaki iktisâdî ve sosyal sebepleri görebilmiş, tarihî olayları isbat et-

---

(2) Bkz. Z. V. Togan, Ortaçağ İslâm Âleminde Tenkidî Tarih Telâkkisi, İs. Tet. Ens. Derg. I/1-4, 43-4.

(3) Bkz. Z. V. Togal, Hârizm, İslâm Ans. V/264.

(4) F. Rosenthal, ʿIlmu't-Târîh ʿInde'l-Muslimîn, 104.

(5) el-Bîrûnî, Fihrist, 39.

(6) el-Bîrûnî, el-Âsâru'l-Bâkiye, 29; el-Kanûn, 1/108 (Yunanca bildiği anlaşılıyor).

(7) el-Bîrûnî, et-Tahkîk, 73-4.

(8) Bkz. Z. V. Togan, Bîrûnî, İslâm Ans. II/643; (a.g.y.), Umumî T. Tarihine Giriş, 28.

mede mitolojiden, etnolojiden faydalanmış, kuvvetli fen bilgisini tarihe uygulayıp kronolojik yönden olayların kritiğini yapmış, filolojik bilgisiyle vukua gelmiş olayların değerlendirilmesini sağlamış, ilimlerin ne şekilde çıkıp nasıl geliştiğini tesbit etmiş, sosyal ve tarihî olayların sebebini araştırmış, İslâm medeniyetini Yunan medeniyetinin devamı saymıştı.

Bîrûnî, tarihî olaylarda sebeplilik ve benzerlik unsurlarına dikkat etmiştir. O, Kast'ların, inek eti yenmemesinin, bâzı geleneklerin, tarih ilminin ortaya çıkmasının vb. sebebini aramış; meselâ Abbâsî halîfesinin sadece dînî liderlikle devletin başında bulunmasıyla Câlût'un aynı şekilde olmuş liderliği, Hind - İran kast sistemi vb. arasında benzerlik bulmuştu[9]. O, İbn Haldûn'un aksine, din ile dünyâyı ikiz görüp birbirinden ayırmamışsa da tarihî olayları incelemede objektif kalmıştır. O, haberlerin gözleme dayanması gerektiğini kabûl ediyordu. Bu sebeple haberlerini ilhama ve vahye dayandırmayı bir usûl edinmiş olan Hintlileri şiddetle tenkit etmişti[10]. Ancak bunda aşırı gitmiyor, dînî haberlerin incelenmesi için de belirli usuller koyuyordu[11].

Bîrûnî, dünya tarihini jeolojik esaslara bağlı kalarak incelediği gibi, insanlık tarihini bir yönüyle bu jeolojik olayların sonuçlarına göre göçler vb. ile, bir yönüyle de tabiî iktisaddan para iktisadına geçiş sonucu iktisâdî ve idârî tabakaların münâsebetleriyle ele almış olduğundan pozitivist ve materyalist, insanın kendisini ve onun çarkı olduğu hayâtı medeniyetlerin gelişmesinde ana etken olarak aldığından hümanist, ahlâkî telkinlerin, ideallerin hayattaki rolünü kavradığından idealist yönleri olan bir tarihçi idi[12].

O, ilimlerin doğuş sebebi olarak temelde insanın ihtiyaçlarını buluyor, diğer tabiî ilimlerin tıp ve baytarlıktan doğduğunu kabûl ediyor, ilimlerin geliştiğini, yeni yeni ilimlerin ortaya çıktığını ve çıkacağını söylüyordu[13]. O, medeniyetlerin de birbirinden faydalanarak ilerlediğini tesbit ediyordu. Yâni tarihî gelişimin farkında idi. Ancak bu gelişimde "*kemâl - zevâl*" prensibini esas almakta ve gelişen her şeyin zevâle uğrayacağını kabûl etmekte idi.

---

(9) Bkz. el-Bîrûnî, et-Tahkîk, 75-9, 468, 475-7; Tahdîd, 14; el-Âsâru'l-Bâkiye, 134.

(10) el-Bîrûnî, et-Tahkîk, 184.

(11) el-Bîrûnî, el-Âsâru'l-Bâkiye, 25.

(12) Bkz. Z .V. Togan, Ortaçağ İslâm Âleminde Tenkîdî Tarih Telâkkisi, 44-5; Tarihte Usûl, 147-152.

(13) Bkz. el-Bîrûnî, Tahdîd, 6-8.

Bîrûnî, kronolojiyi tarihe uyguladığında Milâd'dan önceki olaylar için bilgimizin delilli olabilmesinin ne dereceye kadar mümkün olabileceğini düşünmüştü[14]. Tarih, bilinen ve yaygın olan, zaman üzerinde gösterilmiş bir vakittir[15]. Önemli tarihî olaylara[16] ittifakla ondan bahseden haberlerle vâkıf oluruz[17]. Bunun için milletlerce kabûl edilmiş tarih başlangıçları vardır[18]. Bunlardan kendi devrinde Hicrî, Yezdcürd ve İskender takvimleri kullanılmaktadır. Bunlar birbirine çevrilebilir[19]. Kronoloji alanında Bîrûnî'nin birçok prensipleri vardır. Bunları daha gençliğinde yazdığı "*el-Âsâru'l-Bâkiye*"-de zikrettiği gibi, olgunluk döneminin bildiğimiz son büyük eseri "*el-Kanûn*"unda da zikretmiştir. O, kuvvetli güven duyduğu tarihleri esas alırdı[20]. Bâzen bir tarihi verdiğinde o tarihte bilinen önemli bir olayı da zikrederek olay zamanının tasavvuruna yardım ederdi[21]. Onun kronolojik esaslarla bir olayın tarihini kontrol edip haberin doğru olup olmadığını tesbit ettiğini görüyoruz[22]. Kroniloji cetvelleri ve verdiği bilgiler çok önemlidir[23].

Bîrûnî, geride güvenli bir isim bırakmıştır. Beyhakî, Hârizm tarihi ile ilgili bilgiyi onun bu özelliğini bildiğinden tereddütsüz, araştırmaya bile lüzum görmeden kitabına aktardığını söyler[24]. Onun araştırıcı rûhunu ve ilmî hırsını bu alanda da aynı canlılıkta görüyoruz. Hükümdarların nasıl başa geçtiklerinden bahsederken Kâbil Türk hükümdarlarının ilki Baraktekin'den bahsedip bu zattan sonra gelmiş hükümdarların şeceresini, Hintlilerden bilgi almış olmakla beraber, bulunduğu kalede gidip görmeyi çok istediği halde mümkün olmamasından yakınır[25]. Kaynak kovalamada çok hırslı ve başarılı olduğunu bildiğimiz Bîrûnî, Gazne'de H. I. asra âit bir

---

(14) el-Bîrûnî, el-Kanûn, III/1471; el-Âsâr, 4.
(15) el-Bîrûnî, el-Âsâr, 13; et-Tahkîk, 342; el-Kanûn, 1/85.
(16) el-Âsâr, 13.
(17) el-Kanûn, 1/127.
(18) el-Kanûn, 1/85; el-Âsâr, 72.
(19) el-Kanûn, 1/133-7.
(20) el-Âsâr, 42.
(21) et-Tahdid, 134.
(22) el-Âsâr, 29, 330 vb.
(23) F. Rosenthal, ʿIlmu'l-Târîh ʿInde'l-Muslimîn, 112, 200.
(24) Târîh-i Beyhakî, II/811.
(25) el-Bîrûnî, et-Tahkîk, 207; el-Cemâhir, 25; H. F. Turgal, Bîrûnî'ye Ait İki Eserin Karşılaştırılması, Ülkü Halkevleri Dergisi, VIII/44, 146-9, İstanbul 1936.

zîç bulmuş, üzerindeki notları incelemiş ve astronomi çalışmalarına daha o zamandan başlamış olduğu husûsunda ilim tarihi ile ilgili önemli bir sonuca ulaşmıştı[26].

Bîrûnî, tarihî rivâyetlere karışan hurâfe ve mitolojik unsurlardan yakınmakta, bunları tesbit edip göstermektedir. Hint ve Yunan haberlerinde bunun ne büyük bir belâ olduğunu belirtmektedir[27]. O, işitmenin görmek gibi olamıyacağını kabûl etmekle beraber, görme imkânı bulunmayanın habere başvuracağını, eğer haberlere ârız olan bâzı âfetler bulunmamış olsaydı onun bir âna mahsus kalmamakla görmekten daha üstün olabileceğini söyler[28]. Görmek ile işitmek arasında kurduğu ilgiyi, haberle yazı arasında da uygulayıp yazının önemini belirten Bîrûnî, *"Eğer kalemin eseri olan o durucu eserler olmasaydı diğer milletlerin haberlerini nereden öğrenebilirdik?"*[29] der. Diğer bir yerde de, *"Eğer insandaki idrâk yazıyı ortaya çıkarmasaydı geçmişten geleceğe dille haberi nakletmek, özellikle çok zaman geçtikten sonra nasıl mümkün olurdu?"*[30] der. Haberlere niçin yalan yanlış şeyler karıştırıldığını psikolojik, siyâsî, iktisâdî, dînî yönlerden inceler[31].

Bîrûnî, yukarıda bahsettiğimiz gibi, haberi yazılı kaynaklara ve işitmeye bağlıyor[32]. Eski devirlerin haberleri tesbit edilmediğinden, uzun zaman geçmesi dolayısiyle unutulduğundan, bâzı durumları yalnız bilgili ve zeki kimseler anlayabilmesi dolayısiyle tabiatta yavaş yavaş husûle gelen şeylere âit haberler yok olduğundan Bîrûnî, bu durumda aklî istidlâl ve mantıkî kıyâsa başvurur[33].

Bîrûnî, büyük bir araştırıcı idi. O, *"insan ömrü bir milletin haberlerini araştırıp ortaya koymaya yetmez"*[34] derken bu işin ne kadar zor ve ince bir iş olduğunu da anlatmış oluyordu. Onun tenkidî tarih bakımından en üstün yönü mukayeseciliğiydi. Kimi zaman rivâyetleri verir, karşılaştırıp kendi görüşünü zikreder[35], ki-

---

(26) el-Bîrûnî, Tahdîd, 249.
(27) el-Bîrûnî, et-Tahkîk, 72-5.
(28) a.g.e., 1.
(29) a.g.e., 2.
(30) a.g.e., 2.
(31) a.g.e., 2-4.
(32) et-Tahkîk, 197; el-Âsâr, 42.
(33) Tahdîd, 17, 21; el-Âsâr, 5.
(34) el-Âsâr, 5.
(35) Zülkarneyn hk. olduğu gibi. Bkz. el-Âsâr, 36, 42.

mi zaman sözleri ve fikirleri karşılaştırır[36], kimi zaman da metinleri, tarihleri vb. karşılaştırıp asrının bilmediği değişik araştırma yolları kullanırdı[37]. Tarihlerde nizamsızlığı sevmez[38], halkın hissî durumlarının haberlerinde gözönüne alınmasını isterdi[39]. İstilâcıların şehir isimlerini değiştirdiklerini, bunun diğer sebeplerini de kaydederek bahseder, bu gibi hususların yanlışlık doğurabileceğini hatırlatırdı[40]. Haberleri yalan yanlış verenlere şiddetle çatar[41], tarihî konulardaki hataları düzeltirdi[42].

Görüyoruz ki Bîrûnî, her şeyden evvel güvenilebilen, metodik, tenkitçi bir tarihçi olup diğer alanlarda olduğu gibi, tesirleri kendinden sonrakilerde, bilhassa İbn Miskaveyh ve Şems Icî'de kuvvetle hissolunmuştur.

2 — Dinler Târihi Çalısmaları ve Metodu.

Bîrûnî'nin târih çalışmaları en fazla dinler târihi alanına yönelik olmuş, o, çok ilgi duyduğu bu alana birçok yenilikler getirmiş ve asrından sekiz-dokuz asır sonra bağımsızlığını bulan Mukayeseli Dinler Târihi, ilk öncülerinden biri olan Bîrûnî'ye çok şeyler borçlu kalmıştır. Türkiye'de çok yeni olan bu ilim dalında[43] Batı'da bir iki asırdır önemli çalışmalar yapılmış ve Bîrûnî'nin diğer ilmî araştırmalarında olduğu gibi bu ilim dalında da çok başarılı sonuçlara ulaşmış olduğu, çalışmalarında samimî bir Müslüman olduğu halde objektif kalabilip metotlu bir şekilde mukayeseler yaptığı tesbit edilmiştir.

V. Rosen'in de belirttiği gibi, Bîrûnî'nin asrındaki Avrupa, Bîrûnî'nin Hintlilerin dillerini, tarafsızca felsefe ve dinlerini öğrendiği şekilde Arapça ve İslâmiyet'i öğrenmek bir tarafa, bu kültürü Yahûdilerin çevirilerinden alıp diğer milletlerin dinleriyle ilgili olarak yazılan eserlerde de sadece Hıristiyanların o dinlere kapılma-

(36) el-Âsâr, 5.
(37) İlmî kişiliği ve metoduna bkz.
(38) et-Tahkîk, 349.
(39) el-Âsâr, 40.
(40) et-Tahkîk, 250.
(41) a.g.e., 486.
(42) el-Âsâr, 87. (Burada Kiyânîler ile Gildânilerin aynı olmadığını söylemektedir.)
(43) Bkz. Hikmet Tanyu, Türkiye'de Dinler Tarihinin Tarihçesi, İlâhiyat Fak. Dergisi, X, 109-125, Ankara 1961.

ması için onları kötülemekten başka bir şey yapmamıştı[44]. Hindistan ise dışa kapalı bir bölge olup ırk, dil, din, ilim vb. her alanda kendisini üstün gören, başkalarının varlığıyle hiç ilgilenmeyip onları necis sayan Hintlileriyle Avrupa'dan farklı değildi[45]. Bîrûnî'nin tâbiriyle *"Ehl-i Maşrık"* (Çin, Hindistan) ve *"Ehl-i Mağrib"*[46] (Avrupa) için durum aynıydı. Gerçi Mezopotamya tabletlerinden anladığımıza göre, insanlar birbirinin dînini çok eskiden beri merak edip bu gibi konulara ilgi duymuş, Yunanlılar, başka milletlerin dinleriyle kendilerininkini karşılaştırmış, yukarıda değindiğimiz gibi klâsik yazarlar, doğu dinleriyle ilgilenmişlerdi. Fakat objektif kalamadıkları gibi, bilgi edinmede de metotlu davranamamışlardı.

O asırlarda İslâm âlemindeki bilginlerin durumu da genel olarak buna yakındı denebilir. Diğer dinlerle ilgilenenler zan altında kalmaktan çekiniyorlardı. Nitekim bu konuda Bîrûnî'den bir asır önce Ebu'l-Hasen el-Eşᶜarî (Ö. 324/935) *"Dinler ve mezheplere dair eser yazan kimselerden anlattığını yanlış anlatan, kendisinden başka şekilde düşünen kimsenin sözünü naklederken mugalâta yapan, karşı düşüncede olanları kötülemek için bilerek yalan şeyler anlatan, düşünce ayrılığına düşenlerin durumlarını anlatırken dürüst davranmayarak sözlerine onların delillerini çürütecek şeyler katan"*-lardan yakınmaktadır[47]. O sıralarda İslâm âleminde çeşitli fırkalar bulunmakta ve bunların aralarında şiddetli tartışmalar sürüp gitmekteydi. Bu *"fırka"*lar ve İslâmiyetin dışındaki dinler (*"milel"*)[48] hakkında ya *"el-Fırak"*[49], ya *"el-Makalât"*[50], ya da *"ed-Diyânât"*[51] tarzında kitaplar yazılıyordu. Daha sonraları bunlar *"el-milel ve'n-nihâl"* tarzında hepsini içine alan bir şekle girdiler.

---

(44) Bkz. Z. V. Togan, Umumî Türk Tarihine Giriş, 93-4.

(45) el-Bîrûnî, et-Tahkîk, 14-6.

(46) Bîrûnî'nin bu ayrımını Z. V. Togan, K. Jaspers'inkine benzetir. Bkz. Z. V. Togan, Tarihte Usûl, XXI.

(47) Ebu'l-Hasen el-Eşᶜarî, Makalâtu'l-İslâmiyyîn, 2-3, İstanbul 1929. Eşᶜarî'nin sadece Hıristiyan ve Yahûdilerin değil, Mecûsî ve Hintlilerin de dinlerini ele aldığı başka bir eseri daha varsa da günümüze ulaşmamıştır.

(48) Bkz. el-Bîrûnî, et-Tahkîk, 4, 5; el-Âsâr, 4; İfrâd, 160, 173 vb.

(49) Bkz. ᶜAbdu'l-Kahir b. Tâhir el-Bağdâdî, Kitâbu'l-Fark Beyne'l-Fırak, 8, Kahire 1910.

(50) Bkz. el-Bîrûnî, et-Tahkîk, 4, 181.

(51) Bkz. el-Mesᶜûdî, Murûcu'z-Zeheb, II/50, 73, III/25; et-Tenbîh ve'l-İşrâf, IV, Bağdat 1938.

Bunlardan dinler târihi ile ilgili olarak en-Nevbahtî (Ö. 298/910)'nin *"el-Ârâu ve'd-Diyânât"*ını, Ebu'l-Hasen el-Eş^carî (Ö. 324/935)'nin *"Makalâtu'l-İslâmiyyîn"*ini, el-Mes^cûdî (Ö. 346/956)'nin *"Kitâbu'l-Mesâil ve'l-^cİlel fi'l-Mezâhib ve'l-Milel"* ve *"Kitâbu'l-Makalât fî Usûli'd-Diyânât"*ını[52], el-Musebbihî (Ö. 420/1029)'nin *"Kitâbu Derki'l-Buğye fî Vasfi'l-Edyân ve'l-^cİbâdât"*ını, ^cAbdu'l-Kahir el-Bağdâdî (Ö. 429/1038)'nin *"el-Fark Beyne'l-Fırak"*ını, İbn Hazm (Ö. 456/1064)'ın *"el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihâl"*ini sayabiliriz[53]. Nevbahtî ve İbn Hazm'a Câhız (Ö. 256/869) ve İbn Babûya (Ö. 392/1001)-yı da katarak bunların diğer din ve mezheplerle ilgilenmelerinin taraf tutarak olduğunu söyleyebiliriz. Yukarıda da temas ettiğimiz gibi, el-Eş^carî bu durumu teşhis etmiş ve diğer dinlerle de ilgilenmiştir.

Bîrûnî'den önce de bu gibi konularda az çok tarafsız kalmayı başaran kimseler yok değildi. Dîneverî (Ö. 290/902)'nin verdiği az bir bilgi bir tarafta tutulursa târihçiler arasında Taberî (Ö. 310/922)'nin Yahûdi, Hıristiyan ve İran dinlerini de anlattığını, Ya^ckubî (Ö. 277/890) ve Mes^cûdî (Ö. 345/956)'nin ise taraf tutmadan diğer dinlerle ilgili haberler verdiklerini görürüz. Ayrıca *"Fihrist"* yazarı İbn Nedîm (Ö. 380/990) ile *"Beyânu'l-Edyân"* yazarı Ebu'l-Ma^câlî (Ö. 485/1092)'nin diğer dinler hakkında verdikleri bilgiler tarafsız ve önemliyse de dînî inançlarına bağlılıkları konusunda kesin bilgimiz yoktur[54].

İşte Bîrûnî'ye kadarki dinlerle ilgili çalışmalar bu şekilde idi. Bîrûnî yukarıda bahsettiğimiz kitapları görmüş olmalıdır. Taberî ve Mes^cûdî gibi bâzı târihçileri tercih ettiğini[55], ahbar kitaplarına vâkıf olduğunu[56], Mani'nin bir kitabını 40 yıl arayıp Cönd'de ele ge-

---

(52) Her ikisi de günümüze gelmemiştir. (Bu konuda bkz. İbn Nedîm (Ö. 385/995) Fihrist'indeki tarihle ilgili kitaplar; F. Rosenthal, ^cIlmu't-Târîh ^cInde'l-Muslimîn, 273-316).

(53) Daha sonra Şehristânî (Ö. 548/1153) **"Mezâhibu'Ehli'l-^cÂlem min Erbâbi'd-Diyânât ve'l-Milel ve Ehli'l-Ehvâ ve'n-Nihâl"** adlı kitabını yazacak, **"el-Milel ve'n-Nihâl"** adı yerleşecektir. Bkz. Yaşar Kutluay, İslâm ve Yahûdi Mezhepleri, 2-3; (A.g.y.), İslâmiyet'te İtikadı Mezheplerin Doğuşu, 6-7, Ankara 1959; W. Montgomery Watt, İslâmî Tetkikler, (Çev. Süleyman Ateş), 4-5.

(54) Bkz. F. Rosenthal, ^cIlmu't-Târîh ^cInde'l-Muslimîn, 166-71; A. Jeffery, al-Biruni's Contribution to Comperative Religions, Com. Vol., 126, Calcutta 1951; Nûrettin Hatûm, Ahmed Turbîn, Nebîh ^cÂkıl, Salâh Medenî, el-Medhâl ilâ't-Târîh, 290-8, Dımaşk 1965.

(55) el-Bîrûnî, el-Cemâhir, 43; et-Tahkik, 321.

(56) el-Bîrûnî, el-Âsâr, 29.

çirdiğinde aynı yerde İncil, Şâbûrgân, Maniheizm'e dair kitaplar vb. dînî eserler de bulduğunu[57], zaten hükümdar kütüphânelerinden bol bol faydalanma imkânına dâimâ sâhip olmuş olduğundan kendi ifadesiyle, *"makale, rey, diyânetlere dair ve... fırkalarını reddeden kitaplar"*[58]ı incelediğini göz önüne alırsak yazılı kaynaklarla ilgili yoğun bir çalışması bulunduğu sonucuna ulaşırız[59]. Onun yazılı kaynaklara ne kadar önem verdiğini Hârizm ve Soğdluların kitaplarını yakıp yok eden Müslim b. Kuteybe için kullandığı sert dilden anlamaktayız[60]. Bîrûnî onların yazılı kaynaklarını elde etmeyi başarmış ve kendilerinden dinleri hakkında bilgi edinmişti[61]. Bîrûnî'nin sadece yazılı kaynaklarla kalmayıp dînî konularda diğer dinlerin mensuplarıyle ilişkileri olduğunu ve onlardan, meselâ Ebu'l-Hayr ve Ebû Sehl el-Mesîhî, Yuhannâ el-Mellefâ vb. Hıristiyanlardan Hıristiyanlık ve mezhepleri hakkında[62], Yahûdilerden Yahûdi Dîni hakkında[63] bilgi edindiğini anlıyoruz. Her ne kadar Ya^ckubî Mezhebi hakkında kaynak bulamadığından bahsetmekteyse de[64] bölgesindeki Hıristiyan ve Yahûdiler arasında ilmî bir takvim meselesinde hakem yapılacak kadar onlarla teması, dinleri hakkında bilgisi vardı[65].

Öte yandan Bîrûnî'nin (kronolojide olduğu gibi dînî hususlarda da) elimize geçmeyen *"Kitâbu Buyûti'l-ᶜİbâdât"*ın yazarı Ebû Maᶜşer el-Belhî (Ö. 272/885)'den[66] ve yine Buharâ'da (331/942)'de *"Keşfu'l-Mahcûb"* adlı eserini yazan Ebû Yaᶜkub es-Siczî'den[67], yine elimize geçmemiş *"Kitâbu'z-Zarkan"*dan[68] faydalandığını biliyoruz. Fakat o, her ne kadar Ebû Sehl ᶜAbdu'l-Munᶜim et-Tiflîsî ile mezhep tarafgirliği konusunda dertleşmişse de meşhur eseri *"et-Tahkîk mâ li'l-Hind"*i yazmasında muâsırı Ebu'l-ᶜAbbâs et-İranşehrî'nin büyük teşviki olmuştur.

---

(57) el-Bîrûnî, Fihrist, 34.
(58) el-Bîrûnî, el-Âsâr, 288.
(59) Yazılı kaynakları için bkz. el-Âsâr, 322; al-Beruni's India, XXXIX.
(60) el-Bîrûnî, el-Âsâr, 48.
(61) el-Bîrûnî, el-Cemâhir, 238.
(62) el-Âsâr, 23, 204, 309, 321; XXXIII; es-Saydala, 21, 34, 35.
(63) el-Âsâr, 276; el-Cemâhir, 215.
(64) el-Âsâr, 315.
(65) el-Âsâr, 182.
(66) Nallino, ᶜIlmu'l-Felek, 90-1; el-Âsâr, 205 (Bkz. 25, 82, 340 vb.; et-Tahkîk, 259, 275. Batı bu bilgine "Albomasar" der).
(67) et-Tahkîk, 49.
(68) et-Tahkîk, 5.

Bu arada işaret edelim ki mezhep tutuculuğuyla doğruluktan ayrılıp birbirinin sözünü naklederken bilerek yanlış nakledip karşısındakileri lekelemek husûsunda et-Tiflîsî ile yaptığı konuşmada Bîrûnî'nin şu cümleleri yukardan beri anlatmaya çalıştığımızı özetlemektedir: *"Bu öyle bir belâdır ki karşı koyan ve karşı düşüncede bulunanların mezhebini nakledenlerden pek az kimse bu belâdan kurtulabilmiştir. Ancak lekelemek maksadıyle yapılan bu tahrif aynı din içindeki mezheplere dairse bunların birbirine yakınlık ve ilişkileri bulunduğundan durum daha çabuk anlaşılır. Hiçbir şekilde ilişki ve işbirliği olmayan birbirine yabancı milletlerin özde olsun, ayrıntılarda olsun dînî durumlarını nakil husûsunda böyle bir şey yapılırsa bunlar birbirinden uzak ve araştırılması zor olduğundan bu tahrif gizli kalıyor. Elimizdeki makale kitapları, mezhep ve dinler târihi hakkında yazılan bütün eserler bu gibi tahriflerle doludur. Gerçek durumu bilmeyen kimselerin bu gibi makaleler ve dinler târihi[69] kitaplarından topladıkları şeyler, eğer biraz fazîlet sâhibi iseler, yukarıda adı anılan kitapların içyüzünü bilenler yanında utandırıcı bir duruma düşmelerinden başka bir şeye yaramaz. Eğer tabiatlarında kötülük kökleşmiş ise o kitaplara dayanarak inat ve ısrar ederler."*[70]

Bîrûnî'nin (et-Tiflîsî'ye dediği gibi) kendisine "üstat" diye hitabettiği el-Îranşehrî, hiçbir dîne bağlı olmadığı gibi, kendisi bir mezhep kurmuştu. Bu sebeple Yahûdi ve Hıristiyan mezheplerini, Tevrat ve İncil'in içindekileri tarafsızca inceleyip tesbit etmiş, Maniheizm'i ve bu dinle ilgili kitaplarda anılan çökmüş milletlerin haberlerini de ayrıntılarıyle yazmıştı. Sadece bugün elimizde olmayan kitabında Hinduizm ve Buddizm'i anlatırken el-Îranşehrî, "Zarkan"a başvurmuş, ondan almadıklarını da muhtemelen bu iki dînin avam tabakasından almıştı[71]. Bîrûnî, *"Açıkça söyleyeyim ki makalât kitapları yazanlardan bir tarafa hücum etmeden ve bir tarafı tutmadan sadece nakil ve rivâyet niyetiyle eser yazan hiçbir fert görmedim"*[72] derken Îranşehrî'yi istisna olarak kabûl ediyor; onun da kendisi bir mezhep kurmuş olduğunu (!) ve Hintlilerle ilgili yazdıklarında, aynı konuda yazmış olanlar gibi, birbirinden alma

---

(69) Bîrûnî, dikkat edilirse, bu ilim dalının bugünkü ismini kullanmaktadır.

(70) et-Tahkik, 3-4.

(71) a.g.e., 4-5.

(72) a.g.e., 4.

yoluna gitmiş, Hintlilerin kendilerine başvurup bu bilgilerin düzeltilmesini düşünmemiş bulunduğunu söylüyor[73].

Bîrûnî'nin niçin diğer dinlerle ilgili araştırma yaptığı husûsu üzerinde dururken dikkat edeceğimiz bir nokta da onun doğruyu sevmesi, yanlıştan tiksinmesi, diğer dinlerin mensuplarıyla tartışacak olanlar için de, çeşitli gâyelerle ilişki kuracaklar için de başvuracakları doğru bir kaynak olmayı[74] düşünmesi, diğer dinlerde olanları da kendi dinlerinde irşat etmek istemesi[75] yanında en önemlisi onun dinleri mukayese ederek böylece bâzı sonuçlara ulaşmak istemesidir. Onu bu alanda başarıya ulaştıran bu düşüncesi olmuştur. O, ilk büyük eserinin hemen başında kronoloji mukayeselerinden başlamış[76], mukayese tekniği ve çeşidi, metodoloji bakımından en üstün eseri olarak niteleyebileceğimiz *"et-Tahkîk mâ li'l-Hind"*inde inançlar, dînî faâliyetler, kelimeler, semboller, gelenekleri vb. büyük bir başarıyle karşılaştırmıştır[77].

Bîrûnî, bu karşılaştırmalarında ilkin karşılaştıracağı konularda yukarıda bahsettiğimiz şekilde asrının her imkânını kullanarak kaynak çalışması yapıyordu. Onun kaynak çalışmasında başvurduğu yollar hakkında ilmî kişiliği ve metodu ile târih metodunu anlatırken zikrettiğimiz usulleri yanında, daha titiz davranıp yazılı kaynakları ayrıca işiterek, görerek pekiştirmek, bâzan çeşitli şehirlerdeki, çeşitli bölgelerdeki uygulamaları karşılaştırmak, aynı şeyi çeşitli kimselerden soruşturarak araştırmak vb. gibi inceliklerin bulunduğunu da görüyoruz[78]. Bîrûnî, meseleyi anlayabileceği kaynakları elde edince, iki, ya da daha fazla tarafların düşünce, ya da geleneklerini belirli bir konuda karşılaştırarak benzerlik ve tutmazlıkları ortaya çıkarıyor, böylece taraflar hakkında değer hükmüne ulaşması kolay oluyor. Bu şekilde bilmediğini öğrenmiş, merak ettiğini çözmüş, *"gerçeği arayanlara"*[79] yardım etmiş, bir yenilik getirmiş oluyor.

Mukayese metodunu uygulamada güvenilir sonuçlar elde edebilmek, hataya düşmemek için Bîrûnî'nin bâzı noktalara dikkat et-

---

(73) et-Tahkîk, 4-5.
(74) et-Tahkîk, 5.
(75) el-Âsâr, 362; Tahdîd, 270.
(76) el-Âsâr, 4.
(77) et-Tahkîk, 17-8, 52-3, 83, 95 vb.
(78) et-Tahkîk, 489, 238, 452; el-Âsâr, 288.
(79) el-Âsâr, 5.

tiğini görüyoruz. Bunların en başında kaynakların doğruluğu ve yeterliliği gelir. Eksik, ya da elverişsiz kaynak bizi yanlış sonuca götürür. O, buna dikkat ettiğinden şüpheliyi şüpheli olmayanla, bilineni bilinmeyenle bir arada bulundurarak ilmî çalışmaya girişmez[80]. Çoğu zaman konuyu açıkladığında konuyla ilgili yazılı kaynaklardan bölümler de vererek tartışmaya okuyucuyu da katar[81]. Böylece anlattıklarıyla kaynaklarını okuyucuya tanıtarak bunların yeterliliği, ya da doğruluğu konusunda onun da görüşünün olmasını ister. Bîrûnî'nin aslı araştırılmamış haberlerin doğruluğundan şüphe ettiğini biliyoruz[82]. O, mukayeselerine böyle haberlere dayanarak başlamaz. Nazarî olarak bilinenle uygulamanın, kişisel tasarruflar da işe katılınca, nasıl farklı durumlar ortaya çıkacağını bildiğinden, dînî konulardaki mukayeselerinde hem yazılı kaynağı, hem de işitmeye, ya da görmeye bağlı kaynağı inceleyip bunları mukayeseye böylece sokar. Onun kaynaklar hakkında şüpheci davranıp yazılı kaynakları nasıl incelediği kâtibin, tercümecinin, Kapila, Vasudeva gibi Hintlilerin yanılmaz sandığı kimselerin hatalarını bulmasından belli oluyor[83].

Kaynakların doğruluğunu tesbit, çok problemli bir konudur. Bîrûnî, Hintlilerde halkla aydın kitlenin aynı dinden oldukları halde inançlarının ayrı olduğunu belirterek araştırma sırasında ne gibi zorluklarla karşılaşmış olduğunu ifade etmek istemiştir[84]. Öte yandan incelenen din, geçmişteki bir din, ya da uzaktaki bir din olursa inceleme sadece yazılı kaynağa dayanıp kalacağı gibi, yazılı kaynakla işittiğini karşılaştırmak isteyen kimse, bâzen sadece masal anlatan bilgisiz kişinin anlattıklarıyla yazılı kaynağın çeliştiğini görüp üzülmek zorunda kalır. Bâzen bilgi almak zorlaşır, hattâ imkânsızlaşır. Dînî grupların liderleri bilgi vermekten kaçınırlar. Bîrûnî, Hint esirlerinin kendi dînî meseleleriyle ilgili olarak bilgi vermekten kaçındıklarından yakınır[85]. Bu durumda sadece yazılı kaynakla yetinmek gerekecektir ki Bîrûnî, yazılı kaynakları ele geçirebilmenin de ayrı bir dert olduğundan bahseder. Çünkü savaşlar dolayısiyle Hintliler bilgin ve kitaplarını Keşmir ve Benares'e nakletmişlerdi. Keşmir alınmadığı halde Keşmirlilerden bâzı bilgiler

(80) el-Âsâr, 68.
(81) et-Tahkîk, 48, 185 vb.
(82) a.g.e., 4.
(83) a.g.e., 69, 186, 196, 279, 359-60 vb.
(84) a.g.e., 18.
(85) a.g.e., 14.

edinebildiğinden bahsettiğine göre Bîrûnî'nin büyük azmiyle bu zorlukları aşabilmiş olduğunu söyleyebiliriz[86]. Bu arada sadece yazılı kaynakla yetinince onun ilmî konuları değil de halk masallarını nakletmesi gibi bir durumla da karşılaşılabileceği unutulmamalıdır ki bu da doğru sonuca gitmeyi engelleyen sebepler arasında görülebilir[87].

Yukarıda da değindiğimiz gibi Bîrûnî, kaynaklarını önce nüsha, çeviri, muhteva yönünden inceleyip kaynak tenkidi durumuna ulaşınca karşılaştırmaya girişir. Ancak burada muhteva üzerinde durmamız gerekir. Burada karşımıza önce dil problemi çıkar. Onun kaynakları ya doğrudan doğruya Süryânice, Yunanca, İbrânice, Sanskrit dilinde, hattâ Lâtince[88] vb. idi, ya da bunların çevirileri idi. Eğer doğrudan doğruya metinden faydalanmak isterse burada onu bekleyen birçok zorluklar vardı. Meselâ Bîrûnî, Hintlilerin lûgatlerini çoğaltmakla övündüklerini, gerçekte bunun birçok anlayış zorlukları çıkardığını, ilmî eserlerini manzum yazmalarının da ayrı bir güçlük sebebi olduğunu söyleyerek Sanskrit dilinde karşılaştığı güçlüklerden bahsetmişti[89]. Bu konuda Bîrûnî çok haklıydı. Çünkü Sanskrit ve Arap fonolojileri çok farklı olduğu gibi, o gün Hindistan'da bir halkın konuştuğu yerli dil, bir de kültürlü kitlenin kitaplarındaki klâsik dil olmak üzere iki ayrı dil vardı ki, Bîrûnî bilgi toplamak için bunlardan birine, kitaplardan faydalanabilmek için de diğerine muhtaçtı[90]. Bütün bunlara diğer dillerden aktarılan bâzı kelimeleri yazmada Arap yazısının elverişsizliği de eklenince elde ettiği çevirilerde yeniden karşılaştırmak, aslını bulmak gibi güçlüklere (Süryanca, Yunanca, Sanskrit alanında) sık sık rastladığını görüyoruz[91].

Kaynak muhtevasında karşılaştığı diğer bir güçlük de din ve mezheplerin düşünce sistemlerinin birbirinden çok farklı olmasıdır. O, Hint düşünce sisteminin müslümanlarınkinden pek farklı olduğunu söylerken buna işâret etmek istemişti[92]. Hintlilerin yaratıklar hakkındaki düşüncelerine bakınca, bunun Hintli olmayan bir

---

(86) et-Tahkîk, 489.
(87) et-Tahkîk, 5, 237.
(88) Bkz. Z. V. Togan, Tarihte Usûl, XXIII.
(89) et-Tahkîk, 14.
(90) a.g.e., 14.
(91) es-Saydala, 35; et-Tahkîk, 196, 360 vb.
(92) et-Tahkîk, 24-34.

kimse tarafından tasavvurunun ne kadar güç olduğunu takdir ediyoruz[93]. Öte yandan o, Tanrı tasavvurunda dinler arasında, hattâ aynı dindeki kimseler arasında farklılıklar bulunduğunu biliyordu[94]. Putlara niçin tapıldığını sebeplerine inerek incelediğinde dinler arası benzer noktalar elde edip sonuca gidebilmişti[95]. Ancak Tanrı tasavvurunda —daha sonra mukayeselerde ele alacağımız veçhile— Hıristiyanların insan varlığıyla ilgilendirilebilen, öte yandan yaratıküstü sıfatlara da sâhip olan Tanrı kavramlarını, Hintlilerin halk tabakasından bir kimsenin melek, insan, hattâ bâzen bir hayvana bağladığı Tanrı tasavvurunu bir Müslüman'ın takdir edebilmesinin gerçekten zor bir şey olduğunu anladı[96].

Bîrûnî, *"her millette aydın ile halktan birinin inancının farklı"*[97] olduğunu, bunlardan ikincisinin diğerinin lâfını bile anlamakta nasıl hatalara düştüğünü şöyle anlatır: *"Hint aydınlarından biri madde sıfatlarından uzak kılmak için Allâh'ı nokta olarak ifade etmiş. Bunu bilgisiz birisi okuyarak küçültmek sûretiyle Allâh'ı büyüttüğünü sanarak, noktadan gâyenin ne olduğunu anlamaya zekâsı yetmediğinden, çirkin benzetme ve sınırlamanın da sınırını geçmiş; Allah, 12 parmak uzunluğunda, 10 parmak genişliğindedir, demiş. Allah Teâlâ'nın hiçbir şey gizli kalmayacak sûrette her şeyi ihâta ederek bizi bilmesi konusunda da yukarıdaki gibi olmuştur. Bu hususta da Hintlilerin avam tabakası bir şeyi anlayıp kavrayarak bilmek görmekle, görmek de gözle olur. İki göz tek gözden hayırlıdır, derler."*[98] Bu bakımdan Bîrûnî, halktan elde edilen bilginin mutlaka aratşırılması gerektiğini söylerken çok haklı olduğu gibi[99], onların tariflerindeki belirsizliği tenkit ederken de haklıydı[100].

Bîrûnî, kaynak tenkidindeki bu titiz çalışmaları yanında, objektif kalabilmesi yönünden çok takdir edilmiş, *"dünya düşünce önderleri arasında"* sayılmıştır[101]. Onun tarafsız davranmayıp hakkı bâ-

(93) et-Tahkîk, 24-34.
(94) a.g.e., 26.
(95) a.g.e., 93-96.
(96) a.g.e., 28.
(97) a.g.e., 20.
(98) ag.e., 23.
(99) a.g.e., 4.
(100) a.g.e., 24-34.
(101) Suniti Kumar Chattejri, Al-Bîrûnî and Sanskrit, Com. Vol., 83 (Bkz. Com. Vol. 84, 119, 282); Z. Velidî Togan, Umumî Türk Tarihine Giriş, 94 vb.

tılı birbirine karıştıranlara, birbirini lekelemek için çeşitli yollara başvuranlara ne kadar kızdığını daha önce belirtmiştik[102]. *"Bildiklerimi yazarken iftira etmedim"*[103] diyerek Hint dinleriyle ilgili kitabına başlayan Bîrûnî'nin bütün ömründe buna dikkat ettiğini görüyoruz. Sert tenkitleri yanında güvenilir bir kişiliğe sâhipti. Dînî kişiliğinde belirttiğimiz gibi, taassubu sevmezdi; *dinle ilmin ilişkilerine çok dikkat eder,* gerçeği bildiği halde yanlış aksettiren, ya da taraf tutanı şiddetle tenkit ederdi.

İşte Bîrûnî, basmakalıp bilgi verip faydalı olamayanı tenkit ettiği gibi, millî-dînî taraf tutuculuk, ya da şahsî bâzı tercihlerle gerçekten ve ilmî yollardan uzaklaşanları da tenkit ediyor[104]. O, halkın hissîliğinin farkındadır. Onların sevip sevmemede nasıl aşırı davrandıklarını bilir[105]. Kaynak olarak onlara başvurduğunda bu özelliklerini gözden uzak tutmadığı gibi, onların bu zaaflarına dayanarak kaynakları bozmaya çalışanların bâzı art niyetlerini sağlayabileceklerini de unutmaz. Bununla beraber din ve mezhepler hakkında yanlış bilgi verenleri, bu işi bilerek, bilmeyerek veya daha başka sebeplerle yapmalarına göre ele alıp bir sıralama yaptığını görüyoruz. Kısaca özetleyelim: Şehvet, ya da öfke ile millî ya da şahsî bir konuda; sevdiği, ya da sevmediği için; mevki, ya da para için, zarar korkusu, ya da zorlandığı için bir hususta yalan söyleyenlerle bir de bilmeden bunlara aracı olanlar[106].

Bîrûnî'nin haberleri karşılaştırmadaki usûlü, târih metodunda da bahsettiğimiz gibi, doğrusunu ortaya koymak için haberleri ilmî bir incelemeye tâbi tutmaktır.

Bîrûnî, gerçeksever bir kimse olup kendi şahsî inancı ya da kanâatını karıştırmadan bir konuda hakemlik yapabilir. Bir yerde Mu'tezile Mezhebi mensuplarının tutuculuğunu tenkit ederken[107], öbür yanda onlara karşı yapılan bir haksızlıkta susamaz[108]. O, hiçbir dîne bağlı olmayan el-İranşehrî'den[109], *"dinleri atıp tutanlar"*a

(102) Bkz. et-Tahkîk, 4.
(103) a.g.e., 5.
(104) a.g.e., 2-5.
(105) el-Âsâr, 40.
(106) et-Tahkîk, 2-3. (el-Âsâr'da bunları alışkanlık, taassup, öğünme, nefse kapılmak, reislikle hâkim olmak vb. diye sıralıyor. Bkz. el-Âsâr, 5.)
(107) Tahdîd, 169.
(108) et-Tahkîk, 3.
(109) a.g.e., 4.

daha sert bir dille hitabeder[110]. Karşılıklı konuştuğu Şiî ileri gelenlerine oruçla ilgili bir konuda kendi saygı duydukları kaynaklardan haberler de zikretmesine rağmen onların tutuculuğuna üzülmüştü[111]. O, Siddahantacıların tarafsız kalamayıp incelemeden körü körüne tutuculuklarına, Brahmaguphta (D. 598) ve Ptoleme'nin halktan korkup gerçeği söylememelerine, Arya-bhatta (D. 476)'nın samimiyetsizliğine, Hıristiyan İbn Singela (Syncellus)'nın Sabiîlerle ilgili yalanına seyirci kalamamıştı[112]. Bütün bunlardan diğer dinleri incelerken onları ve mensuplarını lekeleyerek değil de, inanmasak bile onların taraftarlarının açıklamalarına göre araştırma yapmamız gerektiğini savunan Bîrûnî'nin gerçek ilmî metodun bu şekilde olduğunu belirtmesini doğru ve yerinde buluyoruz. Böylece dînî konular sadece târihî olaylar olarak ele alınmış, ilmî sonuçlara gidilmiş (bizim şimdi yaptığımız gibi), haksızlıklar ortadan kalkmış olacaktır.

Bîrûnî, bu çalışmalarında rastladığı güçlükler arasında, bir dîne âit bir terimin başka bir din mensubunca yadırganabilmesi husûsunu zikrediyor[113]. *Fakat asıl büyük güçlük, eski halkların dînî rivâyetlerini toplayıp bunu yaşayan mensuplarıyle karşılaştırarak sonuca gidebilmektir.* Burada o, kıyas ve istidlâle başvuracak, kuvvetli deliller arayacak, çıkan sonucu yeniden denetleyip taraf tutuculuk elemanları varsa bunları ayıklayacaktır[114].

İlmî mukayeselerini büyük bir başarıyle uygulayan Bîrûnî, bu şekilde gerçeğin güzelliğinin ortaya çıktığını söyler[115]. Öte yandan o, bu şekilde dinlerin birbirinden aldığı kurum ve fikirlerin de anlaşılabileceğini zikreder[116]. Bâzen dinlerin en belirli alâmetlerini bir araya getirip bir noktada dinleri toplar[117], bâzen onlarda ortak bir nokta tesbit ederek bu özelliği ortaya çıkarır[118], bâzen bir konuda onların tariflerini merak eder[119], bâzen iki sistem arasında kuvvetli benzeyiş tesbit eder[120]..

---

(110) el-Âsâr, 26.
(111) a.g.e., 67-8.
(112) a.g.e., 83, 204-5; et-Tahkîk, 220, 330; el-Kanûn, 11/635.
(113) et-Tahkîk, 27.
(114) el-Âsâr, 4.
(115) et-Tahkîk, 83.
(116) a.g.e., 95; el-Âsâr, 48
(117) a.g.e., 38.
(118) a.g.e., 52-3.
(119) a.g.e., 51.
(120) a.g.e., 72.

Dinle devleti ayırmayan Bîrûnî'nin[121], ilimle din arasındaki münâsebette çok titiz davrandığı anlaşılıyor. Bir Hintli'nin kitabını, hep Hinduizm ile ilgili dînî kitaplara göre ilmî konuları ele alıp ilimdeki araştırma rûhuna uymadığı için, kaynak olarak kullanmak istememiş[122], dinle astrolojinin birbirine karıştırılması sonucu Hintlilerin nasıl hatalara düştüğünü göstermiştir[123]. İlmî konular ile inanç konularını birbirine karıştırmayan Bîrûnî, aslında cinlerin varlığına inandığı halde[124], uykudan sonra soğuk su içildiğinde şöyle olur diye işe cinleri karıştıranların avâmı korkutup sağlıklarını korumak için böyle söylediklerini zikreder[125]. O, hiç inanmadığı bir konuyla bile ilgilenir, naklederken şöyle olsaydı daha uygun olurdu diye fikir yürütür[126]. Remizlerin elâstikiyetini belirten Bîrûnî, herkesin kendi inancına göre bunu te'vîle gidebileceğini söyler[127].

Dînî kronolojinin üzerinde önemle duran Bîrûnî; oruç, bayram ve önemli günlerin çeşitli milletlerin dînî esaslarına göre çeşitli takvimlerden belirli ilmî kurallarla nasıl çıkarılacağını incelemiş, cetveller düzenlemiş ve devrine kadar gelen bilgileri toplayıp bunların günümüze gelmesini sağlamıştır[128]. Bu hususta *"el-Âsâru'l-Bâkiye"* ile *"el-Kanûn"* adlı kitaplarında pek önemli bilgiler bulunmaktadır[129]. Bîrûnî'nin kronoloji çalışmalarında da bugün elimizde bulunmayan bâzı kaynaklara sâhip olduğunu görüyoruz. Meselâ günümüze gelmeyen İshâk b. Huneyn'in yaratılış takvim kitabı olarak da kullanılan *"Târîhu'l-Etibbâ"* adlı kitabı gibi[130]. Bîrûnî'nin bir araştırma özelliği olarak, dînî rivâyetleri kronolojik prensiplerle kontrol edip düzelttiği gibi, kronolojik karşılaştırmalar yapıp, dinler arasındaki farklı noktaları bulup cetveller düzenlediğini görüyoruz[131]. Bu arada Hıristiyan, Yahûdi ve Mecûsîlerin de çeşitli yerlerde büyük bayram, önemli günler dışında ittifak edemediğini belirttiğini ekleyelim[132].

---

(121) et-Tahkîk, 76.
(122) a.g.e., 315.
(123) a.g.e., 220, 330, 390, 433-8.
(124) a.g.e., 72-5.
(125) el-Âsâr, 250.
(126) et-Tahkîk, 180.
(127) a.g.e., 181.
(128) el-Âsâr, 4, 13; F. Rosenthal, ʿIlmu't-Târîh, 112, 200.
(129) Bkz. el-Âsâr, muhtelif; el-Kanûn, I/127-270.
(130) Bkz. el-Bîrûnî, Fihrist, 39-40.
(131) Bkz. el-Âsâr, 292, 294, 330 vb.; el-Âsâr, 73.
(132) a.g.e., 288.

Zü'l-Karneyn konusundaki haberleri nakledip tercihini belirten Bîrûnî; Ye'cüc-Me'cüc, Nemrud, Hz. Yûnus ve Ninova gibi münferit konulara temas ettiği gibi[133], putlara niçin tapındıkları, dînî emirlerin yaptırım gücü ,dinlerde Tanrı tasavvuru gibi köklü konularda da fikir yürütmüştür[134].

Mukayeselerine geçmeden bir cümle ile belirtmeliyiz ki; Bîrûnî, dinler târihinde önemli noktaları görebilmiş ve metotlu çalışmalar yaparak başarılı sonuçlara ulaşmıştır.

3 — Mukayeseler

Bu başlık altında Bîrûnî'nin dinlerle ilgili çeşitli mukayeselerinden seçtiğimiz misâlleri sunacağız. Bir önceki maddede onun bu konuda güttüğü prensiplerden bahsetmiş olduğumuz gibi, daha önce ilmî kişilik ve metodunda, târih metodunda da aynı konuyla ilgili bilgiler vermiştik. Onun metotlu çalışmalarıyle nasıl önemli noktalara temas edip başarılı sonuçlara ulaştığı bu mukayeselerden anlaşılabileceği gibi, ayrıca III. Bölümde vereceğimiz bilgilerden de aynı sonuç çıkarılabilecektir. Misâlleri fazlaca alıp görüş özellikleri kaybolmaması için konuları genişletmemeye çalıştık.

1. Aydın - Avam İle İlgili Karşılaştırması.

Bîrûnî, Hıristiyanlık ortaya çıkmadan önce inanç konusunda, *"Hikmet direkleri"* denilen 7 büyük filozofun[135] görüşleri sonrakilerce sistemleştirilmeden önce düşünce konusunda Yunanlıların da Hintliler gibi olduğunu tesbit ediyor[136]. O, her millette aydın ile avamın inançlarının farklı olduğunu, aydının aklî konulara yönelip araştırdığını, avamın ise duyular alanından dışarı çıkmak istemediğini görmüş bulunmaktadır[137]. Dolayısıyle Yunan aydını, görüş ve düşünüş bakımından Hint aydını gibi olması yanında, putlara tapınmada Yunan ve Hint avamı aynıdır. Bununla beraber, Yunanlıların üstünlüğü vardır. Çünkü filozofları aydın kitle içinde bâzı düşünme usulleri koymuşlardır. Aydın, görüş ve düşünüşe, avam ise şekilde inat ve ısrara dayanır. Socrates, putlara tapınmamak,

---

(133) Bkz. el-Âsâr, 36-42, 87.

(134) Bkz. et-Tahkîk, 84, 96, 295, 464 vb.

(135) Bîrûnî 7 büyük filozofu şöyle sıralamaktadır: Atina'lı Solon, Priene'li Bias, Korent'li Periandros, Milet'li Thales, Lakademonya'lı Chilon, Mitilen'li Pittacos, Lindos'luCleobule. Bkz. et-Tahkîk, 24.

(136) et-Tahkîk, 17, 24.

(137) a.g.e., 20.

dille de olsa yıldızlara Tanrı dememek yüzünden Atina'nın 12 hâkimince idama mahkûm edilip hayâtına son verildi[138].

Hintlilerde Yunan filozofları gibi ilimleri gruplandırıp sınıflandıran kimseler olmadığından ilmî konular karışık ve hurâfelerle doludur. Dînî konular ise o kadar karışıktır ki, din adamları, bunlara muhâlefet bile ettirmezler. Bu sebeple Hintlilerde araştırma rûhu ölmüş, taklit esas olmuştur.

Bîrûnî'nin böylece Hint aydın ve din adamlarını suçlayan bir sonuca ulaştığını görüyoruz ki aynı noktaya eserlerinin çeşitli yerlerinde değinmiştir[139].

2. Çeşitli Dinlerde Tanrı Kavramını İfade Eden Kelimelerle İlgili Karşılaştırması.

Bîrûnî, çeşitli dinlerin mensuplarının Tanrı kavramını ifade eden kelimeleri üzerinde durup ilgi çekici sonuçlar elde etmiştir:

Yunanlılar, nefs ve rûhun bedene girmeden önce kendileriyle kaim bir varlıkları olup bunların birbirleriyle tanıştıklarına, ruhlar bedende iken iyilik yapmakla bedenden ayrıldıktan sonra kâinatta tasarruf etmek kudretini kazandıklarına inanırlar. Dolayısiyle bunlar bu gibi ruhları *"tanrılar"* diye isimlendirip onlar için heykeller diktiler, kurbanlar kestiler, diyen Bîrûnî, Yunan kaynaklarına dayanarak her insanın değil, ancak ilimde, sanatta hünerli, fazîlet sâhibi kimselerin böyle tanrılaştırıldığını söylüyor. (Yunanlılara göre, insanlığa tıbbı öğreten Asklepius başta olmak üzere, şarabı ve ekmek yapılan hububatı bulan Dionysos ve Demeter gibi.)[140] Ancak Plâton'un *"bir kısım kimseler ölmedikleri için tanrı tanınıp Allâh'ın birinci tanrı olarak isimlendirildiğini"*, *"Allah, tanrılara hitaben, aslında siz ölümsüz değilsiniz... sizi yarattığım zaman..."* gibi sözlerinden bunların çoğul olarak *"tanrılar"* kelimesini, diğer bâzı milletlerde olduğu gibi, genellikle kutsal ve üstün şeyler, hattâ dağ, deniz vb. şeylere; özellikle ilk sebep, melekler, içlerinden kudret sâhibi olanlar için kullandıklarını belirtiyor. Yahyâ en-Nah-

---

(138) Ölümü M.Ö. 399'da. Bkz. J. B. Bury, A. History of Greece, 565, New York.

(139) et-Tahkik, 17-8. Bkz. 220, 330, 390, 433-8; el-Âsâr, 25 vb.

(140) Bkz. Jane Harrison, Prolegomena to the Study of Greek Religion, 271, 340, 363, 560, New York 1955.

vî (Ö. 133/750)'nin[141] *"... birçok milletlerin yaptıkları gibi Yunanlıların "tanrılar" kelimesini semadaki gök cisimleri için kullanırken, sonradan felsefî düşünce başlayınca aklî cevherleri böylece isimlendirmeye başladıklarını"* hatırlatan Bîrûnî, *"Bütün bunlardan anlaşılıyor ki bunların tanrı kelimesiyle anlatmak istedikleri melâike ile anlatılmak istenenle aynıdır"* diyerek Yunanlılardan buna delil olabilecek sözler nakledivor[142].

Bîrûnî, bâzı kelimelerin bir kavramı ifade etmekte bir milletçe uygunsuz görüldüğü halde, başka bir milletçe görülmeyebileceğini söyleyerek örneğini İslâm dînine göre *"Tanrı"* kelimesi olarak seçiyor. *"Arap lûgati incelenecek olursa Cenâb-ı Hakk'a mahsus "Allah" lâfzından başka bütün isimlerin herhangi bir şekilde ondan başkasına da verildiği görülür. "Allah" lâfzı ise Cenâb-ı Hak'tan başkası için hiçbir şekilde kullanılamaz. Bu isim O'na mahsustur. O'nun İsm-i A'zamı olduğu söyleniyor."*[143] diyen Bîrûnî, konuyu Yahûdi dînine getirerek, *"İbrânî ve Süryânî dillerinde yazılmış Tevrat ve sonraki peygamberlere gönderilip Tevrat muhtevasından sayılan bölümlerde "Rab" kelimesini Arapça'daki "Allah" kelimesiyle eş anlamlı buluyoruz. Bu kitaplarda "Rab" kelimesi diğer bir kelimeye bağlanarak Cenâb-ı Hak'dan başkası için kullanılmaz... Bu kitaplardaki "tanrı" kelimesi ise, Arapça'daki "Rab" kelimesiyle eş anlamlıdır."*[144] şeklinde belirtip bu konuda Tevrat'tan deliller gösteriyor. Bu Tevrat cümlelerinde *"Elohim'in oğulları"* ifadesine örnekler verip[145] *"Elohim'in oğulları Rabb'in önünde kendilerini takdim etmeye geldiklerinde..."*[146] cümlesinde *"Rab"* kelimesinin durumuna dikkati çekiyor. Ayrıca *"Ben seni Fir'avn'e tanrı kıldım"*[147], *"Elohim, tanrılar cemâati içinde durdu"*[148] cümlelerini verip ikincisindeki *"tanrılar cemâatı"*nı meleklerle yorumluyor. Tevrat'ta putlara *"yabancı tanrılar"*[149] dendiğini hatırlatan Bîrûnî, o devirde Filistin civarındakilerin Yunan dîninde olup Baal ve Aştart (Zühre

---

(141) (Johannes Grammaticus).

(142) Bkz. et-Tahkik, 25-28; Karşılaştırmak için bkz. Lewis Campbell, God (Greek), Encyclopaedia of Religion and Ethics, VI/279, New York 1951.

(143) et-Tahkik, 27.

(144) a.g.e., 27.

(145) Kitâb-ı Mukaddes, Tevrat, Tekvin, 6/2, 4; İstanbul.

(146) Eyüp, 1/6.

(147) Çıkış, 7/1.

(148) Mezmurlar, 82/1.

(149) Mezmurlar, 81/9.

Yıldızı)[150] adına yapılmış putlara taptıklarını söyleyerek onların söz konusu edildiğini bildiriyor. *Sonuç olarak Bîrûnî,* Yahûdilerde bir şeye mâlik ve sâhip olmak anlamıyla tanrılık; melekler, kâinatın idaresine karışmaya kudretli nefisler için kullanıldığı gibi, bunlar adına yapılan putlar, hükümdarlar, büyükler için de istiâre ve mecâz yoluyla kullanılabilir diyor[151].

Bîrûnî, Hıristiyanlıktaki *"baba", "oğul"* kelimelerinin de *"tanrı"* kelimesi gibi kullanıldığını zikreder. İslâmiyet'te baba ve oğul kelimelerinin Allah için kullanılmasına hiçbir şekilde izin verilmediğini, çünkü doğmak, doğurmak anlamını ihtiva eden *"oğul"* kelimesiyle *"çocuk"* kelimesi birbirine yakın olup çocuk kelimesinin gerektirdiği ana-baba ve doğmak anlamlarının *"Rab"*lık anlamını ortadan kaldırdığını söyler.

Buna karşılık Arap dilinin dışındaki dillerde bu konuda incelik bulunmadığından daha toleranslı bir anlayışla karşılaşıldığını belirtir[152].

Bîrûnî, Maniheistlerin Hıristiyanlarla yakın ilgilerinin bulunduğunu, Mani'nin *"Kenzu'l-İhyâ"* isimli kitabında[153] kendisini buna benzeyen bir şekilde zikrettiğini bildiriyor. Mani, sevinç ülkesinde erkeklik dişilik olmadığını, bunların karanlık âlemin tezâhürleri olduğunu, ancak aydınlık âlemin de onu taklidiyle oğul, dişi-erkek bağıntısının ortaya çıktığını söylüyor[154].

Hintlilere gelince, onların aydın tabakasının bu gibi sıfatları Allah için kullanmaktan çekindiklerini söyleyen Bîrûnî, daha önce onların Allâh'ı veren, almayan, cömert, ihtiyaçsız anlamına gelen *"isvara"*[155] kelimesiyle isimlendirdiklerinden bahsetmişti[156]. Hint avamı bu konuda titiz değildir. Bunlar oğulluk, kızlık, eşlik, doğur-

---

(150) Bkz. S. J. Case, mother-goddesses, Encyclopaedia of Religion, 509; G. E. Wright, Baalism, (a.g.e.), 51-2; New Jersey 1959; Karşılaştırmak için bkz. E. O. James, The Ancient Gods, 121, Londra 1960.

(151) Karşılaştırmak için bkz. et-Tahkîk, 26-28 (Bilgi için bkz. A. E. Suffrin, God (Jewish), Encyclopaedia of Religion, VI/297).

(152) et-Tahkîk, 28. Bkz. Matta, 6/9; Yuhanna, 20/17; İlk Târihler, 22/10.

(153) Bkz. İbn Nedîm, Fihrist, 484.

(154) et-Tahkîk, 29.

(155) Bkz. M. A. N. Smart, God, A Dictionary of Comparative Religion, 304, Londra 1970; İsvara konusunun tartışması için bkz. Radhakrishnan, Indian Philosophy, I/547, II/542 vd., Londra 1956.

(156) Bkz. et-Tahkîk, 23.

mak vb. gibi tabiî halleri bile Allah için kullanmaktan kaçınmazlar. *"Gita"*da Vasudeva'nın bütün eşyanın ilâhî olduğunu, *"Vişnu"*nun kendini âlem olarak gösterdiğini söylediğini, bunun Apollonius'un insanların herbirinde ilâhî kuvvet olup maddî ve maddî olmayan eşyayı bununla idrâk ettiğini ifade etmesine çok benzediğini[157] kaydederken Fars lûgatinde maddî olmayan zata *"Hudâ"* denilip bundan insan için isim türetilebildiğini ilâve ediyor[158]. Hintlilerin açık ve doğru ifadeyi seven aydınlarının bütün varlıkların ondan çıktığına inandıkları nefse *"Puruşa"* dediklerini[159], onların heyûlâ (*"avyakta"*)'da kuvve halinde buldukları *"sattva"*, *"rajas"* ve *"tamas"*ın Buddizm'de[160] *"budda"*, *"karma"*, *"sanga"* (*akıl, din, cehl*) şeklinde olduğunu, bunlardan ilkinden yaratılış ve gelişmenin hâsıl olduğunu söylüyor[161].

Bîrûnî, bu karşılaştırmasında Hinduizm'deki Brahma, Vişnu ve diğer büyük unsurları ele almadığı için biz de üzerinde durmadık[162].

Bîrûnî, bu karşılaştırmalarında dinlerde Tanrı kavramı bulunmakla beraber, bunu ifade eden kelimelerin kullanılışı üzerinde o milletin dilinin, âdetlerinin ve dînî görüşünün etkisi olduğu sonucuna ulaşmış bulunuyoruz[163].

3. Tenâsuh (Ruh Göçü) Karşılaştırması.

Bîrûnî, bu karşılaştırmaya girişmeden şöyle diyor: *"İhlâs kelimesi[164] çerçevesinde şehâdet[165] Müslüman imânının, teslis (üçleme)*

(157) Bkz. Vasudeva, Bhagavad Gita (Çev. Juan Mascaro), 97, Londra 1962.

(158) et-Tahkik, 30.

(159) a.g.e., 23, 30; Bkz. C. S. B. Burusha, Encyc. of Rel. 629, Puruşa ve İsvara'nın bu konudaki özel durumları için bkz. Y. Ramacharaka, The Inner Teachings of the Philosophies and Religions of India, 120, Londra 1918.

(160) Bîrûnî, burada Budda'dan Buddhadana olarak bahsetmesi dolayısiyle Sachau, bu kelime anlamsız, bunu Zarkan'dan aldığına göre hata onun demekteyse de, biz metinde işittiğini söylediğinden (zaten Buddizmi inceleyememesini belirtmiş olması itibariyle) bu hatanın Bîrûnî'ye bunu anlatan kaynağa ait olabileceğini düşünüyoruz. Bkz. Al-Beruni's India, II/273 (Sachau's Annotations).

(161) et-Tahkik, 30-1.

(162) Zikri geçen husus için bkz. et-Tahkik, 72.

(163) et-Tahkik, 25-31.

(164) İhlâs sûresinde belirtilen Allâh'ın birliği, doğma-doğurma hallerinden uzak olması, zıddı, ortağı bulunmamasını ifade etmiş oluyor.

(165) Şehâdet Kelimesi.

Hıristiyanlığın, Cumartesi gününe ta'zim Yahudiliğin alâmeti olduğu gibi ,tenasuh da Hint dîninin alâmetidir. Eğer bir kimse tenasuha inanmazsa onlardan değildir, kendilerinden saymazlar."[166]

Bîrûnî, Hintlilerin; nefs bizzat akıllı olmadığından, bilinmesi gereken gerçekleri zaman geçmeksizin küllî bir kavrayışla birden ihata edemeyeceğini, ilim elde edebilmesi için şahıslarda ve görülen şeylerde husûle gelenleri görerek, tecrübe edinerek belirli bir gâyeye doğru giden kâinatta —ruhlar bekaya namzet olduklarından— iyiye ulaşmak, kötüden uzaklaşmak için çürüyüp giden bedenlerde dolaşacağını, bunun değersizden değerliye doğru bir doğrultu takip edeceğini söylediklerini ve buna tenâsuh dediklerini, böylece nefsin bilmediklerini öğrenince, maddenin içyüzünü anlayınca, ondan uzaklaşıp ilim saâdetine kavuşmuş olarak kendi cevherine dönünce artık düşünme, düşünen, düşünülenin aynı şey olacağını kabûl ettiklerini zikrediyor[167].

O, kaynaklarından örnekler vererek Hintlilerin zaman kategorilerine, insanın defalarca dünyâya gelebilmesine inandıklarına temas edip[168] Maniheizm'de de tenâsuh bulunduğunu, Mani Hindistan'a keldiğinde bu fikri aldığını *"Sifru'l-Esrâr"*[169] adlı kitabına dayanarak isbat ediyor. Mani, havârîler nefslerin ölmeyip beden değiştirdiklerinde çeşitli sûretlere dönüştüklerine göre, hakkı ve geliş yerini bilmeyen nefslerin sonucunun ne olacağını Hz. Îsâ'ya sorunca, onun böyle nefslerin helâk olacağını, onun için rahat olmayacağını söylemesini; o, nefs azapta kalır demek istedi, yoksa yok olacağını kastetmedi şeklinde te'vilinin de aynı sonucu doğruladığını gösteriyor[170].

Bu inancın Yunanlılarda da olduğunu söyleyerek Platon'un *"Phaidon"* isimli kitabında Socrates tarafından *"nefslerin buradan Hades'e sonra tekrar buraya döndüğü"*[171], ölülerin dirilere gittikleri, nefslerin *"sanki oraya yollanmış, orada karar kılacakmış gibi çabucak diğer cesede geçmesi"*[172]ndan bahsedilmesinin buna delil olaca-

(166) et-Tahkik, 38.
(167) et-Tahkîk, 38-9.
(168) Bkz. et-Tahkîk, 39-42; Kitâbu Patanjali, Oriens, 189.
(169) Bkz. İbn Nedîm, Fihrist, 484.
(170) et-Tahkîk, 41-2.
(171) a.g.e., 43.
(172) a.g.e., 43.

ğını söylüyor. Öte yandan aynı konuda ilmin de *"nefsin bu cesede gelmeden önce elde etmiş olduğu bilgiyi hatırlaması"*[173] şeklinde vasıflandırılmış olduğunu belirtiyor. Proclus'un nefsin dâimâ mevcut olduğunu, bedenden ayrılınca ölüp bedenle birleşince de unuttuğunu söylemesinin de buna delâlet edebileceğini zikrediyor[174].

Bîrûnî, Sûfîlerden *"Dünya, uyuyan nefstir. Âhiret ise uyanık nefstir."* diyen kimsenin de Proclus gibi düşünmüş olacağını hatırlatıp böyle düşünenler *"küllî zuhur"* ifadesi altında Allâh'ın kâinâta hulûlüne cevaz verdikten sonra ruhların hulûl ederek dolaşmasının önemli bir mesele teşkil etmeyeceğini söylüyor[175].

Bîrûnî, tenâsuh karşılaştırmasiyle bizlere dinlerin birbirlerinden bâzı inançları alabileceğini, dinlerde bâzı müşterek inançların bulunabileceğini göstermiş oluyor[176].

4. Cennet - Cehennem İnancı İle İlgili Karşılaştırması.

Bîrûnî, Hint Cennet ve Cehennem inancı hakkında şu bilgileri veriyor:

Kâinat, üç bölümdür: Yüce âlem *"svarloka"*, orta âlem *"nagaloka"* ve aşağı âlem *"naraloka"*[177]. Bunlar sırasıyle cennet, dünya ve cehennemdir. Hintlilerin din kitaplarında cehennemin adedi, ismi ve sıfatı pek çoktur. Her günah için cehennemde ayrı bir yer zikrederler. Cehenneme gitmeyi gerektiren birçok günahlar vardır[178]. Cennet, yapılan iyiliklere karşılık bir müddet rahat edilecek yerdir. Cehennemde de kötülüğüne karşılık bir müddet kalınır. Sevap ve azap yerlerine gitmek için yaptığı şeyler kâfi gelmeyen, ya da oradan dönen (eğer cehennemden dönmüşse), tekrar tenâsuh yoluyla bitki ve hayvanlarda dolaşır. Cennet, cehennem yalnız ruh içindir. Kişinin mükâfatı durumuna göre ya içinde bulunduğu kalıpta, ya da daha sonrakilerde olur. Karşılığını aldıktan sonra bedenleşip tekrar dönme durumlarından dolayı *"Samkhya"* kitabının yazarı[179] cenneti hayr saymıyor. Çünkü cennetler ebedî olmayıp geçici olunca derece farkları kıskançlık doğuruyor[180].

---

(173) et-Tahkîk, 44.
(174) a.g.e., 44.
(175) et-Tahkîk, 44. Tenasuha kail olanlar hk. bkz. 49.
(176) Bkz. a.g.e., 38-45.
(177) Pâtâlâ da denilir.
(178) Bkz. et-Tahkîk, 45-6.
(179) Kapila.
(180) et-Tahkîk, 44-6.

Bîrûnî, Yunanlıların bu konudaki inançları hakkında da şu bilgiyi veriyor[181]:

Nefslerin toplanma yeri Hades'tir. Nefs bedene Hades'te tutkun olup bu sebeple oradan sevkolunur. Ancak o gelince kirlenerek kabir kenarlarında dolaşır. Bu gibi nefsler iyi kimselerin nefsleri olmadığından bir bedene bağlanıncaya kadar öylece dolaşırlar.

İnsan ölünce nefs bir zebânî tarafından hüküm yerine götürülür, oradan da diğerleriyle beraber Hades'e sevkolunur. Orada kalınması gerekli müddet kalınır. Pâk ve temiz nefsler Hades'te kendilerine arkadaş bulup mertebelerine uygun bir şekilde kalırlar. Bedene düşkün günahkâr nefsler geçmesi lâzım gelen müddet geçinceye kadar kâinatın her nev'inde kalmak üzere dolaşırlar. Büyük günah işleyen nefsler[182] Tartarus'a atılıp oradan hiç çıkmazlar. Tartarus büyük bir delik ve derin bir uçurumdur. Bütün nehirlerin suları oraya akar[183].

Bîrûnî, her toplumun âhiret azâbını kendilerince bilinen şeylerin en korkuncu ile ifade ettiğini, bu gibi ifadelerin o zaman insanlarının inançlarını belirttiğini söylüyor[184].

5. Teslis (Üçleme) Karşılaştırması.

Bîrûnî'nin ilgi çekici karşılaştırmalarından birisi de Hint ve Hıristiyan teslisleri hakkındadır.

Hint teolojisinde heyûlâ (*"avyakta"*), madde ile maddenin üstünde olan ilâhî mevcutlar arasında aracıdır. Heyûlâ kendisinde olan 3 kuvve ile birlikte yukarıdan aşağıya doğru kurulmuş bir köprü gibidir. Bu köprüde birinci kuvve üzerinde yürüyen *"Brahma"* (*"Prajapati"* ve daha birçok isimleri vardır) ilk illetin müstesna nüfûzudur. Âlemi yaratma işi ona âittir. Heyûlâda ikinci kuvve üzerinde yürüyen *"Narayana"*dır. Brahma'nın fiili bitince tabiatı gâyesine ulaştırmak, devamlı kılmak, ıslâh etmek Narayana'nın tasarrufundadır. Üçüncü kuvve üzerinde yürüyen *"Mahadeva"* (*"Samkara"*)'dır ki en çok *"Rudra"* diye bilinir. Bunun işi ise kuv-

---

(181) Bîrûnî, bu konuda nakiller yapıyor (Phaidon'dan).

(182) Bkz. et-Tahkik, 50.

(183) Bîrûnî, batıda tufan vb. âfetlerin bu konuda rolü olabileceği gibi Socrates'in Tartarus'u ateşle de ilgilendirdiğini ilâve ediyor.

(184) Bkz. et-Tahkik, 44-52.

vetini kaybedince tabiatı tahrip ve yok etmektir. Bunların isimleri ancak zikredilen basamaklardan aşağıya doğru yürüdükten sonra değiştiği gibi, fiilleri de değişir. Bundan önce ise kök birdir. Bundan dolayı Hintliler onları bu kökte birleştirip birini diğerinden ayırmazlar. Bunların üçüne birden *"Vişnu"* derler (Ortanca kuvveye denilmesi daha uygun olurdu)[185].

Bunları bir kökte birleştirmekle kalmıyorlar, ilk illetten de ayırmıyorlar. Üç şahsı bir cevherde birleştirdikleri halde isimlerini baba, oğul ve kutsal ruh diye üçe ayıran Hıristiyanların yolunu tutuyorlar[186].

Aratos'un Zeus hakkında yazdıklarından Yunan Zeus'unun Hint Brahma'sı durumunda olduğunu görüyoruz[187].

Bu karşılaştırmasında Bîrûnî, dinlere özellik getiren en önemli çıkış noktalarında bile benzerlik bulunabileceğini göstermiş oluyor. Tabiî Devaraja'nın da belirttiği gibi, Hinduizm ile Hıristiyanlık arasında diğer hususlardaki ayrılıklar çok barizdir[188]. Bu arada hemen belirtelim ki bugün biz bu Hint teslisinin *Brahma - Vişnu - Şiva* halinde kurulduğunu görüyoruz[189]. Şiva'nın Rudra'dan geldiğini, Vişnu'nun ise Bîrûnî'nin de yukarıda belirttiği gibi Narayana'nın yerinde kullanıldığını belirtelim[190].

6. Melek İnancı Karşılaştırması.

Bîrûnî, Hintlilerin varlıklar hakkındaki sınıflama ve açıklamalarının karışıklığı ve düzensizliğinden yakınarak *"deva"* denilen melekler, bunların bulunduğu yerler, bunlarla ilgili diğer varlıklar hakkında bilgi verdikten sonra meleklerin başkanının *"Mahadeva"* olduğunu, *"deva"* ismi oradan geldiğini, Hintlilere göre 330.000.000 melek bulunduğunu söyler[191].

---

(185) Vişnu için Bkz. Sukumari Bhattacharji, The Indian Theogony, 284-301, Cambridge 1970.

(186) Bkz. C. W. Lowry, Trinity, Encyc. of Religion, 795.

(187) et-Tahkik, 75 (Bu karşılaştırması için bkz. et-Tahkik, 72-6).

(188) Bkz. N. K. Devaraja, Hinduism and Christianity, 64, Bombay 1969.

(189) Bkz. Sukumari Bhattacharji, The Indian Theogony, 3; Annemarie Schimmel, Dinler Târihine Giriş, 83, Ankara 1955 vb.

(190) C. S. Broden, Narayana Budra, Vishnu, Encyclopaedia of Religion, 516, 672, 814.

(191) Bkz. et-Tahkik, 67-71.

Hintliler, melekler için yemek, içmek, hayat, ölüm ve diğer beşerî halleri câiz görürler. Bunlar, bu dereceye ilimle değil, ibâdetle varmışlardır[192].

Bîrûnî, onların bu durumları için şöyle diyor: *"Melâike dediğimiz deva tabakası hakkındaki sözlerine ve bunlar hakkında aklın uygun bulmadığı şeyleri —ki İslâm kelâmcıları, melekleri haram olanlardan başka, helâl ve mubah olanlardan da tenzih etmişlerdir— câiz görmelerine hayret etmeyelim. Çünkü bunların bu sözleriyle Yunan milleti arasındaki sözleri karşılaştırırsak hayrete yer kalmaz. Yunanlıların meleklere tanrılar dediklerini önceden zikretmiştik."*[193]

Görüyoruz ki Bîrûnî, dinlerde müşterek görülen bâzı kavramlarla ilgili telâkkîlerin farklı olabileceğini tesbit ederek dînî konularda objektif kalabilmeyi öğütlüyor[194].

7. Nikâhla İlgili Karşılaştırması.

Bîrûnî, Hint dînî kanunlarında hükmün ortadan kalkabileceği (nesh) konusunda misâl olarak nikâh durumlarını gösteriyor.

Eskiden Hintlilerde nesep üç şekilde sâbit olurdu:

a) Şimdi olduğu gibi (bizde ve onlarda) babanın sulbünden gelmek ve nikâhlı karısından doğmakla nesep babaya âit olur.

b) Eğer çocuğun kızın babasına âit olması şart koşulmuşsa, damadın sulbünden gelse de, çocuğun nesebi kızın babasına âit olur.

c) Nikâhlı kadından, başka bir erkeğin sulbünden dünyâya gelen çocuğun nesebi, koca râzıysa ona âit olur[195].

Câhiliye devrinde Araplarda da birkaç çeşit nikâh vardı:

a) Erkek, eşine filân adamla münâsebette bulunmayı emreder. Gebeliğinde ona yaklaşmaz. Bu çeşit nikâh, soylu çocuk sâhibi olmak için yapılıp Hintlilerin 3. nikâhına benzer.

b) Bir adam, diğer adama: "Sen eşini bana ver, ben de sana vereyim" der. Eş değiştirme ile olur.

---

(192) et-Tahkîk, 71.
(193) a.g.e., 72.
(194) a.g.e., 67-72.
(195) a.g.e., 82.

c) Birçok kimseler bir kadına yaklaşır. Çocuk doğunca kadın çocuğu babası olan adamın nesebine katar. Eğer kadın kimden olduğunu bilemezse kâhin halleder.

d) *"Müft nikâhı"* denilen çocuğun üvey annesiyle, yahut babanın geliniyle nikâhlanması[196].

Bu gibi durumlar Yahûdilerde de vardır. Meselâ onlarda bir adamın kardeşi ölüp arkasında halef bırakmadığı takdirde o adama kardeşinin karısıyle evlenip o kadından kendi nâmına, belki kardeşi nâmına çocuk doğurtmak farzdır. Gâye dünyâda onun isminin kesilmemesidir[197].

Mecûsîlerin durumu da böyledir. *"Tavsar"* kitabında şöyle deniliyor: *"Bir adam ölüp arkasında halef bırakmazsa bakarız. Eğer bunun karısı varsa ölen kimsenin adına mirasçılarından en yakın kimseyle nikâhlandırırız. Yoksa ölünün kızını, yahut yakın akrabasından bir kadını yakın akrabasından bir erkekle evlendiririz. Eğer kızı, ya da kadın akrabası yoksa, ölünün malıyle yabancı bir kadın evlendirilir. Doğacak çocuk ölünün nesebinden sayılır."*[198]

Bîrûnî, görüldüğü gibi, dînî hukukla ilgili bir karşılaştırma yapmış oluyor. Kendisi bu karşılaştırmadaki gâyesini şöyle anlatıyor: *"Bunları anlatmam, bunlar karşısında hakkın güzelliği ve bâtılın çirkinliği karşılaştırma yoluyle bilinsin diyedir."*[199]

Bu arada Yunan ve Hint kanun kurumunu karşılaştıran Bîrûnî'nin her iki milletin de kanunlarını ve şerîatlarını peygamberlerden değil, hakîmlerden almış olduklarını tesbit etmiş olduğunu da kaydedelim[200].

8. Puta Tapıcılık Karşılaştırması.

Bîrûnî'nin puta tapıcılığın çıkış sebebi olarak üstünde durduğu hususlar ilgi çekicidir:

Halkın avam kısmının tabiatı, hissedilene yöneliktir, her yerde ve her zaman az bulunan âlimlerin az bilebilecekleri aklî şeylerden

(196) et-Tahkik, 83.
(197) a.g.e., 83; Bkz. el-Âsâr, 22-3.
(198) a g.e., 83-4.
(199) a.g.e., 84.
(200) a.g.e., 80-2 (Bütün konu için bkz. et-Tahkîk, 80-84).

kaçar. İşte halk böyle misâle meylettiği içindir ki, milletlerin çoğu —Yahûdi ve Hıristiyanlar gibi— heykeller yaptığı gibi, kitapları da resimlerle doldurmuşlardır. Özellikle Maniheistler böyledir.

Bîrûnî, söylediklerine İslâm toplumundan delil göstererek şöyle diyor: "Halkın avamından birine, yahut bir kadına Hz. Peygamber'in, ya da Kâ'be'nin resmini gösterecek olursak, bunların sevinçlerinden bu resmi öptüklerini, yüzlerine ve bedenlerine sürdüklerini görürüz. Sanki kendisini resmin sâhibini görmüş, hac ya da umre yapmış zanneder. Nebîler, âlimler ve melekler gibi saygı duyulan şahısların adına heykel yapılmasına sebep olan işte bu temâyüldür. Bu putlar, gözden kaybolduklarında sâhiplerini hatırlatmak, onlar gittikten sonra onlara karşı olan ta'zimi kalblerinde devam ettirmek için yapılmışlardır. Nihayet bunları yapanların üzerinden uzun zamanlar, birçok asır ve devirler geçerek yapılmalarında esas olan sebepler unutuldu. Bu iş, çok eskilerden beri yapılagelen bir âdet ve gelenek halini aldı. Sonra kanun koyanlar da, insanlar üzerinde etkisi çok olduğundan, bu yolu tuttular; bu âdet ve geleneği insanların üzerine vâcip kıldılar."

Bîrûnî, putlara ibâdetin nasıl başladığına dair Romalılara ve Hintlilere âit mitolojik nakilleri veriyor:

Roma'yı kuran iki kardeşten Romulus, Romanus'u öldürür. Fakat felâketlerin ardı arkası kesilmeyerek geldiğini görünce rüyâda görmesi ve öyle emrolunması üzerine kardeşinin heykelini yaptırıp tahtta yanına oturtturur, felâketler kesilir; bu, usûl olur, devam eder[201].

Hintlilerin *"sârâ"* denilen kurtuluş yolunda giden, kelâm ve fikrî tartışma yollarını bilip Allah'tan başkasına tapınmayanlar dışındaki avam tabakasında bu yolda bâzı mitolojik rivâyetler vardır:

İbâdeti çok seven Ambarişa isimli bir Hint pâdişâhı Tanrı tarafından imtihan edilir. Tanrı, meleklerin reisi İndra'nın şekline girerek ona görünüp ona ne isterse vereceğini söyler. Tanrı'yı görmek dileğinde olan pâdişah, en sonunda onu bir kuşa bindiği, dört elinin her birinde başka bir şey olduğu halde görür. Tanrı ona kurtuluş yolunu anlatır ve kendisini unutmaması için timsâlini yapmasını ister. İşte bu vakitten beri putlara tapılmaktadır[202].

---

(201) et-Tahkik, 85.
(202) a.g.e., 85-7.

Diğer rivâyet de şöyledir: Bir Brahman'ın Tanrı'yı görmek isteyen ibâdete düşkün Nârada isimli bir oğlu vardı. Sihirli bir asâsı olup yanından hiç ayırmazdı. Bir gün yine tefekkürde iken bir nur gördü, bu nûrun içinde insan şeklinde nûrânî bir şahıs vardı. İşte bundan sonra putlar yapılır oldu[203].

Yukarıda Bîrûnî'nin putlara tapmakla ilgili tartışmalardan bahsettiğini gördük. Bu konuda iki tez tartışılıyor: *Birinci tez, Allah Peygamber göndermeden önce bütün insanların putlara tapmakta oldukları;* ikincisi ise önce insanların gerçek dinle başlayıp, sonra bozulup putlara tapmaları esasına dayanıyor. Yahûdiler (ikinci teze dâhil olarak) puta tapıcılığın Saruğ zamanında başladığını söylüyorlar, derken bu iddiadaki bâzı Yahûdi kaynaklarından faydalanmış olduğu anlaşılıyor[204]. Ancak genellikle Yahûdilerin kabûl ettikleri, bunun Enoş zamanında başlamış olmasıdır[205]. Bununla beraber Saruğ'un puta tapıcı olduğunu Yahûdi kaynakları kabûl eder.

Bîrûnî, *"Gita"*dan da deliller göstererek aydın Hintlilerin Allah'tan başkasına tapınmadıklarını, putlar avam tabakası için dikilmiş olduğunu söylüyor, bu konuda avamın nasıl kandırılmakta olduğunu anlatıyor[206].

Bîrûnî, Yunanlıların ilk illetle kendi aralarında putları aracı edindiklerini, yıldızlar ve üstün cevherler adına onlara ibâdet ettiklerini, çünkü ilk illeti sübûtî sıfatlarla vasıflandırmayıp ancak bütün zıtları ondan selbettikleri için ibâdette ona yönelmenin imkânı olmadığını söylerken Arapların Şam'dan getirdikleri putlara kendilerini Allâh'a yaklaştırması için ibâdet etmiş olduklarını da ilâve ediyor[207].

Bîrûnî, Yunanlılardan nakiller yaparak putların önceleri ölüleri hatırlama, dirilere saygı için dikilmişken sonra bu esas unutulup tapınma durumunun ortaya çıktığını isbatlıyor ve bu arada 53/672-

(203) et-Tahkik, 87-8.

(204) a.g.e., 84-5.

(205) Z. H. Chajes, Talmud, 155, Londra 1952 (Bkz. Tekvin, 4/26).

(206) et-Tahkik, 94.

(207) Bkz. İbn-i Hişâm, Hz. Muhammed'in Hayâtı (Es-Sîretü'n-Nebeviyye), Çevirenler: Neşet Çağatay - İzzet Hasan, 79, Ankara 1971; İbnu'l-Kelbî, Putlar Kitabı (Kitâbu'l-Asnâm), Çev. Beyza Düşüngen, 29, Ankara 1969.

de Sicilya alınınca oradan getirilen kıymetli heykelleri satılsın diye Sind'e gönderen Hz. Muâviye'nin bu hususta onların yapılmalarındaki ilk sebebi gözönüne almış olduğunu ilâve ediyor[208].

Bu karşılaştırmalarında Bîrûnî, dinler târihinin ilgilendiği önemli bir konuda fikir yürütmüş oluyor. Onun puta tapıcılığı insan psikolojisine dayanarak incelemesi din psikolojisi yönünden de değerli ve başarılıdır[209].

9. Yazı İle İlgili Karşılaştırması.

Bîrûnî'nin Çin yazısından İbrânî yazısına kadar yazılar üzerinde de incelemeler yaptığını görüyoruz. Yazı yazdıkları şeyler bakımından milletleri karşılaştırıp Socrates'ın niçin kitap yazmadığı sorulunca, *"İnsanın diri olan kalbinden koyunun ölü olan derisine ilim nakletmem"* demesinden Yunanlıların da Araplar ve Yahûdiler gibi deri üzerine yazdıklarının anlaşıldığını; Kur'an ceylân derisi üzerine yazıldığı gibi, yakın zamana kadar halîfelerin de bu yolu tuttuklarını, çünkü deri üzerine yazılan yazıyı silip bozmak mümkün olamıyacağını; Hintlilerin ağaç yaprak ve kabuğundan elde edilen bir çeşit kâğıt kullandıklarını zikrediyor. Hintlilerin kitaba Müslümanların Allâh'ın ismiyle başlaması gibi, tekvin kelimesinden ibaret olan *"Om"*la başladıklarını, ancak bunun şekille olup Hint harfleri kullanılmadığını, tenzih ifade etmesi ve uğur getirmesi için böyle yapıldığını; Yahûdilerin Allâh'ın ismini üç İbrânî *"ye"*siyle yazdıklarını, Tevrat'ta yazı ile *"Yahve"* yazılıp bunun *'Adonay"* ve bâzan *"Yah"* diye telâffuz edildiğini, Adonay'ın yazı ile ifade edilmediğini söylüyor[210].

Bu şekilde Bîrûnî'nin dînî kültürle ilgili ince noktalara kadar inebilen araştırma gayretinden bir misâl görmüş oluyoruz.

10. İlk Unsurun Su Olması İle İlgili Karşılaştırması.

Bîrûnî, *"Brahmanda"*nın Brahma'nın yumurtası anlamına geldiğini bildirerek önemli bir konuya giriyor:

Pulisa, Brahmagupta, Vasishta, Balabhadra ve Arya-bhata'nın takipçilerinin sözlerini zikredip Yunan ve İslâm kaynaklarına göre,

---

(208) et-Tahkîk, 96.
(209) Bkz. et-Tahkîk, 84-96.
(210) Bkz. et-Tahkîk, 132-7.

bunların tenkidini yaparak Brahmanda'nın Arya-bhata'nın takipçilerinin dediği gibi, içindeki bütün yaratıklarla birlikte esir olduğu sonucuna ulaşan Bîrûnî[211], Brahmanda'nın yaratılışı ile ilgili olarak Hintlilerin bilgisini naklediyor:

"Her şeyden önce su mevcuttu. Âlemin bulunduğu yer su ile dolu idi. Bu, nefsin gündüzünün başlangıcında, şekillenmeden ve birleşmeden önce idi. Sonra dalga sebebiyle su köpüklendi. Sudan beyaz bir şey göründü. Allah, ondan Brahma'nın yumurtasını yarattı."[212]

Yunanlılara göre derecesi Brahma'dan aşağı olmayan bir ilâhî kuvve olan Asklepius'un elinde bir yumurta tutmuş olarak tasvir edilmesine dikkati çeken Bîrûnî, bunun bütün âlemin tıbba muhtaç olduğunu belirttiği kadar, âlemin kürevî olduğunu da belirttiğini söylüyor.

Hintlilerin âlemin yaratıldığında suyun mevcut olduğuna inanmalarının temelinde, suyun dağınık şeylerin birbirine yapışması, canlıların hayâtının devamındaki rolü olduğunu zikrederek Kur'an'daki, *"Onun Arş'ı su üstünde bulunurdu"*[213] Âyetinin, ister *"Arş"* lâfzının zâhirine bakarak bu isimle isimlendirilmiş ve ta'zim edilmesi emrolunmuş belirli bir cisim anlamı verilsin, isterse pâdişahlık ve benzeri gibi bir anlam ile te'vil olunsun, herhalde anlamının o Allâh'ın vaktinden sonra arş ile sudan başka bir şey yoktu, demek olacağını söylüyor[214].

Felsefe ve teolojinin önemli konularından birinde Bîrûnî, bu karşılaştırmasiyle konuyu tartışanlara ışık tutmuş oluyor[215].

11. Kutsal Dağlarla İlgili Karşılaştırması.

Bîrûnî, Hintlilerin bütün kara ve denizlerin ortasında meleklerle dolu *"Meru"* isimli bir dağa inandıklarını, kitaplarında bu dağın vasıflarıyle ilgili bir yığın bilgi bulunduğunu, kiminin bu dağın kutbun altında bulunup yıldızların onun eteğinde devrettiklerini, güneşin buradan doğup battığını söylediklerini, kiminin bu dağda bulunan *"deva"* cinsinden varlıklarla ilgili uzun uzadıya tafsîlâta

(211) Bkz. et-Tahkik, 182-5.
(212) a.g.e., 180.
(213) Kur'ân-ı Kerîm, XI/9.
(214) et-Tahkik, 181.
(215) Bkz. et-Tahkik, 179-185.

girdiklerini nakledip böyle görünmeyen, yol gitmeyen, insanların bulunmadığı bir dağla çok fazla ilgilendikleri için bâzı Hint bilginlerini tenkit ediyor[216].

Buddistlerin bu dağı dört tarafında bulunan dört âlemin tam ortasında yarısı semaya doğru, yarısı yerin altında bir dağ olarak tarif ettiklerini İranşehrî'ye dayanarak zikrediyor[217].

İslâm âleminde avam tabakasının *"Kaf Dağı"* dedikleri dağın bu Meru Dağı değil, *"Lokaloka"* olduğunu söyleyen Bîrûnî, Soğd Mecûsîlerinde buna benzeyen bir inanç bulunduğunu hatırlatıyor. *"Ardiya"* isimli, dünyâyı göz, bebeğini nasıl kuşatırsa öyle kuşattığına inanılan bu dağın ötesi boşluk olduğuna, âlemin ortasında *"Girnağar Dağı"* bulunup bunun bizim bulunduğumuz iklimle kalan altı iklim arasında melekûtun kürsîsi olduğuna, eflâkin de iklimler üzerinde, değirmen taşı gibi döndüğüne inandıklarını belirtiyor[218].

Bîrûnî, insanların nelere kutsallık izâfe ettiklerini karşılaştırmalı olarak bu dağ misâliyle gösterdiği gibi, bu gibi avam inançlarında bilginlere delîli elden bırakmamayı, akıl dışı şeylerde sadece işitmeye bağlanıp araştırmadan körü körüne bağlanmamayı[219] öğütlemekle akılcılığına bir misâl daha vermiş oluyor[220].

12. İlim - Din İlişkileri İle İlgili Karşılaştırma.

Bîrûnî, bu karşılaştırmasında, İslâm ve Hint toplumlarındaki astrologların verdiği bilgileri karşılaştırırken, çok önemli bir konuya eğilmiş görünüyor:

Kur'an, kendinden önce gönderilen kitaplar gibi değildir. Onda apaçık belli olan şeylere aykırı olup da aşırı te'villere yol açacak hiçbir şey yoktur. Kur'an'da ilmî konularla ilgili dikkati çekecek bir uygunluk vardır. Kur'ân'ın bâriz bir vasfı açıklıktır. Onda herhangi bir olayın vuku' zamanı gibi ihtilâf edilebilecek ya da idrâk

---

(216) Bkz. et-Tahkîk, 200-6.

(217) a.g.e., 206.

(218) a.g.e., 206.

(219) Arya-bhata'yı tenkit edip bilgimizin delile dayanması gerektiğini söylüyor. Bîrûnî, Vâyu-Purâna, Aditya Purâna, Vişnu Purâna, Matsya-Purâna gibi millî kitapların bu konuda verdikleri bilgileri karşılaştırıyor; fakat bilginlere okudukları, işittikleriyle değil, araştırmalarıyle bir kanaate ulaşmalarını salık veriyor.

(220) Bkz. et-Tahkîk, 200-7.

edilmesinden ümit kesilecek konular yoktur. Bununla beraber İslâmıyet, ilk devrelerinde düşmanlarının hîlelerine mâruz kaldı. Bunlar, kendilerini Müslüman göstererek, kendi kitaplarından saf kalbli Müslümanlara birtakım esassız şeyler anlattılar. Müslümanlar da bunlara inanıp aldanarak anlattıklarını kitaplarına yazdılar. Kendilerinin hak kitaplarını bir tarafa bıraktılar. Çünkü halkın avam kısmının kalpleri daha ziyâde hurâfelere meyillidir. Bu şekilde haberlere yalan yanlış şeyler karışmış oldu. İkinci bir felâket de İbnu'l-Mukaffa ve ʿAbdu'l-Kerîm b. ebi'l-ʿAvcâe gibi Mani yolunda gidenlerden geldi. Bunlar, Allâh'ın adâleti konusunda müslümanları şüpheye düşürerek "*İkicilik*" telkin ettiler. Mani'nin ahlâkını hoş göstermeye çalışıp bâzı zayıf seciyeli kimseleri kendi taraflarına çektiler. Mani, bilgisizliğini yalnız dinî konularda bırakmayıp astronomi ile ilgili, ilimle bağdaşmayan şeyler söyledi. Onun astronomiyle ilgili olarak söyledikleri dillerde dolaşıp yayılarak Yahûdi hîleleriyle birlikte tümü İslâm'a mensup fikirler zannedildi. Bunlara uymayıp Kur'ân'a dayananlar zor durumlara düştüler.

Hintlilerin durumu ise daha başkadır. Bunların millî ve dînî kitaplarının dinî rivâyetleri, astronomi-astroloji konusunda bilginleri indindeki çok açık hususlara aykırı da olsa, onlar yine de o kitaplardan nakil ve rivâyette bulunuyorlar. Millî-dînî kitaplara, Puranalara bağlı olanlar, kanun ve usuller koyup bunu halka kabûl ettirebilmek için astrolojiye, bâzı hesaplamalara ve astrolojiye dayanan bâzı uyarılara muhtaçtırlar. Bu sebeple Purana ve millî kitap mensupları, bu konularla ilgili bilginlere ilgi gösterip onların üstünlüklerini, onlarla bir arada bulunmanın kendilerine şeref getireceğini, onların kesin olarak cennete girip hiçbirisinin cehenneme gitmeyeceğini söylerler. Onlar da ilmî gerçeklere uymadığı halde, Purana ve millî kitap bağlılarının inandığı ve haber verdiği hususları tasdik edip uymakla bunu karşılıksız bırakmazlar. Böylece bu iki kaynak birbirine karıştı gitti[221].

Bîrûnî, bu iki misâliyle toplumlarda ilmî çalışmaları tehdit eden, objektiflik imkânlarını yok eden hususlara temas etmiş oluyor. Konu din sosyolojisi yönünden de ilgi çekicidir.

13. Zaman Kategorileriyle İnsanların Geçmişi Hakkında Bir Karşılaştırması.

Bîrûnî, çeşitli milletlerde zaman ölçüleri değişik olmasıyle beraber, değişmeyen bâzı değerlendirmeler bulunduğunu söylüyor:

---

(221) et-Tahkîk, 219-21.

Yunanlılar, çeşitli âfetler neticesi insanların dağlara sığınıp zamanla düşmanlarına karşı birleşerek şehirleştiklerine, sonra fena huyların bunların eski saf ve hoş hayatlarını bulandırdığına, aralarında temayüz eden bir gruba nesep yönüyle bağlanıp geçmişi unuttuklarına inanırlar[222].

Hint geleneği de böyledir. İnsanlar önce iyi idiler, iyilik hâkimdi, sonra kötülükler başladı ve çoğaldı. Ancak Hintlilerin diğer milletlerde olmayan bir zaman sınıflandırmaları vardır. Buna göre *"Kritayuga"* başında bolluk, bereket, iyilik hâkimdi; Brahmanlar çoktu; insanların ömrü uzundu. Sonra bunlar eksilmeye başladı, fenalıklar ortaya çıktı. *"Tretayuga"* devrinde kötülük biraz daha arttı, Kuştra tabakası ekseriyeti aldı. *"Dvâpara"* devresinde iyilik kötülük eşit duruma girdi. Bu devrede birbirine zıt dinler çıktı, ömürler kısaldı. *"Kaliyuga"* devresinde kötülük iyiliği geçti. Bu devrenin sonunda iyilik tamamen ortadan kalkınca insanlar helâk olup sonra dağlardaki mağaralara ibâdet için çekilmiş olanların toplanmalarıyle yeni nesil başlar. Bu devreye de *"Kritayuga"* denir[223].

Sannaka'nın Brahma'dan nakline göre, *"Kaliyuga"* devresi gelince Allah Budda'yı gönderir o da iyiliği yayar. Sonra *"Muhammire"*[224] bu düzeni bozup Brahmanların kadri düşer, kastlar altüst olup din ve mezhepler çoğalır, kötülük yaygınlaşır[225].

Mani, Hintlilerden bu fikirleri alıp âlemin düzeni bozulduğunu, hattâ felâketler bile değiştiğinden kâhinliğin de değiştiğini, eskisi gibi tutturamayıp insanları aldattıklarını söylüyor[226].

ʿAlî b. Zeyn et-Taberî (Ö. 310/922), eskiden insanlarda bolluk, iyilik hâkimken, sonra hırs-haset gibi kötülük sebepleri yüzünden kötülüğün yayıldığını söyler[227].

Bu karşılaştırmasıyle Bîrûnî, insanoğlunun, târihin karanlıklarını ve insanlığın geçmişini birbirine yakın düşündüğünü, ya da birbirinden etkilendiğini göstererek târih felsefesi yapmış oluyor[228].

(222) et-Tahkîk, 317-9 (Bîrûnî, Timaios'dan naklediyor).
(223) a.g.e., 318-320.
(224) Buddistlere, İslâm toplumunda **"kırmızı giyenler"** anlamında böyle deniliyordu.
(225) et-Tahkîk, 319.
(226) a.g.e., 320.
(227) a.g.e., 321.
(228) Bkz. et-Tahkîk, 318-324.

14. Hayvan Öldürmekle İlgili Karşılaştırması.

Bîrûnî, esasında hayvan öldürmenin Hıristiyanlık, Maniheizm ve Hinduizmde mutlak olarak yasak olduğunu, ancak insanlar et yemeye hırslı olduklarından bu husustaki yasağı dinlemediklerini söylüyor[229].

Bundan dolayı bu husus yalnız Brahmanlara mahsus kalmış, onlar diğerlerinden daha fazla dinle ilgilendiklerinden din onları şehvete uymaktan alıkoymuştur. Hıristiyan papazlarını bu hususta misâl olarak alırsak, ruhban sınıfından *"mitrân"*[230], *"caslîk"*[231], *"patrik"* gibi büyüklerine haram olan şey *"kîs"*[232] ve *"şemmâs"*[233] gibi aşağı rütbede olanlara haram değildir. Aşağıdaki rütbede olanlar, mertebelerini yükseltmek için râhipliği seçmişlerse o zaman onlara da haram olmuş olur[234].

Bîrûnî, öldürülmesi ve yenilmesi Hintlilerce yasak olan ineğin Bhârata'dan önce mubah olduğunu söyleyenler, bâzı kurban merasimlerinde inek kesilip bundan zorluklar doğduğundan, kolaylık olsun diye *"Veda"* dörde bölündüğü gibi, Bhârata'dan sonra yasaklandı dediklerini; halbuki ineğin yasaklanmasında insanlar için kolaylaştırma değil, zorlaştırma bulunduğunu; bâzı Hintliler inek etinin hazmı zor vb. gibi esassız şeyler ileri sürmekte iseler de kendisinin böyle düşünmediğini söylüyor:

İneğin yolculuklarında bunların yüklerini ve ağırlıklarını taşımak sûretiyle çiftçilikte, süt ve bundan yapılan şeyleri vermek sûretiyle beslenmede yardımı olduğu gibi, tezeğinden ve kışın nefesinden de faydalanırlar. Şikâyet üzerine Haccâc'ın inek kesmeyi yasaklaması gibi, bu meselede esas unsur dînî değil, siyâsîdir[235].

---

(229) et-Tahkîk, 467.

(230) Mitran (metropolitan); başpiskopos, metropolit. Ancak doğu kiliselerinde bunun değişik olduğunu, sayıca çoğaldığını görüyoruz. Bkz. J. F. T., Metropolitan, Encyclopedia of Religion, 489.

(231) Caslîk (Catholicos): Nasturi, Ermeni Patriği. Bkz. M. S., Catholicos, Encyc. of Religion, 133.

(232) Kis (Presbyter): Papaz. Bkz. R. H. N., Presbyter, Encyc. of Religion, 605.

(233) Şemmâs (Deacon): Papaz yardımcısı. A. S., Deaconess, Encyc. of Religion, 218.

(234) et-Tahkîk, 467.

(235) et-Tahkîk, 468; Al-Beruni's India, II/152. (Bkz. Kemal Çağdaş, Hindistan'da İnek Kültü ve Bu Kültün Menşei Üzerine Bir Araştırma, A.Ü.D. ve T.C.Fak. Dergisi, XIII/1-2, 53-67, Ankara 1955).

Yasakların temelini anlamak bakımından Bîrûnî, sadece bir açıdan değil, çeşitli açılardan bakmak gerektiğini ve bâzı dînî konuların tabanında daha başka unsurlar olabileceğini gösteriyor[236].

15. Ceza Sistemi İle İlgili Karşılaştırması.

Bîrûnî, Hintlilerin ceza alanındaki hallerinin Hıristiyanlara benzediğini söyler.

Hıristiyanlık, başkasına iyilik etmek ve kötülükten kaçınmak üzerine kurulmuştur. Bu din, esasında öldürmeyi yasaklar; taylasanını alan kimsenin arkasından gömleğini de atmayı, bir yanağına vuran kimseye ikinci yanağını da tutmayı, düşmanına hayırla duâ etmeyi emreder. Şüphesiz ki bu yolda hareket, güzel bir ahlâktır. Ancak, dünyadakilerin hepsi filozof değildir. Belki çoğu sapık, bilgisiz olup onları ancak kılıç ve kamçı yola getirir. Muzaffer Konstantin Hıristiyanlığı kabûl ettiği günden itibaren bu ikisi durup dinlenmediler[237].

Hintliler de böyledir. Derler ki: Eskiden Brahmanlar idare işlerini millî kitaplara göre yürütürken bu iş onları dînî işleri icradan uzak bıraktı. Onlar da duâ ettiler, Brahma bunları dînî işlere hasretti. Siyâset ve muharebe işlerini Kuştra'ya verdi. Brahmanlar, dilenmeye mecbur kaldılar. Cezaları hükümdarlar vermeye başladı[238].

Bîrûnî, Hıristiyanlıkla Hinduizm arasında benzer bir nokta tesbit etmiş oldu. Her iki dînin temelinde de iyilik, yumuşaklık şeklinde iyi ahlâk bulunduğunu gösterdi.

16. Gömme Usulleri İle İlgili Karşılaştırması.

Bîrûnî, gördüğü ve bilgi edindiği bütün milletlerce cenâzeye karşı yapılan işlemlere çok önem verildiğini gördü. Gerçekten kazılar sonucu çıkarılan mezarlardan edindiğimiz bilgiler de bunu pekiştirir niteliktedir. İnsanlar, çok eskilerden beri bu işe çok önem vermişlerdir.

Bîrûnî, Hintliler'den başlayarak bu konuda edindiği bilgileri anlatıyor:

Eski zamanlarda ölülerin cesetleri açık olarak sahraya atılmak sûretiyle semaya teslim edilirdi. Hintliler arasında dînî kural ve ka-

(236) Bkz. et-Tahkîk, 467-9.
(237) et-Tahkîk, 474. Bkz. Roland Bainton, History of Christianity, I/114 vd.
(238) et-Tahkîk, 474.

nunlar koyan kişiler, ölülerin rüzgâra teslim edilmelerini emrettiler. Böylece ölü koymak için tavanları parmaklıklarla çevrilmiş özel yerler yapmaya başladılar. Parmaklıklardan ölü üzerine rüzgâr eserdi. Bu damlar Mecûsîlerin ölü kulelerine (dakma) benzerdi. Bir müddet bu şekilde devam ettiler. Sonra Narayana, Hintliler için ölüyü ateşe teslim etmek âdetini koydu. İşte o günden itibaren ölüleri yakıyorlar. Kir, yağ, koku, hiçbir şey kalmıyor. Çabucak yok olup unutuluyor.

Bizim zamanımızda Saklebler de[239] ölülerini yakıyorlar. Yunanlıların ölülerini yakmak ya da gömmek konusunda serbest oldukları anlaşılıyor[240].

Guz Türklerinin suda boğulup ölen kimseyi çıkardıklarında cesedini sahilde üzerine koydukları şeyin ayağına ip bağlayarak ipin ucunu suya atmaları rûhun ip vasıtasiyle suya çıkması için olduğu gibi, Hintlilerin de insanın vücûdunda bir nokta olduğunu, vücûdun yanmasıyle bunun kurtuluşa ulaştığını, rûhun yükselmesi ya güneşin ışığı, ya da ateşin aleviyle yukarı çıkması yoluyla olabileceğini, çünkü yukarı giden en kısa ve doğru yolun ateş ile ışıktan başka bir şey olmadığını söylemeleri aynı sebebe dayanır.

Öte yandan Mani, diğer milletlerin onları ayıpladığını, çünkü onları Güneş'e ve Ay'a secde edip kendilerine put edindiklerini zannettiklerini, halbuki Hz. İsâ'nın da şehâdetiyle, onların gerçek vücut âlemine bir geçit ve kapı olduğunu bilmediklerini ileri sürerken Hintlilerin yukarıdaki inancına dayanmıştı.

Buddistler, Budda, ölülerin cesedini akan suya salıvermelerini söylediği için böyle yaparlar[241].

Bu karşılaştırmasında Bîrûnî'nin merakını çeşitli milletlerin dînî geleneklerine yönelttiğini, bu geleneklerin oluşmasında dînî inançların rol oynamakta olduğunu ve bu gibi geleneklerin bazen bir milletten diğerine geçebileceğini tesbit ettiğini görüyoruz.

17. Kâinâtın Başı, Sonu ve İlk İnsanla İlgili Karşılaştırmaları

Bîrûnî'nin en fazla ilgisini çeken konulardan birisi de âlemin başlangıcı, sonu, ilk insan meseleleridir. O, gençliğinde yazdığı ilk

(239) Fin, Slav, Bulgarlar.
(240) Bîrûnî, bu hükme Socrates'in bu konudaki bir cümlesinden ulaşmış oluyor. Bkz. et-Tahkîk, 478.
(241) Bkz. et-Tahkîk, 477-80.

büyük eseri *"el-Âsâru'l-Bâkıye"*de ve olgunluk çağının önemli büyük eserleri *"Tahdîdu Nihâyâti'l-Emâkin"* ve *"el-Kanûnu'l-Mes'ûdî"*de önemle bu konu üzerinde durmuştur.

Bîrûnî, âlemin kadîmliğine inananların bu konudaki düşüncelerinden bahsetmiş[242], âlemin hâdis olduğunu *"aklî deliller ve mantıkî kıyaslarla"* isbat da etmiştir[243]. Ancak Bîrûnî, esas üzerinde durduğu konuyu şöyle anlatıyor: *"Âlem müddetinin vücûda çıkmış olan sayılı cüz'lerinin mutlaka başlangıcı bulunduğu sonucuna ulaşıyorsak da deliller, kıyaslar, ya da benzeri şeylerle âlemin yaratılış târihini elde etmek için zamanın cüz'lerinin miktarını tâyin edemeyiz... Zamanın başlangıcı ve dünyanın yaratılışı, başlangıç târihi olarak tahmin ettiğimiz müddetten az bir müddet önce olabileceği gibi... milyonlarca sene önce de olabilir."*[244]

Bîrûnî'nin merak ettiği konuları dînî kitapları bulunan çeşitli milletler de ele almış olup onların, âlemin başlangıcı, sonu ile ilgili hesapları, bir kosmoloji ve eskatoloji'leri vardı. Ancak sonuçlar ihtilâflıydı[245]. Bu konuda Yahûdi, Hıristiyan ve Mecûsî gruplarının keyfiyet ve müddet bakımından ihtilâfları vardı. Zaten yaratılış ve en eski asırlarla ilgili bilgiler aradan uzun zamanlar geçmiş olması sebebiyle değişmiş, bozulmuş, ilmî bir araştırmaya konu olma vasfını kaybetmiş, mitolojik masallar haline dönüşmüştü. Bunlara târihî haber gözüyle bakılamazdı[246]. *Öte yandan Kur'ân-ı Kerîm'de ve Hadîs'lerde bu konuda fazla bir şey söylenmemiş*[247]*, ancak onların ellerindeki haberlerin gerçeğini Allâh'ın bilebileceğine işâret edilmişti*[248]. Meselâ dünyanın devamı ile ilgili çeşitli haberler bunu doğrulamaktaydı da. Zerdüştîler 12.000 yıl[249], Buddistler bir milyon yıldan fazla[250], Hıristiyanlar 7.000 yıl[251] diye bu soruya cevap verdikleri halde, bâzıları da bunu devrî kategoriler halinde, yâni bir dünyanın son bulup üzerindekilerin yok olmasıyle bir yenisi geliyor,

(242) Bkz. et-Tahkîk, 270 vd.
(243) Bkz. Tahdîd, 17-8.
(244) a.g.e., 17-8.
(245) el-Âsâr, 13-4; el-Kanûn, III/1472.
(246) a.g.e., 14.
(247) Tahdîd, 18; el-Kanûn, III/1472 (Diğer dinlerde bu konuda çok tafsilât vardır).
(248) el-Âsâr, 14 (Bu konuda bkz. İbrâhîm Sûresi, 9).
(249) a.g.e., 14.
(250) a.g.e., 15.
(251) a.g.e., 204.

böylece devredip gidiyor, her devrenin de bir Âdem - Havvâ'sı vardır, şeklinde cevaplandırıyorlar ki Bîrûnî, bunu Sa'îd b. Muhammed ez-Zuhlî'nin ilk beşer çifti ve onların dünya cenneti hakkında kitabında yazdığı bir İran hikâyesinde görmüş[252]. Hinduistlerin de buna benzeyen yıldızlar ve hareketlerine dayanan devrî zaman kategorileriyle âlemin başı ve sonu hakkında Bîrûnî'nin kabûlünü pek zor bulduğu bir açıklama tarzları vardır[253].

Yahûdi, Hıristiyan, Mecûsî ve Sâbiîlerin birleştikleri nokta, ilk insanı târih başlangıcı kabûl etmeleridir. Ancak ilk insanla başlayan bu târihin mikdarı üzerinde büyük ihtilâflar vardır. Âlemin yaratılışı üzerinde, Tevrat dışında diğerleri bir bilgi vermemiştir.

Tevrat, Tekvin bölümünün hemen başında şöyle diyor: *"Başlangıçta Allah, gökleri ve yeri yarattı. Ve yer ıssız ve boştu; ve enginin yüzü üzerinde karanlık vardı; ve Allâh'ın rûhu[254] suların üzerinde hareket ediyordu. Ve Allah, dedi: Işık olsun ve ışık oldu. Ve Allah, ışığın iyi olduğunu gördü ve Allah, ışığı karanlıktan ayırdı. Ve Allah, ışığa Gündüz ve karanlığa Gece, dedi. Ve akşam oldu ve sabah oldu, bir gün."*[255] Ehl-i Kitap, Allâh'ın yer ve gökleri yaratması, âlemin yaratılış haftasının ilk günüdür dediler. Fakat orada zikredilen bu gün, gece-gündüz ile takdir edilmiş bir müddet değildir. Çünkü gece ile gündüzün husûle gelmesinin sebebi Güneş ve Güneş'in doğuş-batışıdır. Halbuki Güneş, Ay'la beraber, anılan haftanın Çarşamba günü yaratılmıştır[256]. Şu halde âlemin yaratılışı esnasındaki bu günler, bizim şimdi saymakta olduğumuz günler gibi düşünülmemelidir. Kur'ân-ı Kerîm'de geçen *"gün"* kavramları da bizi böyle düşünmekte destekler[257].

Bîrûnî, haberlerle çözemediği bu konuya jeolojik istidlâllerle eğilmiş, önemli sonuçlar elde etmiş, dünyanın yaratılışında su ve toprak unsurlarının durumunu Tevrat ve Kur'an'daki ifadelerden de faydalanarak[258] îzah etmiştir[259].

---

(252) el-Âsâr, 112.
(253) el-Kanûn, III/1472.
(254) Bîrûnî, bu kelimeyi "rüzgâr" olarak alıyor (Rûh, rîh).
(255) Tekvin, I/1-5.
(256) Bkz. Tekvin, I/14-9.
(257) Bkz. Hacc/47; Secde/5.
(258) Tahdîd, 21.
(259) Kara ve denizlerin teşekkülü ve daha sonraki jeolojik olaylar.

Konuya tekrar dönersek, ilk insan hakkında dinlerde ihtilâf göze çarpmayıp, isimlerde farklılık bulunuyor. Meselâ; *Mecûsîler Âdem yerine "Gayomaras"*[260] *ismini kullanırlar. Bu Gayomaras ile İskender arasını Mecûsîler 3354 yıl olarak hesaplarlar*[261]. *Âdem - İskender arasını Yahûdiler 3449, Hıristiyanlar 5180 sene hesapladıklarına göre ihtilâf açıktır*[262]. Mesih'in gelişi ile ilgili hesaplarda da Yahûdi ve Hıristiyanlar samimiyetle hareket etmemiş, te'vile kaçmışlardır[263]. Örnekleri çoğaltmak mümkündür[264].

Bîrûnî'nin dînî kronolojiyle ilgilenip târihî olayları bu disiplinin ışığı altında da değerlendirme yoluna gittiğinden bundan önceki başlıklarda bahsetmiştik. Burada karşılaştırmalı bir örnek vermiş olduk.

18. Tevrat ve İncil Nüshaları İle İlgili Karşılaştırması.

Bîrûnî, ayrı Tevrat ve bir cilt halinde bir aradaki İncil nüshalarını karşılaştırarak her ne kadar bu kitap mensupları bir değişiklik olmadığını iddia etmekte iseler de, yapıldığını isbat etmektedir. Bunun için Süryânî ve İbrânî kaynaklara başvurduğu anlaşılıyor. A. Jeffery, onun Eski Ahdi de Süryanca ile öğrendiğini söylemekteyse de, İbrânice bildiği anlaşılıyor[265].

Bîrûnî; Yahûdilerin, ellerindeki Tevrat nüshasında hiçbir karışıklık, değişiklik olmadığını iddia ettiklerini[266], öte yandan *"Yetmişler Çevirisi"*'ni ellerinde bulunduran Hıristiyanların, her ne kadar Yahûdiler zıddını söylemektelerse de, ellerindeki Tevrat için aynı iddiada olduklarını[267]; diğer taraftan Yahûdilikle Mecûsîliğin karışmasından meydana gelen bir dîne sâhip olan Sâmirîlerin elinde ayrı bir Tevrat bulunduğunu söylemektedir.

Âdem - Tufan arası, Yahûdilerin Tevrat'ına göre 1656 sene; Hıristiyanların Tevrat'ına göre 2242 sene, Samirîlerin Tevrat'ına

---

(260) Bkz. el-Âsâr, 14.

(261) a.g.e., 14.

(262) a.g.e., 15; el-Kanûn, I/145-6 (el-Âsâr'da 3448; el-Kanûn'da 3449 olarak zikredilmiş. Biz ikinciyi tercih ettik).

(263) a.g.e., 15 vd.

(264) a.g.e., 15 vd., 140.

(265) A. Jeffery, Al-Biruni's Contribution T. Comperative Religions, Com. Vol., 138; el-Âsâr, 15-6.

(266) el-Âsâr, 20.

(267) a.g.e., 21.

göre 1307 senedir[268]. İranlılar ve genel olarak Mecûsîler, *"Tufan"* olayını kabûl etmezler. Hintliler, Çinliler ve Doğu milletleri de böyledir. Sadece bâzı İranlılar, o da az bir topluluk için, kabûl ederler[269].

Yahûdiler, Tevrat ve diğer kitaplarına dayanarak, Tufan - İskender arasını 1792, Hıristiyanlar ise 2938 sene derler[270].

Tevrat'lar çeşitli ve birbirinden farklı olduğu gibi, İncil'ler de böyledir. Markos, Matta, Luka ve Yuhanna İncillerini İsâ'nın bu öğrencileri, birbirinden farklı olarak kendi zanlarına göre düzenlemişlerdir[271]. Meselâ Matta ve Luka'daki İsâ'nın nesebi ve nisbet yönünden Yahûdilerle Hıristiyanlar arasında tartışma olduğu gibi, bu ikisi arasında tutarlılık da yoktur[272].

Markiyon ve İbn Daysan taraftarlarının elinde de birer İncil bulunur ve birbirini tutmaz. Mani taraftarlarının elinde Hıristiyanların elindekine baştan sona aykırı bir İncil vardır. Bunların her biri kendi elindeki İncil'e göre hareket eder, onu doğru bilir, Mesih'in o hal üzere bulunduğunu zanneder, diğerlerini bâtıl, yolunda gidenleri yalancı görür[273].

Bîrûnî, bir cedvel düzenleyerek Hz. Âdem'den Hz. İbrâhim'e kadar peygamberlerin kronolojisini (Yahûdi ve Hıristiyanlara göre) tesbit edip aradaki farkları ortaya çıkarmıştır[274].

19. Görünmeyen Yaratıklarla İlgili Karşılaştırması

Bîrûnî, Hârizmlilerin güzel koku ve buhur âyinlerinden bahsederken cin ve kötü ruhlar konusuna da temas ediyor:

Hârizmliler belirli zamanlarda güzel koku ve buhur yardımiyle cinleri ve kötü ruhları kovduklarına inanırlar. Kur'an, cinlerin varlığından kesin olarak bahsetmiştir. Ünlü filozof Aristotales, cinlere inanmaktaydı; onları hava ve ateşten yaratıklar olarak tasvir eder.

---

(268) el-Âsâr, 21; el-Kanûn, I/145-6, 169.

(269) a.g.e., 21-2 (Bkz. 23, 140, 144).

(270) a.g.e., 23.

(271) a.g.e., 22.

(272) a.g.e., 23-4.

(273) a.g.e., 24.

(274) Bkz. el-Âsâr, 73; Fazla bilgi için bkz. el-Kanûn, 145-51, 169-72.

Yahyâ en-Nahvî, onları bedenden ayrıldıktan sonra esas yerini bulmak için dolaşan kötü nefsler olarak anlatmıştır. Mani de kitaplarında buna benzer şeyler söylemiştir[275].

Bîrûnî, Hârizmlilerin kötü ruhlara karşı aldıkları bu tedbirlerin bir tesiri olabileceğine inanmıyor. Bu konuda işi alaya dökenlerle de tartışmanın fayda vermeyeceğini söylüyor. Galenus gibi bâzı ünlü bilginlerin kötü ruhlara karşı muska taşımış ve bunun kendilerini koruyacağına inanmış olduklarını zikrediyor[276].

20. Kurban Konusundaki Bir Karşılaştırması.

Bîrûnî, Ehl-i Kitab'ın Hz. İbrâhim'in oğlu Hz. İshak'ı kurban etmek istediğini söylediğini, halbuki Kur'an'da onun Hz. İsmâil olduğuna dair kesinlik bulunduğunu, Hz. Peygamber (a.s.)'in, *"Ben iki kurbanın oğluyum"* dediğini nakledip, bu konuda söz bu kadardır, gerisini Allah bilir, diyor[277].

21. Eshâb-ı Kehf Hakkında Karşılaştırması.

Bîrûnî, Eshâb-ı Kehf'le ilgili olarak Kur'an'da bilgi bulunduğunu, gidip bu yeri görenlerin müşâhede ettiklerini anlatıyor:

Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında bu konuda iki hususta ihtilâf vardır. Bunlardan birisi, Müslümanlarca asıl sayılarının yedi, Hıristiyanlarca sekiz olmasıdır. Diğeri, Hıristiyanlarca bu gençlerin 372 sene, Müslümanlarca 300 sene uyumuş olmalarıdır[278].

22. İbâdet Vakitleri İle İlgili Karşılaştırması.

Bîrûnî, çeşitli dinler ve İslâm mezheplerine (îtikâdî - amelî)[279] göre ibâdet vakitlerini ele alıp karşılaştırarak inceliyor:

Güneş, vakitler için bir ölçüdür. Harrânî, Hind, Mecûsî gibi onun ışığına ta'zim gösterenler; doğuşunu, batışını, ya da semada ortada bulunmasını ibâdet ve secdeleri için vakit edindiler. Onun

---

(275) el-Âsâr, 237.
(276) a.g.e., 237.
(277) a.g.e., 275.
(278) a.g.e., 290.
(279) Hanefî, Şafiî, Mâlikî, Hanbelî mezhepleri gibi amelî mezhepler; Şiî, Zeydiye, Gâliye, Kerrâmiye gibi inanç mezhepleri. Bkz. Ifrâdu'l-Mikâl, 167, 170-1.

doğuşu, parlaması, semada ortada bulunması kemâli, batışı vedâ etmesidir. Bunların her biri kendi yolundadır. İslâmiyet, bu vakitlerin ibâdet vakti edilmesini doğru bulmaz. Bu bakımdan onlardan ayrılmak için Müslümanlara bu üç vakitte ibâdet etmek yasaklanmıştır[280].

Biz, bununla beraber, diğer milletlerin ibâdet vakitlerini öğrenmeyi, zarar vermeyen bilgiler içinde sayarız:

Yahûdilerin namazı Tevrat'a göre geceye hasredilmiş olup üç vakittir: Güneş'in batışında, seher vaktinde, sabah siyah iplik beyazından ayrılabildiğinde. Herbiri 18 rek'attır[281].

Hıristiyanlarınki yedi vakittir: Gece yarısı, sabah, kuşluk vakti, öğlen, ikindi, Güneş'in batışında, yatsı.

Sâbiîlerinki ibâdete fazla düşkünler için yedi vakittir: Öğlen Güneş tam dikken (37 rek'at), ikindi (21 rek'at), yatsı (25 rek'at), gece olup yarım saat geçince (25 rek'at), gece yarısı (30 rek'at), fecr vakti (50 rek'at), gecenin sonu gündüzün başı (26 rek'at). Dünya işleriyle uğraşanlar için dört vakittir: Öğle, akşam, fecr vakti, Güneş doğarken.

Mecûsîlerin namazı üçtür: Güneş'in doğup batmasında, öğle vakti.

Bîrûnî, dinlerde ibâdet vakitlerini bir astronomi bilgini olarak ele alıp çeşitli İslâm mezheplerine kendi vakitlerini doğru bir şekilde öğretti, hatırlattı. Bu arada diğer dinlerin mensuplarının ibâdet vakitlerini belirterek bunların karşılaştırılmasıyle genel bir sonuca ulaşmayı mümkün kıldı[282].

23. Kıble İle İlgili Karşılaştırması.

Müslümanlar ibâdet ederken Kıble'ye yönelirler. Diğer din mensuplarının da ibâdet sırasında ayrı ayrı cihetlere yöneldiklerini gören Bîrûnî, bunun dinleri karşılaştırma konusunda ele alınması gerekli önemli bir nokta olduğunu farketti.

Müslümanlar, önce Kudüs'e doğru yönelirken daha sonra Kâ'be'yi Kıble edinmişlerdi[283]. Hıristiyanlar ise Doğu'ya yönelme se-

(280) İfrâd, 160.
(281) a.g.e., 174-5.
(282) Bkz. İfrâd, 160-76.
(283) el-Âsâr, 331; Tahdîd, 200.

bebi olarak, Hz. İsâ'ya inanan dindar bir kadının onun mezarına akşam vakti giderken yolda Hz. İsâ'nın gölgesini görüp ona secde etmesi ve Hz. İsâ'nın yönünün o sırada Batı'ya doğru olmasından Meryem isimli bu kadının Doğu'ya yönelmiş olduğunu söylerler[284]. Bîrûnî, bu duruma itiraz ederek gölgeye secde edilmesiyle onun rab kabûl edilmiş olacağını, İsâ Batı'ya dönük idiyse Hıristiyanların Kıblesine arkasını dönmüş olacağını ileri sürüyor[285].

Yahûdiler, Müslümanların da 18 ay yönelmiş bulundukları, Kudüs'teki Beytu'l-Mukaddes'e yönelirler[286].

Harrânîler Güney Kutbuna, Sâbiîler ise Kuzey Kutbuna yönelirler[287]. Maniheistler de herhalde Kuzey Kutbuna yönelmektedirler. Çünkü onların inancına göre kâinâtın en yüksek noktası gök kubbesinin orta noktasıdır. Bu münâsebetle *"Kitâbu'l-Bâi"* yazarının, Maniheizm propagandacılarından olduğundan, bir Kıbleye yönelmek ihtiyacında olan dinlerin mensuplarını, Allâh'a duâ için bir yöne yönelmeye ne lüzum var, diye ayıpladığını söylüyor[288].

Bîrûnî, diğer dinlerin mensuplarınca da kronolojik ve astronomik hesaplar, kıblelerin tâyini gibi ilmî konularda başvurulan bir otorite idi[289]. Bu münâsebetle onun yazılı kaynaklardan bilgi edinip, bunu söylenenlerle karşılaştırıp dînî konuları karşılaştırmalı olarak ele almakla önemli sonuçlara ulaştığını görüyoruz.

---

(284) İfrâd, 7-8.

(285) a.g.e., 8 (Bîrûnî, Doğu'ya yönelmede kilise baba'larının rolünü de belirtiyor. Bkz. Tahdîd, 200).

(286) Tahdîd, 199-200, 269.

(287) el-Âsâr, 231; Tahdîd, 270.

(288) a.g.e., 231.

(289) Bkz. Dinler Tarihi Çalışmaları ve Metodu.

III. BÖLÜM

Bîrûnî'nin dinler târihi alanındaki çalışmalarının en önemli yanının onun diğer alanlarda başarılı bir şekilde uyguladığı mukayese metodunu bu alanda da uygulaması olduğuna temas etmiş, bunun anlaşılabilmesi için misâller seçerek göstermiştik. Bu bölümde Bîrûnî'nin dinlerle ilgili olarak verdiği bilgilerden bahsedeceğiz. Ancak hemen belirtelim ki Bîrûnî, bu araştırmalarını X-XI. Asırda o asrın imkânlarına göre ve tamamen şahsî gayretiyle yapmıştı. O asırda onun başvurduğu kaynakların çoğu bugün elimizde bulunmadığı için verdiği bilgileri aldığı kaynaklarla karşılaştırma imkânına sâhip değiliz. Kaldı ki o bir kısım bilgilerini işiterek edinmişti. Bugün dinler târihi ayrı bir ilim dalı olarak çok ilerlemiş olmakla Bîrûnî'nin o asır için çok önemli olan bilgileri bizim için aynı önemde olmayabilir. Çünkü biz, bugün onun o devirde edinebildiği kaynaklardan çok daha iyilerine sâhibiz ve asrımızın toplumları için diğer dinler hakkındaki bilgiler Bîrûnî'nin o zaman hasretini çektiği bir tabiîliğe ulaşmış durumdadır. Bütün bunların yanında bu bölümde de üzerinde duracağımız konular, Bîrûnî'nin asrımıza gelebilen ve eserlerinin az bir bölümünü teşkil eden belirli eserleriyle sınırlı kalacaktır. Bîrûnî'nin sadece dinlerle ilgili müstakil bir eser vermeyip bu konuda verdiği bilgilerin her çeşit eserine yayılmış olduğunu hatırlatırsak durumu daha iyi aydınlatmış oluruz.

Bîrûnî'nin dinler târihi ile ilgili en önemli eseri, Hintlilerin bütün kültürlerini aksettirirken dînî konulara sık sık temas edip Hint dinleri yanında aynı konuyla ilgili diğer dinleri de ele alıp karşılaştırmalar yaparak bilgi verdiği *"Kitâbu't-Tahkîk ma li'l-Hind"*dir. Dolayısıyle Bîrûnî'nin en çok üzerinde durduğu din, diğerlerinden fazla Hinduizm olmuştur. Tabiî İslâmiyet'i kendi dîni olması ve çok iyi anlamış bulunması itibariyle, diğer dinlerden ayrı ele almak gerekir. Bu sebeple tez konumuz İslâmiyet'e özellik tanınacak bir

şekilde ifade edildiğinden tezimizin başından bu yana Bîrûnî'nin hayâtını, ilmî ve dînî kişiliğini belirtmeye çalışırken bu husûsu da gözönünde bulundurduk.

Bîrûnî'nin Buddizm hakkında önemli bir şey kaydetmemiş olmasına karşılık elimizde olmayan kaynaklardan faydalanıp Maniheizm, Zerdüşt ve eski İran dîni (Mecûsîlik), Orta Asya Hıristiyanlığı hakkında verdiği bilgiler önemlidir. Bunun yanında verdiği bilgilerin hacmine göre diğer bâzı dinler için de başlık açtık. Ancak hemen belirtelim ki Hârizm ve Soğdluların dînî durumlarını, bâzı farklılıkları bulunmasıyla beraber, Zerdüşt Dîni ve Mecûsîlikten bahsettiğimiz başlığın altında ele aldık.

Bîrûnî, burada ele alacağımız dinlerin dışında diğer bâzı dinlerle ilgili münferit bilgiler de vermiştir. Meselâ onun Romalıların Romulus - Romanus efsanesini bildiğini[1], Çinlilerdeki dînî hayâtı merak edip soruşturarak bilgi edindiğini[2], Jena (Cayna)'dan bahsettiğini[3], eski Bâbil ve çevresindeki kavimlerin dînî hayâtını da öğrendiğini[4], Şamanizm'in yayıldığı ülkeleri (Çin, Hindistan, Orta Asya vb.)[5], Oğuz Türkleri ve Başkırtların dînî gelenek ve mit'lerini[6], Sakleblerin âdetlerini, Bulgarların Müslümanlığına kadar[7] araştırmış olduğunu görüyoruz. Öte yandan Bîrûnî; Mazdek, Museylimetu'l-Kezzâb, Mukanna' vb. *"mütenebbiler"*; Karmatîlik, Şiîlik, Bâtınîlik, Kerrâmîlik, Zeydiye, Gâliye vb. mezheplerle de ilgili bilgiler vermiştir[8].

HİNDUİZM

*"Kitâb mâ li'l-Hind"*i neşrettiği gibi İngilizce'ye de çeviren Sachau, bu çevirinin başındaki takdimde Bîrûnî'nin metodu ve eserinin özelliklerinden bahsederken onun Hint dinleri ile ilgili kaynaklarından da bahsetmiştir[9]. Dolayısiyle Bîrûnî'nin bu konuda hem Hint, hem de İslâm kaynaklarından faydalanmış olduğunu söy-

(1) et-Tahkîk, 85.
(2) el-Cemâhir, 209.
(3) et-Tahkîk, 91 vb.
(4) a.g.e., 181.
(5) el-Âsâr, 206.
(6) et-Tahkîk, 479; Tahdîd, 22; el-Âsâr, 264.
(7) a.g.e., 478; İfrâd, 108.
(8) el-Âsâr, 67-8, 196-8, 207-14; Tahdîd, 169; İfrâd, 40, 170-1.

leyebiliriz. Ancak onu Hint'le ilgili kitap yazmaya sevkeden el-İranşehrî'nin eseri, onun ve Bîrûnî'nin faydalandığı *"Zarkan"* gibi Hint dışı kaynakları hakkında bugün bir bilgiye sâhip değiliz. Bununla beraber, onun Hintlilerden çevirilmiş kitapları görmüş olduğunu biliyoruz. Bu kitaplarda Hint dinleriyle ilgili yeterli bilgiler bulunmadığı ya da bugün bilmediğimiz, fakat onun o gün çok tarafgir bulup tenkit ettiği bâzı kitaplarda konular yanlış aksettirildiği için Bîrûnî, bu konularda Hint kaynaklarına yöneldi. Kapilâ'nın *"Samkhya"*sını, Yogasustra'nın *"Patanjali"*sini Arapça'ya çevirdi. Belki Purana'lar üzerinde ilk çalışan müslümandı. Eserinde *"Vişnu - Purana"*, *"Matsya - Purana"*, *"Vayu - Purana"*, *"Âditya - Purana"* ve *"Vişnu - Darmottara"*dan faydalandı. Önemli bir kaynağı da *"Gita" ("Bhagavatgita")* idi. Aynı nitelikte başka kaynaklar kullanmışsa da bunu bugün bilememekteyiz. Burada Sachau'ın zikretmediği 4 Veda'yı da Bîrûnî'nin kaynakları arasında kaydedelim[10]. Bu arada ilâve edelim ki Sachau, Bîrûnî'nin bâzı nakillerinin eldeki metinlere uymadığından şikâyet etmekte idi. J. Gonda, Sachau'dan bu yana yeni metinler bulunduğunu ve Bîrûnî'nin nakillerinin isabetinin anlaşıldığını söylüyor[11].

Bîrûnî, Hintlilerin aydın kitlesinden olsun, avamdan olsun dinleriyle ilgili bilgiler alıp bunları elde ettiği kitaplardan parçalarla pekiştirir. Fakat o, Hinduizm'i Brahmanların temsil etmekte olduğunu zikreder. Bu sebeple onların inanç ve düşüncelerini esas almıştır[12]. Aslında Hintlilerin her şeyi kendilerinde bilmeleri ve millî gururlarının, başkalarıyla ilişkilerini kestiren, meselâ onların yaktıkları ateşin, elleri değdiği suyun pis olması ve hiçbir şekilde temizlenememesi vb. gibi temizlik-kirlilik inançlarının, öte yandan ilmi hem başkalarından, hem de birbirlerinden kıskanmaları ve başkalarına çok garip gelen âdetlerinin vb. şeylerin onlarla temas imkânlarını azalttığını söyleyen Bîrûnî, *"Uzak memleketlere gidip başkalarıyla tanışmış olsalardı fikirlerini değiştirirlerdi"*[13] diyor[14].

---

(9) Bkz. el-Beruni's India, XXXIX.
(10) Bkz. C. Bulcke, Al-Beruni and the Rama-Katha, Com. Vol., 77.
(11) J. Gonda, Remarks on Al-Biruni's-Qutations from Sanskrit Texts, Com. Vol., III-9.
(12) et-Tahkik, 29-30.
(13) a.g.e., 17.
(14) a.g.e., 14-8, 144-7, 259; Söylenilenlerle karşılaştırmak için bkz. Radhakamal Mukerjee, The Culture and Art of India, 17, Londra 1959.

Hint aydın ve avamının dînî inançları farklıdır. Aydın puta tapmaz, avam tapar; aydın cennet ve cehennemi ruh için kabûl ederken, avam beden için kabûl eder[15].

Brahmanlar, Allâh'ın bir olduğuna, başlangıcı ve sonu olmadığına, irade, kudret, hikmet, hayat sâhibi olduğuna, diriltip devamlı kılan O olduğuna, benzeri, ortağı olmadığına inanırlar[16]. Yâni Allah onlarca maddeden, cisimden uzak ve bir birlik içindedir[17]. Gerçek varlık yalnız O'nundur. Her şey O'nun sayesinde var olur. Hint felsefe ve teolojisiyle ilgili *"Patanjali"*de bu hususta açık ifadeler bulunmaktadır[18]. Bîrûnî, her şeyi Allâh'a bağladıklarını tesbit ettiği için aydın Brahman tabakasını bir çeşit tevhit ehli olarak kabûl etmiş oluyor[19]. *"Gita"*dan buna delil olan bir ifade naklediyor: *"Allah, her şeydir ve her şey O'ndandır."*[20]

Yine *"Gita"*dan şu cümleleri naklediyor: *"Ben küllüm. Doğmadım, başlangıcım, sonum yoktur. Ölmem... İnsanların çoğu Allâh'ı bilmezler. Bunlar, duyuları aştığı için, alıştığı şeylere saplanıp kalırlar; doğmayan, doğurmayan, gözle hakîkatı idrâk edilemeyen ve ilmi her şeyi kuşatan bir zat bulunduğunu bilmezler."*[21] Bîrûnî, *"Samkhya"*da da *"... Vedalarda her yaratık Puruşa'dandır"*[22] denildiğini nakledip başka bir yerde buna açıklık kazandırıyor: *"Mutlak müddet Allah Teâlâ'ya mahsustur. Zîrâ o müddet Allah Teâlâ'nın iki tarafı sınırlandırılmayan dehrinden ibarettir. Allâh'ın ezeliyeti de onunladır. Çok kere buna "Puruşa" denilen nefstir diyorlar."*[23]

Fiîlî nisbet hususunda Hintliler arasında ihtilâfları anlatan Bîrûnî[24], Allâh'ı *"İsvara"*[25] diye isimlendirdiklerini, bunlara göre

---

(15) et-Tahkîk, 17-24, 85-96, 194-5.
(16) et-Tahkik, 24; Patanjali, 173.
(17) A. Jeffery, Al-Biruni's Contribution to Comperative Religions, Com. Vol., 143.
(18) Patanjali, 173 vd.
(19) A. Jeffery, Com. Vol. 143.
(20) et-Tahkik, 57.
(21) a.g.e., 21-2.
(22) a.g.e., 22.
(23) a.g.e., 441.
(24) a.g.e., 22-3.
(25) İsvara: Cömert, ihtiyaçsız anlamına gelip üzerinde uzun yorum ve tartışmalar vardır. (Bkz. II. Bölüm, Karşılaştırmalar): Bkz. S. Radhakrishnan, The Vedânta According to Samkara and Ramanuja, 103 vd., Londra 1928; Radhakrishnan, Indian Philosophy, 168-9. (Kullanılışı için bkz. A. C. Das, Rigvedio India, 132, Calcutta 1927.)

Allâh'ın birliği gerçek birlik olup O'ndan başka şeylerin birliğinin görünüşte kaldığını, Allâh'ın varlığının hakîkî olduğunu, varlıkların varlığının O'na bağlı bulunduğunu, *"Yaratıklar yok, Allah var tasavvur etmek doğru, fakat Allah yok, yaratık var diye tasavvur etmenin imkânsız"* olduğunu söylüyor[26].

Avam tabakasının bunun dışında kaldığını belirten Bîrûnî, onların ilimle uğraşmaktan yasaklandıkları için, çeşitli yanlışlıklara saplandıklarını, Allâh'ı sıfatlarına uyar şekilde vasfedebilmeden çok uzak kaldıklarını, O'na cismiyet, doğmak, doğurmak, gebelik, eşlik vb. gibi tabiî haller isnat ettiklerini, bu hususta aşırı gittiklerini söylüyor[27].

*"Gita"*da Vişnu'nun, toprak, su, ateş ve rüzgârı bizzat kendisinin yarattığı söylendiğinden ve *"Allah, her şeydir"* esasına dayanıldığından[28] Bîrûnî, bunu Apollonius'un aynı anlamdaki sözüyle karşılaştırıp (*"Hudâ"* kelimesinin Farsça kullanılışında da aynı fikri ifade eden bir benzerlik bulunduğunu ilâve edip) Yunanlıların ve bâzı İslâm mutasavvıflarının Vahdet-i Vücut anlayışlarında Hintlilerinkiyle benzerlik buluyor[29].

Bu dikkat çekici durum onun bilgisinin büyük bir çoğunlukla Vişnuizm (*"Vaisnavizm"*)[30] kaynaklı olduğunu göstermektedir. Bîrûnî'nin dayandığı kaynakların Vişnu'yu en büyük ve tek tanrı olarak görmekte oldukları anlaşılıyor[31]. Zaten Hıristiyan teslisine benzettiği Hint *"Brahma - Narayana - Rudra"* teslisinin Vişnu ile ifade edildiğini, aslında da Vişnu'yu yalnız Narayana için kullanmanın

---

(26) et-Tahkik, 23.
(27) et-Tahkik, 24-29.
(28) a.g.e., 30.
(29) a.g.e., 24-30.
(30) Bkz. Phattacharji, The Indian Theogony, 6 (el-Kanûn'da **"Hind'in hisle idrâk olunmaz Brahma"**sı dediğine bakılırsa daha başka kaynakları da olmalı. Bkz. el-Kanûn, I/26; et-Tahkîk, 123).
(31) Sachau ve Jeffery bu hususta aynı şekilde düşünmektedirler. (Bkz. Sachau, el-Âsâr, XLVII; Jeffery, Al-Biruni's Contribution to Comperative Religions, Com. Vol., 143. Ancak Bîrûnî, Şiva'dan **"Ezelî'dir. Doğmak, doğurmaktan, yaratıklar üzerine vâki olan diğer sıfatlardan uzaktır diye vasıflandırırlar"** dediğine göre Şiva'ya tapan zümrelerle de teması olduğu anlaşılıyor (Bkz. et-Tahkik, 306). Vişnu-Şiva sistemlerinin münasebetleri için bkz. J. C. Archer, Hinduism, The Great Religions of the Modern World, 55, New Joshey 1947; A. C. Bouguet, Hinduism, 85-90, Londra 1969

doğruluğundan bahsettiğini karşılaştırmalarda zikretmiştik[32]. Başı, sonu olmadığına inanılan Vişnu ile aynı anlamda kullanıldığını söylediğimiz[33] Narayana Hintlilerce ilk illetle arası ayrılmayan yüksek kuvvetlerden biri olup âlemde kötülük ve fesadı önler. Hintliler, onun bedene bürünüp çeşitli isimlerle çeşitli zamanlarda dünyaya geldiğine de inanırlar[34]. Onun böyle beşeriyetle ilgisini kesmediğine ve *"Gita"*da *"Allah'ın putlarla karıştırılmaması, Allah'tan başkasına kalbin bağlanılmaması"*[35] zikredildiğine göre putların sadece avam için olduğu anlaşılmaktadır. Bîrûnî, zaten esas *"Sâra"* denilen kurtuluş yolunda yürüyüp araştırma ve tartışmadan hoşlanan kitlenin Allah'tan başkasına ibâdet etmediğini, putlarla hiçbir ilişkilerinin bulunmadığını söyler[36].

Bîrûnî, Varâhamihira'nın *"Samhita"* adlı eserinden bu putların yapılma usûl ve kaidelerini, bunların bakımına tahsis edilmiş grupları, onlarca meşhur putları naklediyor[37]. Bîrûnî, halkın puta tapıcılığında putlarla ilgili dînî zümreyi suçlayarak onların çeşitli hîlelerle halkı aldattıklarını söylüyor[38].

İnsanlardan daha üstün, fakat tanrılardan daha aşağıda melekler ve rûhânî yaratıklar bulunur. Ayrıca bir de şeytanlar vardır. Ancak Bîrûnî, bu konuda bilgi aldığı Samkhya'nın düzensizliğinden yakınır: Brahma, İndra (kâinâtın reisi), Prajapati nev' isimleri değildir[39].

Hinduizm'de melekler; yer, içer, yaşayıp ölür; ancak insanların yapamadığı şeyleri yaparlar *"Deva"*, melek zümresi kuzeyde, yıldızlarda, Meru Dağı'nda yaşarlar. İtatsizlik yapmayıp ibâdette devamlıdırlar[40]. *"Pitaras"*, *"Rişis"* beşerin atalarıdır. *"Yakşa"* meleklerin koruyucusudur[41].

---

(32) Bkz. et-Tahkîk, 71.
(33) Bkz. et-Tahkîk, 174. Fazla bilgi için bkz. 138, 154, 175, 198, 199 vb.
(34) a.g.e., 332-3.
(35) Bkz. et-Tahkîk, 56.
(36) et-Tahkîk, 85.
(37) a.g.e., 88-94; 430-1.
(38) a.g.e., 94.
(39) a.g.e., 67. Samkhya, belki Varuna, Mahadeva, Şiva, Mitra'yı zikretmesi gerekirken sınıflamayı yanlış yapmıştır. (Bkz. et-Tahkik, 72, 123, 175, 200, 299, 306, 483, 504; Patanjali, 179.)
(40) et-Tahkik, 68, 72, 200, 227, 236; Patanjali, 172, 183; el-Kanûn, III/996.
(41) et-Tahkik, 69.

"Dânava" şeytan zümresinin ismidir. Bunlar güneyde yaşarlar. Meleklerle aralarında devamlı harpler olur. *"Rakşasa"*, *"Nâğa"* vb. şeytânî ruhlar vardır[42].

Brahmanda, içindeki yaratıklarla birlikte esir'den ibarettir. Brahmanda'dan önce, âlemin yokluktan yaratıldığını kabûl etmediklerinden, karanlık, zaman, tabiat gibi bir ilk nüvenin bulunması üzerinde ihtilâflıdırlar[43]. Yedi kat gök ve yedi kat yer sudaki Brahmanda'dan meydana geldi[44]. Yerin en aşağı tabakasının altında bin başlı bir yılan bulunduğu gibi, yerin tam tepesinde Kuzey Kutup Yıldızının altında *"Meru Dağı"* bulunur[45]. Yerin üzerinde yedi kat sema vardır ki Güneş, Ay, yıldızlar ve seyyâreler bunun içindedirler[46]. En kutsal nehir Cennet'ten gelen Ganj Nehri'dir[47]. Güneş, Ay, yıldızların Rab'ları vardır[48]. Belirli yıldızların doğuşuyla ilgili olarak kurban merasimleri yapılır.

Kurtuluş yolu kişiyi Allâh'a ulaştırabileceği gibi, onun dînî kitaplarda gösterdiği yol da ulaştırabilir. Veda'lar, Hintlilere göre Allah kelâmı olup Brahma ağziyle söylenmiştir. Brahmanlar bunun mânâsını anlamadan okurlar. Ağızdan öğrenirler. Tefsîrini pek az kimse öğrenir. Üzerinde araştırma yapan yok denecek kadar azdır. Kşatriya (Kuştra) tabakası Veda'ları öğrenebilir, öğretemez. Vaisya ve Sudra'nın işitmeleri bile câiz değildir. İşitir, ya da okursa dili kesilir[49].

Vedaların yazılmasına izin vermiyorlar. Kaybolmasından korkuyorlar. Vedalar manzumdur. Dört Veda vardır[50]. İçinde emirler, yasaklar, iyi-kötü şeyler hakkında bilgiler, ibâdetle ilgili şeyler, kurbanlar, tesbihler vb. vardır.

Veda'yı dörde (*"Rigveda"*, *"Yajurveda"*, *"Sâmaveda"*, *"Atharvanaveda")* Vyasa (Parasara'nın oğlu) ayırmış olup her devrî kategorinin sonundaki *"Dvâpara-yuga"da* Veda'lar yenilenir[51].

---

(42) et-Tahkik, 69.
(43) a.g.e., 179.
(44) a.g.e., 180, 189.
(45) a.g.e., 195, 200.
(46) a.g.e., 190.
(47) a.g.e., 217.
(48) a.g.e., 175, 442-52.
(49) a.g.e., 96-7.
(50) a.g.e., 98-100. Veda'lar Hintliler'in en eski dînî metinleridir. Rigveda en en eski ve en önemli olanıdır. Fazla bilgi için bkz. Lewis Brown, The Worlds, Great Scriptures, 60, New York 1946.
(51) et-Tahkik, 97

doğruluğundan bahsettiğini karşılaştırmalarda zikretmiştik[32]. Başı, sonu olmadığına inanılan Vişnu ile aynı anlamda kullanıldığını söylediğimiz[33] Narayana Hintlilerce ilk illetle arası ayrılmayan yüksek kuvvetlerden biri olup âlemde kötülük ve fesadı önler. Hintliler, onun bedene bürünüp çeşitli isimlerle çeşitli zamanlarda dünyaya geldiğine de inanırlar[34]. Onun böyle beşeriyetle ilgisini kesmediğine ve "*Gita*"da "*Allâh'ın putlarla karıştırılmaması, Allah'tan başkasına kalbin bağlanılmaması*"[35] zikredildiğine göre putların sadece avam için olduğu anlaşılmaktadır. Bîrûnî, zaten esas "*Sara*" denilen kurtuluş yolunda yürüyüp araştırma ve tartışmadan hoşlanan kitlenin Allah'tan başkasına ibâdet etmediğini, putlarla hiçbir ilişkilerinin bulunmadığını söyler[36].

Bîrûnî, Varâhamihira'nın "*Samhita*" adlı eserinden bu putların yapılma usûl ve kaidelerini, bunların bakımına tahsis edilmiş grupları, onlarca meşhur putları naklediyor[37]. Bîrûnî, halkın puta tapıcılığında putlarla ilgili dînî zümreyi suçlayarak onların çeşitli hîlelerle halkı aldattıklarını söylüyor[38].

İnsanlardan daha üstün, fakat tanrılardan daha aşağıda melekler ve rûhânî yaratıklar bulunur. Ayrıca bir de şeytanlar vardır. Ancak Bîrûnî, bu konuda bilgi aldığı Samkhya'nın düzensizliğinden yakınır: Brahma, İndra (kâinâtın reisi), Prajapati nev' isimleri değildir[39].

Hinduizm'de melekler; yer, içer, yaşayıp ölür; ancak insanların yapamadığı şeyleri yaparlar "*Deva*", melek zümresi kuzeyde, yıldızlarda, Meru Dağı'nda yaşarlar. İtatsizlik yapmayıp ibâdette devamlıdırlar[40]. "*Pitaras*", "*Rişis*" beşerin atalarıdır. "*Yakşa*" meleklerin koruyucusudur[41].

---

(32) Bkz. et-Tahkîk, 71.
(33) Bkz. et-Tahkîk, 174. Fazla bilgi için bkz. 138, 154, 175, 198, 199 vb.
(34) a.g.e., 332-3.
(35) Bkz. et-Tahkîk, 56.
(36) et-Tahkîk, 85.
(37) a.g.e., 88-94; 430-1.
(38) a.g.e., 94.
(39) a.g.e., 67, Samkhya, belki Varuna, Mahadeva, Şiva, Mitra'yı zikretmesi gerekirken sınıflamayı yanlış yapmıştır. (Bkz. et-Tahkik, 72, 123, 175, 200, 299, 306, 483, 504; Patanjali, 179.)
(40) et-Tahkik, 68, 72, 200, 227, 236; Patanjali, 172, 183; el-Kanûn, III/996.
(41) et-Tahkîk, 69.

"*Dânava*" şeytan zümresinin ismidir. Bunlar güneyde yaşarlar. Meleklerle aralarında devamlı harpler olur. "*Rakşasa*", "*Nâğa*" vb. şeytânî ruhlar vardır[42].

Brahmanda, içindeki yaratıklarla birlikte esir'den ibarettir. Brahmanda'dan önce, âlemin yokluktan yaratıldığını kabûl etmediklerinden, karanlık, zaman, tabiat gibi bir ilk nüvenin bulunması üzerinde ihtilâflıdırlar[43]. Yedi kat gök ve yedi kat yer sudaki Brahmanda'dan meydana geldi[44]. Yerin en aşağı tabakasının altında bin başlı bir yılan bulunduğu gibi, yerin tam tepesinde Kuzey Kutup Yıldızının altında "*Meru Dağı*" bulunur[45]. Yerin üzerinde yedi kat sema vardır ki Güneş, Ay, yıldızlar ve seyyâreler bunun içindedirler[46]. En kutsal nehir Cennet'ten gelen Ganj Nehri'dir[47]. Güneş, Ay, yıldızların Rab'ları vardır[48]. Belirli yıldızların doğuşuyla ilgili olarak kurban merasimleri yapılır.

Kurtuluş yolu kişiyi Allâh'a ulaştırabileceği gibi, onun dînî kitaplarda gösterdiği yol da ulaştırabilir. Veda'lar, Hintlilere göre Allah kelâmı olup Brahma ağziyle söylenmiştir. Brahmanlar bunun mânâsını anlamadan okurlar. Ağızdan öğrenirler. Tefsîrini pek az kimse öğrenir. Üzerinde araştırma yapan yok denecek kadar azdır. Kşatriya (Kuştra) tabakası Veda'ları öğrenebilir, öğretemez. Vaisya ve Sudra'nın işitmeleri bile câiz değildir. İşitir, ya da okursa dili kesilir[49].

Vedaların yazılmasına izin vermiyorlar. Kaybolmasından korkuyorlar. Vedalar manzumdur. Dört Veda vardır[50]. İçinde emirler, yasaklar, iyi-kötü şeyler hakkında bilgiler, ibâdetle ilgili şeyler, kurbanlar, tesbihler vb. vardır.

Veda'yı dörde ("*Rigveda*", "*Yajurveda*", "*Sâmaveda*", "*Atharvanaveda*") Vyasa (Parasara'nın oğlu) ayırmış olup her devrî kategorinin sonundaki "*Dvâpara-yuga*"*da* Veda'lar yenilenir[51].

---

(42) et-Tahkik, 69.
(43) a.g.e., 179.
(44) a.g.e., 180, 189.
(45) a.g.e., 195, 200.
(46) a.g.e., 190.
(47) a.g.e., 217.
(48) a.g.e., 175, 442-52.
(49) a.g.e., 96-7.
(50) a.g.e., 98-100. Veda'lar Hintliler'in en eski dînî metinleridir. Rigveda en en eski ve en önemli olanıdır. Fazla bilgi için bkz. Lewis Brown. The Worlds, Great Scriptures, 60, New York 1946.
(51) et-Tahkik, 97

Veda, bilinmeyeni bilmek[52]; Purana, ilk, eski anlamına gelir[53]. Puranaları rîş'ler (hakîmler) meydana getirmiştir. 18 Purana vardır[54]. Yirmi Smriti kitabı, Vedalardan çıkarılmış emir ve yasakları içine alan kitaplardır[55]. Bunların yanında dînî hükümlerle ilgili kitapları; kelâm, zühd, ilâhlaşma hakkında kitapları vardır[56]. Bunlar arasında diğer bütün dînî kitapların içindekileri muhtevî *"Mahâbhârata"* özel bir yer tutar[57].

İnsanın kurtuluşa ulaşarak rûhunun Allah'la birleşmesi Hint metafiziğinin en önemli hürriyet doktrinidir. Bu hürriyet, kişiyi bağlı olduğu cehâletten çözüp onu kurtuluş (*"mokşa"*)a ulaştıran ilimle olabileceği gibi, bir seri tenâsuhla da olabilir[58]. Kurtuluşa ulaşmak için ilmin yanında fenalıklardan kaçınmak da yer alır.

Hintlilerce en önemli dînî emirler şunlardır: öldürmemek, yalan söylememek, zinâ etmemek, mal yığmamak, temizliğe, oruç ve pejmürdeliğe, tesbih sûretiyle ibâdete devam etmek, tekvin ve hâl kelimesi olan *"Om"* lâfzını telâffuz etmeksizin dâimâ kalbinde tutmak[59].

Hint toplumu, kast sisteminin katı kalıpları içinde donmuş kalmıştı; bir Müslüman kast sistemi için ne düşünüyorsa bir Hintli de İslâmiyet'teki eşitlik için onu düşünüyordu[60]. Hint toplumundaki kanunları hakîmler yapıyordu. Hintliler için dînî kitaplara saygı vardır, fakat peygamberlik müessesesi yoktur. Gerçi Narayana'nın dünyâya bedene bürünerek zaman zaman geldiğini söylerler. Resûl olarak gelse de onun şerîat ve kanun koyma, değiştirme yetkisi yoktur[61]. Şerîatları nasıl bulursa uyar.

---

(52) et-Tahkik, 98.

(53) a.g.e., 100.

(54) Bunlardan üçünü (Matsya, Âditya, Vayu Purana'ları) gördüğünü söylüyor. Bkz. et-Tahkîk, 101.

(55) et-Tahkîk, 101.

(56) a.g.e., 102.

(57) a.g.e., 102.

(58) a.g.e., 51, 56. Kurtuluş "mokşa" için bkz. R. C. Zaehner, Hinduizm, 57-79, New York 1966. (Hinduizm'deki hulûl, ittihat ve bu konudaki karşılaştırmaları için bkz. et-Tahkik, 61-8).

(59) et-Tahkîk, 56.

(60) a.g.e., 76, 458. Kast sisteminin Hint - İran uygulanışı, bugünkü durumlarla karşılaştırmak için bkz. G. T. Garratt, The Legacy of India, 124 vd., Oxford 1951.

(61) et-Tahkîk, 81.

Kastların en önemli sınıfı olan Brahmanların ismi Brahma'dan gelmekte olup onun başından yaratılmışlardır. Hayatları 7 yaşından ölümlerine kadar plânlıdır[62]. Diğer sınıflara karşı görevleri vardır. Belirli bir ahlâkî seviyeye ulaşmaları gereklidir[63].

Genel ve eve mahsus dînî merasimleri idare yetkisi yalnız Brahmanlardadır[64]. Şükür, ta'zim ve ibâdet işlerini yürütürler. Güneş'i Kıble edinirler.

Vedalar zamanından beri kurbanlar takdim edilmektedir. (Evlenmede, gebelikte, doğumda vb.)[65]

Yenilecek içilecek şeylerdeki hükümleri serttir[66]. Bayram ve yortuları çeşitlidir. Kadın ve çocuklar için olanları da vardır. Bâzıları genel, bâzıları da sadece bir şehre âittir.[67]. Oruç tutma tarzları değişiktir. Çeşitli oruçları vardır[68]. Miras hükümleri tenâsuh tesiriyle bâzı özellikler taşır[69]. Bir dâvâda haklı çıkabilmek çok sert bâzı denemeleri gerektirir. İsbat yemine dayanır. Yeminler çeşitlidir. Yemin anlayışı da farklıdır[70]. Hac mecburî olmayarak, kutsal yerleri, bilhassa kutsal suları, Benares'i, kutsal putları ziyâret etmek şeklindedir[71]. Ateşe çiçek takdim etme şeklinde merasimleri de vardır[72]. Sadaka, dînî bir görev olarak mecburîdir[73]. Uğurlu, uğursuz vakitleri vardır[74]. Evlilik bağı kesin ve kutsaldır. Kocası ölen kadın başkasıyle evlenemez, yakılır[75]. Cenâze usulleri değişiktir[76].

---

(62) et-Tahkîk, 452-7.
(63) a.g.e., 76-9.
(64) a.g.e., 459-61.
(65) a.g.e., 459-61.
(66) a.g.e., 467-9.
(67) a.g.e., 486-92.
(68) a.g.e., 481-6.
(69) a.g.e., 475 vd.
(70) et-Tahkik, 474.
(71) a.g.e., 461-6.
(72) a.g.e., 459.
(73) a.g.e., 466.
(74) a.g.e., 492-9, 509.
(75) a.g.e., 469 vd.
(76) a.g.e., 477-81.

BUDDİZM

Bîrûnî'nin Hinduizm'i çok çeşitli kaynaklardan faydalanarak bütün müesseseleriyle nasıl incelediğini gördük. Şimdi Bîrûnî'nin, hakkında önemli bir kaynak ele geçiremediğinden yakındığı Buddizm ile ilgili olarak verdiği bilgileri inceleyeceğiz. Sachau, Bîrûnî gibi bir bilginin Buddizm hakkında kaynak elde edememesini çok hayretle karşılayıp Brahmanların bu din mensuplarına olan kinlerinden bilgi vermek istememiş olmalarını düşünüyor[77]. Bîrûnî, Buddistlerin Brahmanları sevmemekle Hint avamına daha yakın hareket ettiklerini[78] zikrettiğine göre Sachau haklı olabilir[79].

Bîrûnî'nin tanıdığı şekliyle Hindistan Buddist değil, Brahmanistti. XI. yüzyılın birinci yarısında bunların Orta Asya, Horasan, Afganistan ve Kuzeybatı Hindistan'daki bütün izleri silinmişe benzemektedir[80].

Bîrûnî'nin Buddizm hakkındaki kaynağı İranşehrî idi. Tabiî *"Zarkan"*ın rolünü, daha önce belirttiğimiz için üzerinde durmuyoruz[81]. Bîrûnî, *"Ben hiçbir Buddist kitabı ele geçiremedim, bilgi edinebileceğim hiçbir Buddistle de tanışmadım"*[82] diyerek İranşehrî'nin inceleme mahsûlü olmayan bilgilerinden yakınmıştı.

Bîrûnî, Buddistleri, *"Şomeniyye"*, ya da *"Muhammire"* (Kırmızı Giyenler) şeklinde isimlendirir[83]. Brahman - Buddist mücâdelesine *"Patanjali"*yi Arapça'ya çevirirken işâret eden Bîrûnî, Buddistlerin de onlar gibi olduklarını belirtip *"Brahmanlar onlardan üstün tutulamaz"* demektedir[84].

Bîrûnî, Buddizm târihiyle ilgili olarak, Zerdüşten önce bütün Horasan, İran, Irak, Şam sınırına kadar Musul halkının Buddist ol-

---

(77) al-Beruni's India, XLV, XLVII.

(78) et-Tahkik, 15. Bîrûnî, avamın kandırılmasından bahseder (Bkz. et-Tahkik, 94).

(79) Bkz. Walter Ruben, Buddizm Târihi (Çev. Abidin İtil), 30, Ankara 1947.

(80) al-Beruni's India, XLV.

(81) et-Tahkik, 5.

(82) al-Beruni's India, 1/249 (Bkz. 1/326); et-Tahkik, 206.

(83) et-Tahkik, 15, 206; al-Beruni's India, 1/380. Bîrûnî'nin "Şomeniyye" diye zikrettiği bu kelime, İbni Nedim Fihrist'inde "Semeniyye" (daha sonraki bâzı kaynaklarda da bu şekilde) şeklindedir ve Şamanizm'i ifade eder.

(84) Patanjali, 200.

duğunu, bu dînin Zerdüş'ten sonra Belh'in doğusuna çekildiğini[85], kendi devrinde Hindistan'ın belirli yerlerinde, Çin'de ve bâzı Türk kabîlelerinde yaşamakta olduğunu söyler[86].

Bîrûnî, Budda'dan iki defa *"Buddhodana"* diye bahsetmekteyse de bunu bir metin bozukluğu olarak da alabiliriz[87]. Buddistlerin birçok putları bulunduğunu[88], Budda putu için Buddist fırkasının görevlendirildiğini söyler[89].

Geniş alanlarda yayılıp hayli tutunmasına rağmen Tanrı görüşünü kaldıramayan Buddizm[90] tenâsuha yer verir, dünyanın büyük bir ateşle son bulacağını bildirir[91]. Ancak dünyanın ömrü ihtilâflıdır: bâzıları sonsuz der, bâzıları da bir milyon sene[92].

Bîrûnî, Budda'nın durumunu bir mütenebbi gibi ele almaktadır[93]. O, Hinduizm'deki *"avyakta"*nın ihtiva ettiği üç kuvveden (*"Sattvas"*, *"Rajas"*, *"Tamas"*)[94] bahsederken Budda'nın taraftarlarına telkin ettiği üçlü sistemi hatırlamıştı: *"Buddha"*, *"Karma"*[95], *"Sanga"*[96].

Bîrûnî, Buddistlerce kutsal Meru Dağı'ndan başka bir de *"Şamha"* isimli onlarca Kuzey Kutbu'nun altındaki bir dağ hakkındaki inançlarından bahseder[97].

Bîrûnî, insanın üremesine dair .İranşehrî'nin Buddistlerin okumamış avamından aldığı belli olan) nakliyle[98] ölülerini nehre atma

---

(85) et-Tahkîk, 15.

(86) el-Âsâr, 206. Ş. Günaltay, Sâmânoğullarının da, cedleri Sâmân Yavgi'den geldiğine göre, Buddist Türk kaynaklı olabileceklerini söylüyor. Bkz. Şemseddin Günaltay, İbni Sînâ, Hayâtı, Milliyeti, Kültürü, 6.

(87) Al-Beruni's India, I/40, I/380.

(88) el-Âsâr, 206.

(89) et-Tahkik, 91, 93.

(90) Otto Karrer, Religions of Mankind, 89, New York 1945.

(91) el-Âsâr, 206; et-Tahkîk, 276.

(92) a.g.e., 206.

(93) a.g.e., 204, 206. Onun âlemin sonunda gönderilen bir Mehdî gibi vasıflandırıldığına dair de nakil var. Bkz. et-Tahkîk, 320.

(94) Bkz. Gita, 109.

(95) Gita, 125.

(96) Akıl - din - bilgisizlik. Bkz. George Grimm, The Doctrine of the Buddha, 96, 99, 124, 166 vb. Delhi 1973; E. Conze, Buddhism, 105, New York 1959.

(97) et-Tahkîk, 206; el-Cemâhir, 167.

(98) a.g.e., 276.

âdetleri[99], Râzî'nin Buddistlerin dünyanın dönmesiyle ilgili inançları[100] hakkında söyledikleri dışında bu din mensupları ile ilgili önemli bir husustan bahsetmemiştir.

Ancak Buddist hükümdar Kanişka'nın[101] Peşaver'de dikili kulesinden ve bâzı Buddist yapılarından söz ettiğini ekleyelim[102].

ZERDÜŞT DÎNİ

Burada anlatacaklarımız için belki *"Eski İran Dinleri"* başlığını koymamız daha uygun olacaktı. Ancak Bîrûnî'nin *"Mecûs'un Sâhibi"*[103] diye bahsettiği Zedüşt, yeni esaslar getirmiş olmasına rağmen, eskiye sâhip çıkıp eski geleneklere de yer verdiğinden, kendi adiyle anılan bu din daha geniş kapsamlı bir durum kazanmıştır. Bu bakımdan Bîrûnî'nin Zerdüşt'ten önceki Mecûsîlikle ilgili olarak verdiği bilgiler, Hârizm ve Soğd Mecûsîleri hakkında anlattıkları ve Zerdüşt Dîni ile ilgili olarak zikrettiklerini bir başlık altında inceleyeceğiz. Ancak hemen belirtelim ki, Sachau'ın da tesbit ettiği gibi, Bîrûnî'nin bu konuda verdği bilgiler bir hayli ise de karşılaştırmalara aldıkları sayılıdır[104].

Bir önceki konuda Zerdüşt'ün Azerbaycan'dan çıkarak Belh'de halkı dînine dâvete başladıktan sonra bu bölgedeki Buddizm'in yerine geçtiğinden bahsetmiştik. Zerdüşt, bu konuda Gustasp'tan yardım gördü. Sonra oğlu İsfendiyar, hem doğu, hem batıda bu dîni bâzen baskıyla, bâzen de benimseterek yaymaya çalıştı. Çin'den Yunan İmparatorluğu sınırlarına kadar ateşgedeler yaptırdı. Sonraki krallar Zerdüşt Dîni'ni resmî din yapınca Buddizm bu bölgeden kalkmış oldu. Bîrûnî, Zerdüşt Dîni'nin bu şekilde yayıldığını anlatıyor[105].

---

(99) et-Tahkîk, 479.
(100) el-Kanûn, 1/43.
(101) Al-Beruni's India, II/11.
(102) el-Âsâr, 206.
(103) el-Kanûn, 111/1472.
(104) Al-Beruni's India, XLII.
(105) et-Tahkîk, 15 (Soğdda yayılması için bkz. el-Âsâr, 234). Zerdüşt'ün dâveti için bkz. Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd ed-Dîneverî, el-Ahbâru't-Tıvâl, 26, Mısır 1330/1911; Gustasp için bkz. Ebû Muhammed ʿAbdullah b. Muslim İbn Kuteybe, el-Maʿârif, 652, Kahire 1960.

Ancak İslâmiyet'in bu bölgeye hâkimiyetinden önce Hint topraklarındaki *"Maga"* denilen Mecûsî topluluğundan bahsetmesi J. C. Tavadia'nın da belirttiği gibi[106] bir anlayış zorluğu doğurmaktaysa da, biz bunu Çin sınırlarına kadar kurulan ateşgedelerin devamı olarak niteleyip varlığını Bîrûnî devrinde de sürdüren bâzı Sind - Pencap Parsî kolonileri olarak düşünüyoruz[107].

Bîrûnî, Müslim b. Kuteybe'nin, râhiplerini, okumuşlarını öldürtmesi, kitaplarını yakması yüzünden Mecûsîlerin bilgisiz kaldıklarından bahsetmekteyse de[108] devrinde bilgi alabilecek kaynakları bulabilmiş[109], onların dînî geleneklerini inceleyebilmiş olduğunu görüyoruz[110]. Dolayısıyle Bîrûnî, bu verdiği bilgilerde hem yazılı kaynaklardan[111], hem de diğer kaynaklardan faydalanmış olmalı. Ancak ifadelerinden bu kaynakların Jeffery'nin zannettiği kadar fazla olmadığı sonucuna varmaktayız[112]. Sadece hemen kabûl edelim ki, Moğol istilâsiyle yok olacak bu kültürü elde edebilme bakımından Bîrûnî tabiî ki, Jeffery'nin de belirttiği gibi, bizden daha iyi durumda idi[113].

Bîrûnî, Zerdüşt'ü de Budda gibi bir mütenebbi olarak görüyor[114]. Zerdüşt'ten önce bir Mecûsî dîninin varlığını biliyor. Bu eski Mecûsîler, Zerdüşt'ün getirdiklerine uymadılar, dinlerini kavimlerinden gördükleri şekilde devam ettirdiler[115]. Onlar, Zerdüşt'ten önceki zamanlarda Güneş, Ay, seyyâreler ve ilk unsurlara taparlardı[116].

Zerdüşt'ün kötülük temsilcisi şeytan sınıfına *"dev"* ismini vermekle Buddistlerin *"deva"* melek sınıfıyla bir isim benzerliği mey-

---

(106) J. C. Tavadia, Al-Bîrûnî and Orientalistic, Com. Vol., 289.
(107) et-Tahkik, 15. (Buna delil olarak bkz. a.g.e., 93.)
(108) el-Âsâr, 48.
(109) el-Kanûn, 1/266.
(110) a.g.e., 1/263.
(111) el-Âsâr, 318-23. Ancak ifadesinden İranşehri'nin kitabından bu konuda faydalanmadığını anlıyoruz. Bkz. et-Tahkîk, 5.
(112) A. Jeeffery, Al-Biruni's Contribution to Comperative Religion, Com. Vol., 148; el-Âsâr, 235, 318; el-Kanûn, 1/263, 266 vb. Bîrûnî, meselâ Hârizm'de bunların az bir topluluğu bulunduğunu, onların da dinî meseleleri iyi bilmediklerini, incelemeden de uzak olduklarını söylüyor. Bkz. el-Âsâr, 235.
(113) Bkz. J. D. Tavadia, Al-Bîrûnî and Orientalistic, Com. Vol., 289; A. Jeffery, Al-Biruni's Contribution to Comperative Religion, Com. Vol., 148.
(114) el-Kanûn, 1/262.
(115) el-Âsâr, 318.
(116) a.g.e., 204.

dana getirmesinin temelinde her iki dînin Orta Asya topraklarındaki iddiası yatar[117]. Zerdüşt'ün Gustasp ile işbirliği yapmasının mülkle siyâseti birleştirmek gâyesiyle olduğunu söyleyen Bîrûnî[118], İran kast sisteminde sınıfların durumuna da temas eder[119].

Bîrûnî, Avesta'dan bahsetmekte olduğundan içindeki bilgiye vâkıf olduğunu söyleyebiliriz[120]. Meselâ Tevrat'ın başında mufassalan anlatılan Allâh'ın âlemi 6 günde yaratması konusunu Avesta'ya göre gök, su, yer, bitki, hayvanlar ve insanların yaratılması şeklinde sıralıyor[121].

Bîrûnî, Tanrı'nın terinden husûle geldiğine inanılan ilk insan Gayomaras ile Ehrimen arasındaki mücâdele hakkında duymuş olduğu iki rivâyeti naklediyor. Bu mücâdeleden ilk beşer çifti (Âdem - Havvâ durumunda) *"Mîşî ve Mîşâne"* (*"Mulhî ve Mulhiyâne"* de denilir. Hârizmliler *"Merd ve Merdâne"* der) dünyâya geldi[122]. O, bir de Feridun'un büyük şeytan Dahhâk'ı yakalayıp bağlaması hikâyesini anlatıyor[123].

Zerdüşt Dîni'nden olanların arasında önemli nüfûzu bulunan râhipleri, Herbâd'lar ve Mobad'lar idi[124]. Bu dinde oruç yoktur[125].

Bîrûnî'nin onların evlenmeleriyle ilgili olarak verdiği bilgiler, eski İranlılarla ilgili yanlış bilgilerimizi düzeltmektedir[126].

Bu dinde melekler, şeytanlar, kıyâmet ve âhiret unsurları bulunmaktadır[127]. Ölünün rûhuyle ilgili inançlar vardır[128]. Hürmüz; mülkün sâhibi, hikmet ve irâde sâhibi olarak yaratıcıdır[129].

Avesta'yı dikkat çekici bir âhenkle ezbere okurlar. Özel tesbihleri ve ilâhileri vardır[130].

(117) et-Tahkîk, 68. Bkz. Annemarie Schimmel, Dinler Târihine Giriş, 64.
(118) a.g.e., 73.
(119) a.g.e., 76.
(120) el-Cemahir, 156; el-Kanûn, 1/262 vb.
(121) el-Kanun, 1/262.
(122) el-Âsâr, 99; el-Kanûn, 1/265.
(123) a.g.e., 223.
(124) a.g.e., 100.
(125) a.g.e., 230.
(126) Bkz. J. D. Tavadia, Com. Vol., 289; et-Tahkik, 83.
(127) el-Âsâr, 219-24.
(128) a.g.e., 224.
(129) a.g.e., 225.
(130) a.g.e., 219.

Bayram günlerine önem vermişlerdir. Soğd ve Hârizm'in bayramlarında da farklılıklar mevcuttur[131].

Zerdüşt'ün kebîsesi ve bu dinle ilgili kronolojik araştırmaları içinde en önemlisi Zerdüşt'ün İskender (Alexander)'den 267 yıl ve son İran İmparatoru Yezdcürd'den 1218 yıl önce yaşadığını tesbit etmesidir[132].

MANİHEİZM

Maniheizm hakkında Bîrûnî'nin en önemli kaynağı İranşehrî'nin kitabıydı. Onun bu konuda ayrıntılı bilgi vermiş olduğunu söylüyor[133]. Onun, devrine ulaşmış Maniheist metinlerden de faydalandığını biliyoruz. Çünkü kitaplarından nakiller yaptığı gibi[134], Mani'nin bir kitabını 40 yıl arayıp Cönd'de bir yerde ele geçirdiğinde aynı yerde daha başka birçok Mani kitaplarının da bulunduğundan bahsetmektedir[135]. Öte yandan devrinde ve daha önceleri Maniheist fikirler yaygın olduğu gibi[136], dağınık bir şekilde yaşamakta olan Maniheist topluluklar da mevcuttu. O, bunlarla temas imkânları bulmuştu[137]. Yine Maniheist literatürle ilgili olarak yazılmış eserleri de ele geçirebilmek imkânına sâhipti. Meselâ onun Yahyâ b. en-Nucmân en-Nasrânî ve Cebrâil b. Nûh en-Nasrânî gibi Hıristiyanlardan bu konuda faydalandığını biliyoruz[138].

Mani'nin ayrı bir İncil'i olup[139] o, kurmuş olduğu dinde Mecûsî dualizminden, Hıristiyanlıktan, Hint dinlerinden faydalanmış ve bunlardaki bâzı fikirleri birleştirerek bir karışım elde etmişti. O, Budda'nın Hindistan'a, Zerdüşt'ün İran'a, İsâ'nın batıya gönderildiği gibi kendisinin de içinde bulunduğu asırdaki nesle gönderildiğini iddia ediyordu[140].

---

(131) el-Âsâr, 215-33; el-Kanûn, 1/258-60.
(132) el-Kanûn, 1/59, 131 (Kebîse işlemleri için bkz. el-Âsâr, 45; el-Kanûn, 1/90, 131). Diğer önemli târihler için bkz. el-Âsâr, 14, 106, 119, 142 vb.
(133) et-Tahkîk, 5.
(134) Bkz. el-Âsâr, 231 vb.
(135) el-Bîrûnî, Fihrist, 34.
(136) Bu husustaki sözlerini karşılaştırmalarda zikrettik. Bkz. et-Tahkîk, 220.
(137) el-Âsâr, 209; el-Cemâhir, 236, 238.
(138) a.g.e., 208.
(139) a.g.e., 23.
(140) a.g.e., 207.

Bîrûnînin Mani hakkında bilgi verirken onu Markiyon ve İbn Daysan'la[141] birlikte ele alması dikkati çekmektedir[142]. Çünkü bu bir Süryânî geleneği olduğundan Bîrûnî'nin bilgi aldığı kaynak hakkında bize fikir vermiş oluyor.

Bîrûnî, Mani'nin Fâdarûn'un öğrencisi olup, ondan Mecûsî ve Hıristiyan dinlerini, dualizmi öğrendiğini; sonra peygamberliğini ilân edip ilk ktabı *"Şâpûrgân"*ı Şâpûr b. Erdeşîr'in ismine izâfe ettiğini; kendisinin Bâbil topraklarında gönderilmiş son peygamber, Mesîh'in müjdelediği *"Faraklit"* olduğunu iddia ettiğini, aydınlık ve karanlığın ezelî olduğunu ortaya attığını söyler[143].

Mani, her şeyde ikilik görüyordu. Onun dualist görüşü karanlık olan aşağı memleketle, aydınhk olan yüksek melekût arasındaki münâsebetlere dayanır[144]. O; tenâsuh, devrî zaman ve kategorileri ve med cezirle ilgili düşüncelerini Hintlilerden almış olmakla beraber[145], Îsâ'nın sözlerinde bu konuda deliller bulur[146].

Mani, hayvan öldürmenin yasaklığı konusunda[147] Hintliler ve Hıristiyanların tesirinde kalmış olmalı[148]. Cennette erkeklik - dişilik olmaz, şeklindeki düşüncesi Yahûdi - Hıristiyan kaynaklı olduğu anlaşılıyor[149]. Faraklit ve bir İncil'e sâhip olma iddiası Hıristiyan dîninden aldığı unsurlardır[150].

Mani'nin İncil'i diğer İncillerden tamamen farklı idi[151]. Bîrûnî, *"Şâpûrgân"*ı dinlemiş[152], *"Kenzu'l-İhyâ"*, *"Sifru'l-Esfâr"*, *"Sifru'l-Cebâbire"*, birçok makaleler[153] ve *"Kitâbu Sifri'l-Esrâr"*[154] gibi Maniheist kaynakları görmüştü. Dolayısiyle onun Mani kanunlarını iyi

(141) Marcion ve Bardaisan.
(142) el-Âsâr, 23.
(143) a.g.e., 207.
(144) et-Tahkik, 29.
(145) a.g.e., 41-2, 320, 430; el-Âsâr, 237.
(146) a.g.e., 36.
(147) el-Âsâr, 207.
(148) et-Tahkik, 467.
(149) a.g.e., 29.
(150) el-Âsâr, 23, 207.
(151) a.g.e., 23.
(152) el-Cemâhir, 236, 238. Mani'nin dine davetini **"Şâpûrgân"**dan özetlediğine göre okumuş olduğunu da ilâve edebiliriz. Bkz. el-Âsâr, 118, 207.
(153) el-Âsâr, 208.
(154) et-Tahkik, 19.

bildiğini anlıyoruz. Sachau, bu bilgiyi mânevî bir ilgi olarak değerlendirmekteyse de onun İslâm âleminde karışıklık çıkardıkları için bu mezhep mensuplarına çok şiddetli hücumlarını hatırlayınca bu iddianın çok havada kaldığını görüyoruz[155].

Bîrûnî, kronoloji çalışmalarında Şâpûrgân'dan faydalandığını, çünkü bunu onların günlük yaşayışlarında bir rehber olarak kullandıklarını söylüyor[156], Augustin da Maniheistlerin kitaplarındaki minyatürler ve bunların ibâdetlerindeki rolünün etkisinde kalmıştı[157]. Bîrûnî, Maniheist propagandacıların bu konudaki gayretlerinden bahseder[158].

Maniheistlerin iki tabakaya ayrıldığını, birinci tabakanın şehvet, hırs gibi dünyevî hâllerden el çeken seçkin zâhitlerden, ikinci tabakanın da bunlara uyan ve dünyevî işlerle meşgul olan kimselerden meydana geldiğini söyler[159]. Zâhitlerin görevi irşad ve dâvettir[160]. Ayrıca Maniheistlerin *"Dîneveriyye"* kolu hakkında da bilgi veriyor[161].

Mani'nin hayâtı hakkında naklettikleri, bildiğimiz hususlardır[162].

Mani'nin dualizmi[163], ilk insan hakkında düşüncesi[164] gibi konularda bilgi veren Bîrûnî, Mani'nin şöyle dediğini naklediyor: *"Diğer milletler bizi Güneş ve Ay'a secde ediyorlar ve onları kendilerine put ediniyorlar diye ayıplıyorlar. Ancak, İsâ'nın da şehâdet ettiği şekilde, onların gerçeğini, bizim geçidimiz ve gerçek vücut âlemine kapımız olduğunu bilmiyorlar."* Bîrûnî, Mani'nin Hint etkisiyle böyle dediğini, işe Hz. İsâ'yı da kattığını söylüyor[165].

Bîrûnî, zamanında Mani'ye mûcizeler atfeden kimselerle, bunu reddedenlerin münakaşalarından[166], Semerkand hariç başka yerler-

---

(155) Bkz. et-Tahkîk, 220, 230; el-Âsâr, 67-8; al-Beruni's India, XLII.
(156) el-Âsâr, 118.
(157) et-Tahkîk, 41-2.
(158) a.g.e., 220, 230, 331.
(159) el-Âsâr, 207-8.
(160) a.g.e., 208.
(161) el-Kanûn, 1/92.
(162) el-Âsâr, 207-8. Karşılaştırmak için bkz. İbn Nedîm, Fihrist, 470-1 vd. (Fazla bilgi için bkz. Browne, A Literary History of Persia, 1/154 vd.)
(163) el-Âsâr, 207; et-Tahkîk, 29.
(164) a.g.e., 207.
(165) et-Tahkîk, 479.
(166) el-Âsâr, 209.

de dağınık bir şekilde bulunan Maniheistlerin Doğu Türkleri, Çin, Tibet, Hindistan'da azımsanmayacak bir derecede fazlalığından bahseder[167]. İslâm âleminde İbn Mukaffâ ve ᶜAbdu'l-Kerîm el-ᶜAvcâe gibi Maniheistlerin İslâm'ın gelişmesine engel olacak propaganda ve hîlelerinden yakınır[168].

SÂBİÎLİK

Kur'ân-ı Kerîm'de üç yerde zikredilen Sâbiîlerin kim olduğu, tartışılan bir konudur[169]. İslâm öncesi Arabistan'ında böyle bir topluluk görünmüyor. Bu durumda Arabistan'ın kuzeyindeki kabîle ve milletlerin târihini incelemek gerekmektedir.

Bîrûnî'nin bu konuda önemli bilgiler verdiğini görüyoruz. Konu Mesᶜûdî, Şehristânî vb. bilginlerce de ele alınmışsa da Bîrûnî'nin daha tatmin edici bilgiler verdiğini anlıyoruz[170].

Bîrûnî, Sâbiî kelimesinin birkaç yöne çekilebileceğinin açıkça farkındaydı. Çünkü Sâbiîlikle beraber onunla ilgili bir başka kelime daha vardı: Harrânîlik. Yunanlılar Hıristiyan olduktan sonra eski Yunan dînindeki özellikleri kendilerinde devam ettiren putlara tapıcı bir grup sadece Abbâsîler zamanında bu ismi kendileri için kullanmışlardı[171].

Agathodaimon, Hermes, Pythagoras, Wâlis, Mâbâ, Savar ve bâzı filozofları peygamber bilen bu grup için *"Harrânî"* ismi başkalarından çok daha fazla kullanılagelmiştir. Abbâsîler zamanında bu isimle isimlenmeleri 228/842'de oldu. Daha önceleri bunlara *"Veseniyye"*, *"Hunefâ"*, *"Harrâniyye"* isimleri verilmekteydi[172]. Bîrûnî, bunlardan bâzan *"Sâbiî diye bilinen Harrânîler"* şeklinde de bahseder[173]. Fakat kıblelerinden bahsederken her ikisini kesin olarak ayırır. Harrânîler'in Güney Kutbu'nu kıble edindiklerini söyler[174]. Oruç

---

(167) el-Âsâr, 209.
(168) et-Tahkîk, 220, 320.
(169) Bkz. İsmail Cerrahoğlu, Kur'ân-ı Kerim ve Sâbiîler, İlahiyat Fak. Der. X, 103-117.
(170) Bkz. Şehristânî, el-Milel ve'n-Nihâl, 76-83; Mesᶜûdî, Mürûcu'z-Zeheb, II/247.
(171) el-Âsâr, 318.
(172) a.g.e., 318.
(173) Tahdîd, 230.
(174) a.g.e., 200.

ve bayramları ile ilgili olarak verdiği bilgiler arasında onların yıldızlara taptığından, *"Belit"* dedikleri Venüs'ün, Mars, Satürn, Mercury, Hermes, Güneş ve Ay'ın heykellerini diktiklerinden bahsediyor[175]. Onlar, Hermes'in kitaplarına başvuruyorlardı. Hermes'in sistemlerinde önemli bir yeri vardı. Çünkü bâzıları onun Kur'an'daki İdris, Eski Ahid'deki Enoş olduğunu, yine bâzıları onun Hindistan'a peygamber olarak gönderilmiş olan Budda (Budhasaf) olduğunu ileri sürüyorlardı[176].

Yine bâzı kimseler Harrânî ismini Harrân'da oturmalarına izâfe ederken diğer bâzıları da bu ismin Hz. İbrâhim'in kardeşi Hârân'dan geldiğini ileri sürmekteydiler[177]. Bîrûnî, İbn Singelâ (Syncellus) ya dayanarak Hz. İbrâhim'in Harrânîlerle ilgisi konusunda bilgi veriyor[178]. ᶜAbdu'l-Mesih b. İshâk el-Kindî en-Nasrânî'den de bu konuda özetle bunların insan kurban etmekle tanındıkları, halbuki bunun açıkça yapılmasının mümkün olamayacağı, onları tevhit ehli olarak bildikleri, Allâh'ı eksiklikten tenzih ettikleri hakkında nakilde bulunuyor[179].

Bunların, 3 vakit namazları olup temiz, abdestli ve gusletmiş olarak ibâdet ettiklerini, emrolunmadıkları için sünnet olmadıklarını söylediklerini, nikâh, hudut vb. hükümlerinde Müslümanlarınkine yakın olduklarını ,ölüye dokunmakla necis olma gibi şeylerde Tevrat ehline benzediklerini, yıldızlar, putlar ve heykelleriyle ilgili kurbanları bulunduğunu, bunu kâhinlerinin yönettiğini söylüyor[180].

Bunlara âit olup Şam, Baalbek, Harrân ve Selemsîn gibi yerlerde bulunan eski ibâdethânelerinin harâbelerine hâlâ tesadüf edilmekte olduğunu, bâzı kimselerin hattâ Kâᶜbe'nin çok eski zamanlarda bunların kutsal yerlerinden olduğunu söylediğini zikrediyor[181].

Bütün bunlarla beraber Harrânîlerin gerçek Sâbiîler olmadığı, çünkü onların kitaplarda *"Hunefâ", "Veseniyye"* diye isimlendirildikleri, esas Sâbiîler'in Kurus geri dönmelerine izin verdiğinde Bâ-

(175) el-Âsâr, 318-23.
(176) a.g.e., 204-6, 216.
(177) a.g.e., 204.
(178) a.g.e., 204.
(179) a.g.e., 205.
(180) a.g.e., 206.
(181) a.g.e., 205.

bil'de kalıp kendi aslî inançlarını Mecûsîlik ve bâzı eski Bâbil dinleriyle karıştırıp, Şam'daki Sâmirîler gibi, yeni bir din ortaya çıkaran kimseler olduğunun da söylendiğini hatırlatıyor[182]. Bunlara göre Sâbiîler'in çoğu Vasıt ve Mezopotamya bölgesinde bulunur. Enoş'un neslinden gelirler. Metuşaleh'in oğlu Sâbi'den gelir diyenler de vardır. Bunlar Harrânî olduklarını kabûl etmezler. Bâzı konularda değişik uygulamaları vardır. Meselâ ibâdette Kuzey'e dönerler (Harrânîler'in kıblesine zıt)[183].

Bîrûnî, bunların yerini Güney Irak'ta gösterdiğinden bunların Sâbiîler'in bakiyesi olduğu kabûl edilen Mandeenler olduğu düşünülebilir[184].

Bîrûnî, *"el-Kanûn"* adlı kitabında bunların üç çeşit oruçlarını zıkredip Tufan'la ilgili inançları Tevrat'a uyduğunu göstermektedir[185].

ESKİ YUNAN DÎNİ

Bîrûnî'nin Yunan Dîni ile ilgili olarak verdiği bilgiler kitaplardan elde ettiği bilgilerdir. O, daha fazla bir karşılaştırma unsuru olarak kullandığı bu bilgilerini, yaşamamakta olan bir dînin fikirlerini yaşamakta olanlarınkiyle bir arada tartışarak bâzı sonuçlar elde etme şeklinde değerlendirmiştir.

Bîrûnî'nin Yunanca kaynaklarını Sachau bir liste halinde tesbit etmiştir[186]. Bu kaynakların hangi tercüme, şerh, ya da metin olduğuna dair araştırmalar yapılmaktadır[187].

Bîrûnî, *"Hikmet'in Direği"* 7 filozofu[188], Socrates, Aristotle, Galienus, Hippocrates, Proclus, Homer, Platon, Ptolemy ve diğer-

(182) el-Âsâr, 206.

(183) Tahdid, 200. Bkz. el-Âsâr, 206, 318, 331.

(184) Bkz. İ. Cerrahoğlu, K. Kerim ve Sâbiîler, 109; A. Jeffery, Al-Biruni's Contribution to Comperative Religion, Com. Vol., 157.

(185) el-Kanûn, 1/265-6.

(186) Al-Beruni's India, XLI-XLII.

(187) Bkz. Francesco Gabrieli, Le Citazioni, Delle Leggi Platoniche in Al-Birûnî, Com. Vol., 107-11.

(188) Bkz. II. Bölüm. Mukayeseler: 1.

lerini bilmektedir. O, Yunan Dîni hakkındaki bilgilerini bu filozof ve bilginlerin kitaplarından tesbit etmiştir[189].

Bîrûnî, Hıristiyanlık öncesi Yunanlıların durumu ile Hintlilerin o günkü durumları arasında benzerlik bulmuştu[190]. Eski Yunanlılar putperest ve antropomorfisttiler[191].

Bîrûnî, *"İlk İllet"* doktrini, ruhların dünyaya gelmeden mevcûdiyeti, insan üstü başarılarına dayanarak insanları karşılaştırma, bir çeişt hayvan duygusu taşıyan bitkiler, tenâsuh, zaman kategorileri gibi hususlarda Yunan - Hint inanç ve fikirlerini karşılaştırarak bâzı sonuçlar elde etti[192].

O, Yunanlıların Zeus için kullandıkları dilin Hintlilerin Brahma için kullandıklarıyla benzerlik taşıdığını gördü. Bu konuda gerçekte Zeus'un maddeye hulûl etmiş ruh olduğu yolundaki Stoacı görüşe temas etti[193].

Bîrûnî, Aristo zamanında halkın putlara ve yıldızlara taptığını söyleyerek Eski Yunan Dîni'nin ana karakterini göstermiştir[194]. Ancak putlar ilk illetle kendi aralarında vasıta idiler[195]. Semâ, ilâhların meskeni idi[196]. Gök cisimleri, aklî cevherler, üstün insanlar vb. ilâh diye isimlendirilmekteyse de Bîrûnî, bunun melek kavramını karşıladığını söylüyor[197].

Yunanlılarda dînî ve sosyal kanunları filozoflar ve krallar koymuştu[198]. Araştırma rûhunu getirmek isteyenler yine filozoflardı. Fakat halkla ilgili konularda dînî remiz ve kanunlardan dışarı çıkamadılar[199]. Socrates'in, kanunlara saygısını göstermek için, kaçırma teklifini kabûl etmeyerek ölümü benimsemesi bunun güzel bir misâlidir[200].

---

(189) Al-Beruni's India, 1/25, 42, 85, 124, 222, 225, 379 vb.
(190) Al-Beruni's India, 1/24.
(191) et-Tahkîk, 26 vb.
(192) Bkz. II. Bölüm, Karşılaştırmalar.
(193) et-Tahkîk, 74-5.
(194) Tahdîd, 9.
(195) et-Tahkîk, 94.
(196) a.g.e., 189.
(197) a.g.e., 27.
(198) a.g.e., 80-1.
(199) a.g.e., 5.
(200) a.g.e., 18.

Yunanlılarda da ruh, ceza, mükâfat, cennet, cehennem kavramları vardı[201].

Hintlilerin kanunlarını hakîmler, Yunan kanunlarını da Solon, Draco, Pythagoras, Minos ilâhî yardımla tesbit etmiştir. Platon, Atinalıların kanunlarını Zeus'un, Lakedomanyalılarınkini ise Apollo'nun koyduğunu iddia ettiklerini söyler[202].

Râzî'nin naklettiği gibi Yunanlıların ezeliyetine inandıkları beş şey vardır: Tanrı, küllî nefs, ilk heyûlâ, mutlak zaman, mutlak mekân[203].

Platon'un "sır" kavramına sâbiîler, maniheistler, Hint kelâmcılarında da tesadüf etmek mümkündür[204].

ARAP PUTPERESTLİĞİ

Araplar, ümmî bir kavim olup ilmî konularını yazıyle değil, ezber ve şiir yoluyle korumuşlarsa da putperestliğin çökmesiyle o devre âit bilgi elde etmek de çok zorlaşmıştır[205]. Öte yandan İslâmiyet'in putperestliği kaldırmasıyle dindar Müslümanlar bu eski konuları ele almak istememiş, bunun tersi davranışlar tepkiyle karşılaşmıştır[206]. Böylece bu eski putperest geleneklerini içine alan şiirler unutulmuştur[207]. Zaten Bîrûnî, devrinin Araplarında da okuyup yazmak, takvim husûsunda bir gayret bulunmamasından yakınır[208].

Araplara puta tapıcılık Suriye'den gelmişti. Onlar da Yunanlılar gibi kendilerini Allâh'a daha fazla yaklaştırması için puta tapıcılığa yönelmişlerdi[209]. Ancak eski bir Arap şiirinde anlatıldığı gibi, bir kabîle (Benû Hanîfe) yenilebilen bir şeyden put yapmış, sonra da aç kalınca yaptığı putu yemişti[210].

---

(201) et-Ettahkik, 478-80.
(202) a.g.e., 80-1.
(203) a.g.e., 271.
(204) et-Tahkik, 95. Mıster (sır) için bkz. Mehmet Taplamacıoğlu, Mukayeseli Dinler Târihi, 104-5, Ankara 1966.
(205) el-Âsâr, 141; Philip K. Hitti, The Arabs, 5-6, Londra, 1960; (a.g.y.), History of the Arabs, 23 vd., Londra 1958.
(206) Bkz. İbn al-Kalbî, Putlar Kitabı (Kitâb al Asnâm), 16.
(207) el-Âsâr, 141.
(208) a.g.e., 238.
(209) et-Tahkik, 94.
(210) el-Âsâr, 210.

Bîrûnî, Islâmiyet'in, kızlarını diri diri gömen bir kabîleye saâdet getirmesinden memnun olup Hintlilerin garip ve acâip âdetlerini Câhiliye devri Araplarının âdetlerine benzetiyordu[211]. Araplar, o devirde ibâdet yaparken el çırpıp parmaklariyle ıslık çalarlardı[212].

Arapların arasında devam eden Hz. İbrâhim'in Hanîf dînini bozar ᶜAmr b. Rebîᶜa Belka'dan Hubel'i getirtti[213]. Ancak Bîrûnî, Hint putlariyle karşılaştırıp bu kırık put için Arapları ayıplıyor[214]. Isâf ve Nâile'yi de yukarıda ismi geçen kabîle reisinin diktiğini söylüyor[215].

Câhiliye devrinde Araplarda çeşitli nikâh şekilleri vardı[216]. Yedikleri hayvanların temiz olup olmadığına bakmazlardı[217].

Bîrûnî, haram ayları, başlıca bayramları ile ilgili bilgi verip[218], eski putperest Arapların Câhiliye devrinde Yahûdîlerden aldıkları takvim özelliği *"nesî"*yi anlatıyor[219].

YAHÛDÎ DÎNÎ VE SÂMİRÎLİK

Bîrûnî'nin önemle üzerinde durduğu büyük dinlerden birisi de Yahûdi Dîni'dir. Burada Sâmirîliği de aynı başlık altında bu dinle birleştirmemiz, Bîrûnî'nin, onun özelliğini farkederek ayrıca ele almakla beraber, Yahûdi Dîni konularının dışarısına çıkarmaması dolayısıyledir.

Bîrûnî'nin bu konularda muhakkak önemli kaynaklarından birisi İranşehrî'nin kitabıdır. Meselâ Hârizm'de, daha önce çokken, Bîrûnî yine de burada bir Yahûdi grubu buldu[220]. Onun bu dinle ilgili olarak bilgi edindiği Yahûdiler mevcuttu[221]. Eski Ahdi iyi bildiği

---

(211) et-Tahkîk, 147.
(212) a.g.e., 147.
(213) el-Âsâr, 34. Bkz. Neşet Çağatay, İslâm Öncesi Arap Târihi ve Câhiliye Çağı, 80, Ankara 1971.
(214) el-Cemâhir, 174.
(215) el-Âsâr, 34.
(216) et-Tahkîk, 83.
(217) a.g.e., 147.
(218) el-Âsâr, 325-8.
(219) a.g.e., 13, 32, 51, 142; et-Tahkîk, 358.
(220) Z. V. Togan, Hârizm, İslâm Ans., V/245.
(221) el-Âsâr, 187, 276.

anlaşılıyor. Tekvin, Gıkış, Levililer, Tesniye, Eyüb, Danyal, Sayılar, İşâya, Zekeriyâ gibi bölümlerden nakiller yapıyor[222]. Ayrıca *"ahbar"* kitapları, *"Seder Olam"*dan da faydalandığı görülüyor. Bu konuda kitaplarına başvurduğu bilginler de var[223].

Bîrûnî, İbrânice Tevrat karşısında Hıristiyanlar arasında kullanılan *"Yetmişler Çevrisi"* Yunanca bir Tevrat bulunduğunu, bunun doğruluğuna Yahûdilerin itiraz ettiğini, ayrıca bir de Sâmirîlerin Tevrat'ı bulunduğunu söylüyor[224].

Bîrûnî, Sâmirîlerin Nabukadnasser'in Şam'dan Filistin'e gönderdiği Yahûdi - Mecûsi karışımı bir dîne sâhip olan topluluk olduğunu zikreder[225]. Bunların ibâdethâneleri Nablus'ta idi. Dâvûd Peygamber'den beri, kutsal heykel Nablus'tan Beytu'l-Mukaddes'e naklolunduğu için, oraya gitmezler. Hz. Mûsâ'dan sonraki İsrâil Peygamberlerini kabûl etmezler[226].

Bîrûnî'nin Tevrat nüshalarını karşılaştırma şekli, bâzı yanlış anlayışları esas metin üzerinde gösterebilmesi[227], Fir^cavn'ın Allah tarafından suda boğulması ile ilgili Yahûdi hikâyelerinin Tevrat'a ters düştüğünü tesbit etmesi gibi durumlar onun Tevrat'ı birinci elden incelemiş olduğunu anlamamıza yardım eder[228].

Bîrûnî, *"Kuyruklu Yıldıza Müslümanların Kâ^cbe'yi tavaf ettiği gibi saygı gösterdiklerinden"* bahsettiği Yahûdilerin[229] oturdukları Filistin çevresinde Ba^cal, Aştoret putlarına tapınılıp zaman zaman Yahûdilerin de bunlara katıldıkları[230], Hz. Süleyman'ın ölümünden sonra putperestliğe kapıldıklarından bahsediyor[231].

Bîrûnî, eski Peygamberlerin ömürleri ve boy uzunluğu konularında fikir yürütür[232]. *"Sebt ve Fesah"*ın önemini kavramıştır[233].

---

(222) Belki de Peşitta'dan nakiller yapıyor.

(223) el-Âsâr, 276, 284.

(224) a.g.e., 18 (Onlar Tevrat'larına "Lâmasâsiyya" derlerdi); el-Kanûn, 1/169. Sâmirîler (Şomranim)'in Tevrat'ı ve Yahûdi Tevrat'ı arasındaki tutarsızlıklar için bkz. Hikmet Tanyu, Yahûdiliğin Kutsal Kitapları ve Esasları, İlmî İnceleme ve Tenkidi, İlâhiyat Fak. Der. XIV, 115-124.

(225) el-Âsâr, 23.

(226) a.g.e., 23.

(227) a.g.e., 19-20.

(228) a.g.e,. 83, 84, 330 vb.

(229) et-Tahkîk, 542.

(230) a.g.e., 28. Bkz. John B. Noss, Man's Religions, 484, New York 1956.

(231) el-Âsâr, 74.

(232) a.g.e., 78-83.

(233) a.g.e., 53, 56, 275, 283.

Yahûdi nikâh ve nesep özelliklerine inmiştir[234]. Mesih'le ilgili olarak verdiği bilgilerde, bu konuda Yahûdilik, Hıristiyanlık ve İslâmiyet'teki düşünüşlerden ve yalancı kurtarıcılardan, kendisinin Mesih olduğunu iddia edenlerden de bahsederek, konunun ne kadar ilgi topladığını göstermektedir[235].

Onun en fazla ilgilendiği Yahûdi takvimidir. Onların bildiği Jubile, Şâbûᶜ ve Tekûfât gibi çeşitli sene devirlerini karşılaştırır[236]. *"ᶜİbbûr"* üzerinde durup, bu konuda Hıristiyanlarla ihtilâflı noktaları gösterip halleder[237]. Sene ve kebîse işlemleriyle ilgili araştırmalar yapar[238]. Sonra onların oruç ve bayramlarıyla ilgili bilgiler verip hesaplamalarına girişir, cetveller düzenler[239], hesaplamaların nasıl yapıldığını anlatır[240]. Yılbaşı, Purim, Kippur, Hanukka, Fesah vb. ile ilgili olarak verdiği tafsilât önemlidir[241].

Sâmirîliği[242] Sâbiîliğe benzeten[243] Bîrûnî; Rabbânîler, Mîlâdîler, Karâîler, Mağribîler, Anânîler, el-Fâniyye gibi gününde bilinen Yahûdi mezheplerinden, bunların aralarındaki görüş farklarından bahseder[244].

Bîrûnî, Tevrat'taki *"İlk Hafta"*, yaratılış haftası açıklamalarından *"hafta"* fikrinin Yahûdilerden diğer kavimlere geçtiğini söylüyor[245].

HIRİSTİYANLIK

Bîrûnî'nin, hakkında önemli bilgiler verdiği büyük dinlerden birisi de Hıristiyanlık'tır. Onun *"el-Âsâru'l-Bâkiye"* isimli eserinde

---

(234) et-Tahkîk, 83.
(235) el-Âsâr, 17-26.
(236) a.g.e., 176-7, 180-2.
(237) a.g.e., 57, 172; el-Kanûn, 1/92.
(238) a.g.e., 28, 294; el-Kanûn, 1/88, 180-2, 205.
(239) a.g.e., 275-85; el-Kanûn, 1/197-205.
(240) el-Kanûn, 1/206-226.
(241) el-Âsâr, 275-81.
(242) Biz, Bîrûnî'nin yazdığını esas alarak "Sâmiriler" diye kullandık. "Şomrenim", "Şamerim" diye esas İbrânî telâffuzu üzerine okunulur. Bkz. Y. Kutluay, İslâm ve Yahûdi Mezhepleri, 140.
(243) el-Âsâr, 318.
(244) a.g.e., 57-8, 284-5.
(245) a.g.e., 48.

Merkezî Asya'da bilinen Hıristiyan mezheplerinin târihi, dînî âdet ve gelenekleri hakkında verdiği bilgiler, birinci elden çok önemli bilgiler olarak telâkki edilip üzerinde çalışmalar yapılmıştır[246].

Bîrûnî, bölgesinde Hıristiyanlık'la ilgili bilgi edinebilecek kaynaklar bulabiliyordu[247]. İranşehrî'nin kitabının sağladığı fayda yanında[248], onun Hıristiyan bilgin arkadaşları Ebû Sehl ᶜÎsâ b. Yahyâ el-Mesîhî ve Ebu'l-Hayr el-Huseyn b. Bâbâ el-Hammâr'la bu konularda ilmî mübahaselerde bulunduğu anlaşılıyor.

Bîrûnî'nin, işitip tasdik ediyorlar, araştırmıyorlar[249] diye tenkit ettiği Hıristiyan gruplarla teması olduğunu[250], bilgilerini yazılı kaynaklardan da karşılaştırdığını[251] anlıyoruz. Bîrûnî, her ne kadar 3 büyük Hıristiyan mezhebinden[252] —Milkaîler, Nastûrîler, Yaᶜkûbîler— söz etmekteyse de, bunlardan üçüncüsü hakkında, münferit bilgiler verip[253], kaynak elde edemediğini söyler[254].

Bîrûnî, Hıristiyanlığın Diocletianus'un ölümünden sonra imparatorluk resmî dîni olarak kabûl edildiğini, onun zamanında Milkâîler'in Yunan sınırına yakın topraklarda dağınık topluluklar hâlinde yaşadığını, bunlardan Hârizm'de de bulunduğunu[255], katoliklerinin Arap memleketlerinden Bağdat'ta yaşadığını, Nastûrîlerin çoğunluğunun ise Suriye, Irak ve Horasan'da oturduklarını, Yaᶜkubîlerin yalnız Mısır ve çevresinde kaldıklarını söylüyor[256].

Devrinde 4 büyük patriklik olup bunların, Constantinople (İstanbul), Roma, İskenderiye ve Antakya'da (Bağdat Başpapazlığı Antakya'ya bağlı idi) bulunduklarından bahsediyor[257].

Bîrûnî, Nastûrîler'in kendi Başpapazlarını (Caslik) tâyin edebildiklerini, fakat icraatları halîfe'nin kontrolünde olduğunu, Mil-

---

(246) Guiseppe Messina, Al-Biruni Sugli Inizi del Cristionesimo a Merv. Com Vol., 221-232.
(247) Z. V. Togan, Hârizm, İslâm Ansiklopedisi, V,244.
(248) et-Tahkîk, 5.
(249) el-Âsâr, 292.
(250) a.g.e., 309; el-Kanûn, 1/238 vb.
(251) a.g.e., 293; el-Kanûn, 1/232.
(252) a.g.e., 288, 301-15; el-Kanûn, 1/238, 245-7.
(253) a.g.e., 294, 309-10.
(254) a.g.e., 315; el-Kanûn, 1/91.
(255) a.g.e., 288.
(256) a.g.e., 288-9.
(257) a.g.e., 289.

kâfîlerin Başpapazlığı'nın Medînetü's-Selâm'da bulunduğunu söylüyor[258]. Bîrûnî'nin devrinde kendi târihleri ile ilgili özel perhiz günleri olan Hıristiyan Araplar da vardı[259]. Hıristiyanlarla Yahûdilerin arasında düşmanlık olmasından her iki taraf da birbirine gerçek dışı söyleyip saptırmaya çalışıyordu[260]. Bîrûnî, bayram ve oruçlarında Hıristiyanların Yahûdi hesaplarına ihtiyaçları olup onlardan Fesah'ı öğrenerek ona göre orucun başlangıcını hesaplamak istediklerini, fakat onların, aradaki düşmanlıktan yanlış bilgi verdiklerini söylüyor[261].

Bîrûnî, bölge Hıristiyanlarının kendi aralarındaki Îsâ'nın iki tabiatiyle ilgili yorum farklarını biliyor ve Arius taraftarlarının görüşlerinin Müslümanlarınkine daha yakın olduğunu kabûl ediyordu[262]. (Tabiî bu sonuca gelebilmek için Nastûrî - Milkâî - Yaᶜkûbî ve Aryûsîlerin görüşlerini karşılaştırıyor.) Baba - oğul konusuyla ilgilenmiş[263], Hint teslisiyle Hıristiyan teslisi arasında benzerlik bulmuştu. Çünkü baba - oğul - kutsal ruh, üç ayrı şahıs, fakat bir tek cevherdir[264]. O, Hıristiyan ve Hint hulûl, tasavvuf benzerliklerini gösterirken bu konulara da açıklık getirmiş oluyordu[265].

Öte taraftan o eski dinlerdeki baba - oğul ifadesinde müslümanların tasavvur ettiklerinin dışında bir anlam bulunduğunu söylüyordu[266]. Arius taraftarlarının Îsâ'nın *"oğul"*luğunu teslis ile ilgilendirmede değişik bir îzahları vardı[267]. Onun mu'cizevî doğuşu ve Kutsal Ruh'la te'yîdine rağmen dünya hayâtında o, tabiat kurallarına bağlı olarak yaşamıştı[268]. Hz. Îsâ, 30 yaşında vaftiz edildi. Vaftiz, aslî suç için yapılmaktadır. (İslâmiyet, her doğanın İslâm yaratılışı üzerinde doğduğunu söyler.)[269] Îsâ'nın doğum târihi bile ihtilâflıdır[270].

---

(258) el-Âsâr, 289.
(259) a.g.e., 314.
(260) a.g.e., 304, 309-10.
(261) a.g.e., 304.
(262) a.g.e., 288. Bkz. J. Windrow Sweetman, Islam and Christian Theology, 1/16, Londra 1947.
(263) et-Tahkîk, 28; el-Kanûn, 1/250.
(264) a.g.e., 72.
(265) a.g.e., 5, 53.
(266) a.g.e., 28.
(267) el-Âsâr, 288, 295.
(268) a.g.e., 294, 309, 310.
(269) a.g.e., 292.
(270) a.g.e., 29, 292, 294.

Bîrûnî, Hıristiyan ahlâkındaki yumuşak, filozofik temeli beğenir, fakat onda uygulama imkânı bulmaz[271]. O, bâzı müslümanların zannettiği gibi İncil'i kilise ehline tüm olarak gelmiş bir vahiy olarak görmez. Hıristiyan kanunlarının *"Babalar"*ın çalışmalarıyle İsâ ve havârîlerinin sözlerinden çıkarılmış olduğunu söyler[272].

Tevrat ve İncillerdeki çelişki ve tutarsızlıklardan bahsetmiştik[273]. Bîrûnî, bunlara dikkat ettiği kadar, anlattığı konularda İncil'den iktibaslar yaparak onu ne kadar dikkatli bir şekilde incelediğini gösterir. Meselâ Herods'un Beytu'l-Lahm çocuklarını öldürmesi[274], tecellî olayı[275], vaftiz sırasında güvercinin koşması[276], Yahyâ'nın doğuşunun Zekeriyyâ'ya bildirilmesi[277], İsâ'nın 72 öğrencisi[278], Pavlos'un körlüğü meseleleri[279] vb.

Bîrûnî, devrindeki ruhban sınıfının mertebeleri, 6 Konsil, Merv'e Hıristiyanlık ne zaman geldiği, Hindistan'a Hıristiyanlığı ulaştıranın kim olduğu, bâzı kiliseler, Pentekost, Ekmek - Şarap Âyini, Gassânî ve İbâdîler gibi Hıristiyan Araplar hakkında bilgi veriyor[280].

Bîrûnî, Nastûrî ve Milkâîlerin takvim, bayram, oruç vb. meseleleriyle ilgili ayrıntılı bilgi veriyor[281]. Kronoloji meselelerine ayrı bir önem veren[282] Bîrûnî, Hıristiyanların oruç, bayram, önemli günlerini, ittifaklı - ittifaksız olanlarını da tesbit ederek, ayrı ayrı, bâzıları için cetveller düzenleyerek gösteriyor[283]. Onların *"Tecellî Yortusu"*, *"Çıkış Günü Yortusu"*, *"Büyük Perhiz Yortusu"* ve *"St. Hele-*

---

(271) el-Âsâr, 280.
(272) a.g.e., 291, 333. Bkz. P. H. H., History of Syria, 335-6, Londra 1951.
(273) Bkz. Karşılaştırmalar. (Bkz. el-Âsâr, 19-25). Yaʿkubî'nin 4 İncil hakkında verdiği bilgilerle karşılaştırmak için bkz. Ahmed b. ebî Yaʿkûb b. Caʿfer b. Vehb el-Kâtib (İbn Vâdıh) el-Ahbârî, Târîhu'l-Yaʿkûbî, 1/57-63, Necef 1964.
(274) el-Âsâr, 292.
(275) a.g.e., 300.
(276) a.g.e., 293.
(277) a.g.e., 291 (Kur'an ve İncil'e göre).
(278) a.g.e., 300.
(279) a.g.e., 288-9, 314.
(280) a.g.e., 289-90, 295-6, 299-300, 308; el-Kanûn, 1/250-4; el-Cemâhir, 21.
(281) G. Messina ve A. Jeffery'den öğrendiğimize göre bu konu Louis Cheiko tarafından Maşrık'da, (1902); Robert Griveau tarafından Patrologia Orientalis X, 291-312'de (1914) incelenmiştir.
(282) el-Âsâr, 15-9, 23-5, 59, 93-6, 172, 302-5, 316.

na'nın Haçı İcat Etme Yortusu" gibi yortularından bahseden Bîrûnî, bayramla hâtıra günü arasındaki farkı bilmektedir[284].

Bîrûnî, Marcion ve Bardesanian gibi Hıristiyanların kendi yollarından çıkmış gördükleri mezheplerden bahsediyor. Bunlar Hıristiyanlık ile Mecûsîliği birleştiren dualist mezheplerdi[285].

Bîrûnî, Constantin zamanında gökte haça benzeyen bir meteor görünmesi üzerine, Constantin'e bunu bayraklarına koyacak olursa düşmanlarını yeneceği söylenmesi, o da böyle yapıp galip gelmeye başlayınca Hıristiyan olması... şeklindeki haberi te'vil için bunların bâzılarının o târihte Dulfin yıldızlarının orada görünmüş olduğunu söylemelerinden bunun hurâfe olduğunun anlaşılabileceğini, çünkü bu yıldızların yıldız sabit olduğunu, dolayısıyle salîple ilgili olarak söylenilenlerin bir esasa dayanmadığını zikreder[286].

İSLÂMİYET

Bîrûnî'nin kendi dîni olan İslâmiyet hakkında yazdıkları, onun bu dîni çok iyi anlayabilmiş olduğunu göstermektedir. İslâmiyet'le ilgili kaynakları elde edebilecek bütün imkânlara sâhip olduğundan, bu hususta diğer dinlerle ilgili araştırmalarından daha elverişli bir durumda olduğunu kaydetmeye lüzum yoktur.

Eserlerinden Kur'ân-ı Kerîm'i, Tefsir ve Hadîs kitaplarını, İslâm Târihi, Mezhepler, Fıkıh, Tasavvuf, Kelâm, Felsefe vb. alanlardaki kitapları incelemiş olduğu her vesileyle belli olmaktadır. Ancak Bîrûnî, ihtisasa saygı gösteren ilmî zihniyete sâhip bir bilgin sıfatiyle bu konulardan doğrudan doğruya değil, dolaylı olarak bahseder. Dînî kişiliği konusundaki incelemelerimizde onun dînî inançlara bağlılığı kuvvetli bir ilim adamı olduğu sonucuna ulaşmıştık. Bîrûnî, orijinal çalışma yapmaktan hoşlanan bir ilim adamı olarak, dînî konularda da sadece nakilci bir kafayla değil, din ilimleriyle uğraşan bilginlerin çözemediği konulara eğilmek veya onlara dînî ilimlerde faydalı olacak bilgileri sağlamak şeklinde bir çalışma yolu tutmuştur. Yeri gelince bir konuyu dînî açıdan ele almayı ihmâl etmemiş, yeri değilse konuyu bir ihtisas meselesi olarak göre-

(283) el-Âsâr, 288-315, 301-6, 309; el-Kanûn, 1/228-247.
(284) a.g.e., 300.
(285) a.g.e., 207.
(286) a.g.e., 296; et-Tahkîk, 474; el-Cemâhir, 53.

rek ilgili bilginlere havale etmiştir[287]. Meselâ din bilginlerinin halledemeyeceği astronomik-kronolojik dînî konuları ve bununla ilgili dînî bilgileri inceleme ve tenkit altına aldığı halde, sadece fıkhî yönü olan bir dînî meseleyi fakîhlere bıraktığını görüyoruz[288].

Eserlerinde Âyet ve Hadîs'lere çok sık tesadüf edilebilen Bîrûnî'nin onlara karşı özel bir ilgi ve sevgisi bulunduğunu, Âyetleri tefsir için hattâ Cebir'le ilgili bir kitabında bile buna imkân bulabilmesinden anlıyoruz.

Diğer taraftan Bîrûnî'nin diğer dinlerin inanç, ibâdet ve dînî geleneklerinden bahsederken İslâmiyet'i elinde bir kıstas olarak tutup değerlendirmelerinde objektif kalmaya gayret etmekle beraber, çok iyi bildiği bu dînin öğretilerini her vesileyle hatırlayıp mukayeselerinde genellikle en büyük unsur olarak onu iştirâk ettirdiği görülmektedir.

Bîrûnî, iyi bir müslüman olarak Hz. Mûsâ'nın asâsı ile Hz. İsâ'nınkini birleştirip Haç elde etmek için çeşitli zorlamalara giren Hıristiyan fırkasından bahsederken[289] Müslümanlardan Muhammed ismini insan şekline benzetip bunu te'vil için zorlamalara düşenleri hatırlıyor ve bunların insanı eğlendirmekten öte bir anlamı olamayacağını söylüyor[290]. Bu arada tabiî taş ve kayalardan haç şekli bulduk diye buradan dînî bir anlam çıkarmaya çalışanları da aynı paralele koyuyor[291].

Onun her nevi taassuba nasıl karşı çıktığını belirtmiştik[292]. Bu zihniyeti yanında, dinde fesat çıkaranlara da kesin tavır takınması[293], Maniheistlerin İslâmiyet'e getirdikleri zararları, Yahûdi hîleleri yanında bu büyük din için büyük bir şanssızlık sayması[294], Hadîs uyduranları[295], haberlere yalan katanları[296], astrolojiyi falcılık haline düşürenleri[297] tenkidi ve İslâm topluluğunun çeşitli bilgi dalları-

---

(287) el-Âsâr, 334.
(288) a.g.e., 7-9, 34; İfrâd, 36 vd.
(289) Bkz. Hıristiyanlık.
(290) el-Âsâr, 297.
(291) a.g.e., 297-8; el-Cemâhir, 53.
(292) Bkz. İlmî Kişiliği, Dînî Kişiliği.
(293) Fihrist, 34; İstihrâc, 3.
(294) et-Tahkîk, 220.
(295) a.g.e., 67.
(296) a.g.e., 3-5.
(297) Tahdîd, 270-1 (Bkz. Dînî Kişiliği).

na yönelip hem dînî, hem de dünyevî gâyelerle bunlardan faydalanmalarını sağlamak için uyarıları ve mücâdeleleri[298], çeşitli yerlerde Kıble'nin düzeltilmesini sağlayacak ilmî çalışmalar, namaz, oruç ve dînî günlerle ilgili kronolojik hesaplar yaparak onların dînî hayatlarına yön vermesi gibi Bîrûnî'nin İslâmiyet'e faydalı faâliyetlerini görmekteyiz.

Bîrûnî, Hıristiyan ve Yahûdi kaynaklarındaki Mesih anlayışı konusunu tartışırken *"Faraklit"* diye müjdelenen kimsenin son Peygamber Hz. Muhammed olabileceğini, yine onların kaynaklarına dayanarak tartışıyor[299].

Bîrûnî, İslâmiyet, Hıristiyanlık, Yahûdi dîni, Maniheizm, Yunan dini ve Hinduizm gibi dinlerdeki tanrı kavramını karşılayan kelimeleri karşılaştırıp Müslümanların bu kelimeleri kavramalarının zor olduğunu, çünkü İslâmiyet'teki Allah kelimesinin çok özel bir durumu bulunduğunu söylüyor[300]. O, Hıristiyanların Pazarı, Yahûdilerin Cumartesi gününe karşılık İslâmiyet'teki Cuma gününün özelliğine dikkati çekmişti[301].

Bîrûnî, İslâmiyet'in bir yapı özelliği olarak dinle devletin birleşmesinin beşerî hayâtın en iyi şekilde gelişmesine sebep olacağına inanıyordu[302]. Ancak Abbâsî Halîfeliğinin, Yahûdilerde Câlût'un reisliği gibi, dünyevî reislik özelliğini kaybedip sadece dînî, itikâdî bir varlığı kaldığının da farkındaydı[303].

O, diğer dinlerdeki melek inancıyla karşılaştırıp İslâm dînindeki meleklerin vasıflarının, onların varlık özelliğine en uyanı olduğunu belirtir[304]. Buna benzeyen bir sonuca Tanrı kavramlarını karşılaştırarak vardığını biliyoruz[305].

O, kıblelerle ilgili karşılaştırmalarına girmeden İslâmiyet'te emrolunan ibâdetin çeşitli vakitlerde olmasiyle bedenî ihtiyaçlarına koşan insanın ihmâl edemeyeceği rûhî bir mecburiyet haline geldi-

---

(298) Tahdîd, 3-11.
(299) el-Âsâr, 18-20.
(300) et-Tahkîk, 26-31.
(301) el-Âsâr, 308.
(302) et-Tahkîk, 76 (73) vb. Bu görüşü İbn Haldûn'a zıttır (Bkz. Dînî Kişiliği).
(303) el-Âsâr, 132.
(304) et-Tahkîk, 72.
(305) Bkz. Karşılaştırmalar.

ğini belirtir[306]. Kıble tâyin olununca buna göre diğer din mensuplarının da İslâm Kıblesine göre ayarlayarak kendi kıblelerini bulabileceklerini düşünüp tüm insanlığa hizmet etmiş olmanın rûhî sevincini yaşar[307]. Çeşitli İslâm mezheplerinin namaz vakitleriyle ilgili kabûllenişlerini inceleyip ve herbirisininkini kendi kabûllenişlerine göre tesbit edip bu arada diğer dinlerde olanların ibâdetleri ile ilgili karşılaştırmalara girişmesinde böyle bir gayeyle hareket ettiğini düşünebiliriz[308].

Karşılaştırmalı bilgiden hoşlanan Bîrûnî'nin münferit konularda da böyle bir yol tuttuğunu görüyoruz. Meselâ Hıristiyanlarla Müslümanların Eshâb-ı Kehf'in sayısında bir farkla ihtilâfları[309], Yûnus Peygamber (a.s.)in balığın karnında Müslümanlarca 22, Hıristiyanlarca 3 gün kalması[310], Kaf Dağı, Zü'l-Karneyn, Ye'cüc-Me'cüc meseleleri[311] vb. gibi...

Onun İslâm ülkelerinde ortaya çıkan çeşitli mezheplere özel bir ilgi gösterip incelediğini, haklarında fikir yürüttüğünü görüyoruz: Gördüğünden başkasına inanmayan Haşviyye, Dehriyye gibi ters akılcılar[312], antropomorfist Cebriyeciler[313], Şiîlerin arasından çıkan mutaassıp mezhepçiler[314], hîleci Yahûdi ve Maniheist unsurlar[315], tanrılık iddiasında bulunan Mukanna^c gibi Haruriyye fırkası mensupları[316], Karmatîler[317], mütenebbîler[318] vb.

Bîrûnî, *"nesî"*, hicret târihi vb. gibi kronolojik konuları da ele alıp, İslâm târihi ile ilgili cetveller düzenleyip bilgi verir[319]. Namaz, oruç, bayramlarla ilgili konuların üzerinde önemle durur[320].

---

(306) Tahdîd, 14, 253-70 vb. (Bkz. Dînî Kişiliği).
(307) a.g.e., 213 vb.
(308) İfrâd, 36, 160 vd.
(309) el-Âsâr, 290.
(310) a.g.e., 333.
(311) a.g.e., 36-41; et-Tahkik, 206.
(312) a.g.e., 78.
(313) al-Beruni's India, 1/25.
(314) el-Âsâr, 67.
(315) et-Tahkîk, 220.
(316) el-Âsâr, 211.
(317) a.g.e., 211-4.
(318) a.g.e., 204-14.
(319) et-Tahkîk, 358; el-Âsâr, 12, 32, 42, 51, 97, 142, 328, 332; el-Kanûn, I/93, 131, 254-8.
(320) el-Âsâr, 64-6, 201-2,; Tahdîd, 14, 253-9, 270; el-Kanûn, 1/64, 11/949, 962, 964; İfrâd, 36, 160-185.

Bîrûnî, *"Âşûrâ"* günü üzerinde özelelikle durup bu konudaki rivâyetlerin çeşitli kronolojik yönlerden tenkidini yapar[321]. İslâmiyet'in temizlik kurallarını iç ve dış temizliği yönleriyle ele alıp inceler[322].

Bîrûnî, Sûfî kelimesinin nereden geldiğini araştırıp tasavvuf felsefesiyle ilgili karşılaştırmalar yapar[323] ve bu meyanda Kapila'nın cennet'i hayr olarak nitelemesinin sûfîlerin *"Allah'tan başka isteği olmamak"* esasiyle bir benzeşim içinde bulunduğunu söyler[324].

Browne, sûfîlerin Hint fikirlerinin tesirinde kalmalarını Bîrûnî'ye atfetmekteyse de Bîrûnî, devrinden daha önce yaşamış bâzı sûfîlerde ve mütekellimlerde bu fikirlerin varlığını gösterdiğinden, bu fikirlerin İslâm âlemine daha önce gelmiş olması gerekir[325]. O, eş-Şiblî ve Ebû Yezîd el-Bistâmî, asrında takipçilerinin hâlâ fikirlerini yaşattıkları Huseyn b. Mansûr el-Hallâc'dan vahdet-i vücut görüşleriyle ilgili nakillerde bulunur[326].

Bîrûnî, ilmî konuların dînî konulara faydasını anlatabilmek için devrinin gafil mutaassıplarıyle, dînî konuların kutsallığını gösterebilmek için sapık mezhep mensuplarıyle[327] hayli mücâdele etti.

---

(321) el-Âsâr, 329.

(322) el-Cemâhir, 19 vd. Bîrûnî tasavvufun karşısında değildi. Daha önce de (Dînî Hayâtında) belirttiğimiz gibi, büyük mutasavvıf Ebu'l-Feth el-Bustî'nin tesiri altındaydı. Son yazdığı eserlerinden birisi olan Kitâbu'l-Cemâhir'de züht ve takvâ ile ilgili önemli bölümler mevcuttur. Ancak tasavvuf hareketlerini de objektif ilmî esaslar çerçevesinde inceliyordu.

(323) Bkz. et-Tahkîk, 24-5 (Fazla bilgi için bkz. İ. Agâh Çubukçu, İslâm Düşüncesi Hakkında Araştırmalar, 168); al-Beruni's India, I/319-20, II/68-9; et-Tahkîk, 43, 52, 62, 66-7; K. Patanjali, 199.

(324) et-Tahkîk, 48. İslâm sûfîleri ve fikirlerinin karşılaştırılması için bkz. Yogi Ramacharaka, The Philosophies and Religions of India, 204-32.

(325) et-Tahkîk, 49; Browne, A Literary History of Persia, 1/419.

(326) et-Tahkîk, 66; el-Âsâr, 211-2.

(327) O asırlarda dine karşı mücâdele eden mezhepler ve belli başlı kimseler için bkz. İ. Agâh Çubukçu, Gazzâlî ve Şüphecilik, 35-53.

SONUÇ

Buraya kadar anlattıklarımızdan Bîrûnî'nin değişik bir kişilik ve değişik bir çalışma metoduna sâhip olduğunun anlaşıldığını umarız. O, olayların sadece bir seyircisi ve nakilcisi olmaktan daha fazla, onların ilişki örgülerini görüp çözebilen, konuları yatay ve dikey ölçüler içinde büyük bir otorite ile ele alıp değerlendirebilen bir bilgindir. İlmî konuları böyle kendisine mahsus ele alış özelliği onu daha çeşitli ve geniş bir şekilde bilgi edinmeye itmiş, öte yandan bilgisi çeşitlileşip genişlediği ölçüde derinleşmiş ve bu ilişki Bîrûnî'nin her asırda rastlanmayan ilmî kişiliğini ortaya çıkarmıştır. Ancak onun, bu çalışma prensipleri yanında, bu prenesipleri uygulama alanına dökerken sâhip olduğu bâzı zihniyet özellikleri bulunduğunu görüyoruz. İşte incelediğimiz alanda Bîrûnî'ye özellik kazandıran, onun bilhassa tarafsız kalabilip objektif olarak olayları, konuları ele alabilmesidir. Hem içten, yürekten İslâmî inanç ve yaşayışa bağlı kalabilip, hem de dinleri, mezhepleri, fikirleri karşılaştırırken ilmin gerektirdiği tarafsızlığı koruyabilmek her asırda değerli bulunacak bir niteliktir. Kısaca, bilginimizde üç ana özellik tesbit ettiğimizi söyleyebiliriz: araştırma, karşılaştırma, tarafsız tenkit.

Bîrûnî'nin ilmî çalışmalarında vardığı sonuçlar da ona, zikrettiğimiz unsurlar kadar önem kazandırmıştır. O, asrının imkânları içerisinde çevresinde yaşayanları olsun, târihe karışıp gidenleri olsun, dinleri belirli bâzı özel ve genel kriterlerle karşılaştırıp değerlendirmeler yapıyor. Böylece dinlerde benzeyen benzemeyen noktaları ortaya çıkarıp, birbirlerinden aldıkları fikir ve inançlar, dînî geleneklerin nasıl bir gelişme doğrultusunda yürüdükleri, bâzı dînî uygulamaların nereden, nasıl çıktığı, dînî terminolojinin önemi ve bir dindeki dînî bir terimin kullanılışının bir başka dindekini tutmayabileceği, dolayısiyle her dîni onun kendi kavramlarını anlayarak incelemek gerektiği, din ve mezhep düşmanlarının ölçüsüzlük ve bilgisizlikten ortaya çıktığı, ilmin ve din adamlarının ilmî konu-

larda gütmesi gereken yolun ne olduğu, dînî konularda da körü körüne bağlılık değil, inceleme ve araştırmaya dayanan bir bağlılığın daha iyi olacağı, toplumlarda din kurumunun önemi, dînî inanç ve uygulamaların psikolojik faydaları gibi önemli sonuçlara ulaştığını görüyoruz. Bîrûnî, din psikolojisi, din sosyolojisi, din fenomenolojisi gibi dinler târihine yakın ilim alanlarına da girebilecek şekilde değerlendirmeler yapmıştır.

Dinlerle ilgili olarak verdiği bilgilerde, tabiî ki Hinduizm ve Zerdüşt Dîn ile ilgili olanları, bu alanda çalışanlar için ender kaynak hüviyetinde olduğu gibi, Orta Asya Hıristiyan mezhepleriyle ilgili olanları da büyük önem taşımaktadır. Elimize geçmemiş Maniheist kaynaklardan faydalanmış olması da ayrı bir özelliğidir.

Bîrûnî'nin dinler târihi alanında kısaca ifade edeceğimiz en önemli başarısı; karşılaştırmaları ve ilimle dîni aynı üstün benimseyişle yanyana yürütebilmesi, dinlerle ilgili araştırmalarında iyi bir Müslüman olarak kalabilmesi yanında objektif bir araştırıcı hüviyetini de koruyabilmiş olmasıdır.

BİBLİYOGRAFYA

ABDURRAHMAN Khan, Mohd., **On the Tracts of Abu'r-Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Birûni**, Ab-Biruni's Commemoration Volume, Calcutta 1951.

ADAMS, Charles J., **A Reader's Guide To The Great Religions**, Londra 1965.

A Dictionary of Comparative Religion, (Neşr. S. G. F. Brandon), Londra 1970.

Ah., E. S., **Birûni**, Britannica, III, Londra 1969.

ᶜALİ, Cevâd, **Târîhu'l-ᶜArab Kable'l-İslâm**, Bağdat 1955.

ARCHER, J. C., **Hinduism**, The Great Religions of the Modern World, New Jersey 1947.

el-BAĞDÂDÎ, ᶜAbdu'l-Kadir b. Tâhir, **Kitâbu'l-Fark beyne'l-Fırak**, Kahire 1910.

BAINTON, Roland, **History of Christianity**, İngiltere 1964.

BARANİ, Syed Hasan, **Biruni And Ibn Sina**, Avicenna Commemoration Volume, Calcutta 1956.

————, **Muslim Researchs in Geodesy**, Al-Biruni's Commemoration Volume, Calcutta 1951.

BARTHOLD, W., **İslâm Medeniyeti Târihi** (Notlar ve İlâvelerle Neşr. M. Fuad Köprülü), Ankara 1963.

————, **Turkestan Dawn to the Mongol Invasion** (Çev. H. A. R. Gibb), Londra 1958.

BAYUR, Y. Hikmet, **Hindistan Târihi**, Ankara 1946.

BHATTACHARJI, Sukumari, **The Indian Theogony**, Cambridge 1970.

el-BÎRÛNÎ, Ebu'r-Reyhân Muhammed İbn Ahmed, **el-Âsâru'l-Bâkiye ᶜani'l-Kurûni'l-Hâliye** (Neşr. E. Sachau), Leipzig 1923.

————, **Kitâbu't-Tahkik mâ li'l-Hind min Makuletin Makbûletin fi'l-ᶜAkl ev Merzûle**, Haydarâbad 1958.

————, **Tahdidu Nihâyâti'l-Emâkin li tashihi Mesâfâti'l-Mesâkin** (Neşr. M. Tavit Tanci), Ankara 1962.

————, **Kitâbu's-Saydala fi't-Tıb Mukaddimesi** (Çev. Şerafettin Yaltkaya), İstanbul 1937.

————, **el-Kanûnu'l-Mesᶜûdî**, Haydarâbad 1954-6.

————, **Kitâbu'l-Cemâhir fi Maᶜrifeti'l-Cevâhir**, Haydarâbad 1355/1936.

————, **Kitâbu Bâtencel el-Hindî (Batanjali)** (Neşr. H. Hitter), Oriens IX 1, Leiden 1956.

————, **et-Tefhîm fî Evâili Sınâᶜâti't-Tancim** (Neşr. Celâl Humâî —Farsça—), Tahran 1316.

———, **The Book of Instruction in the Elements of Art Astrology** (et-Tefhîm-i Neşr ve İng. Çev. Ramsay Wright), Londra 1934.

———, **al-Beruni's India** (Çev. Eduard Sachau), New Delhi 1964.

———, **Fihrist** (Gazanfer Tebrîzî hattıyle), Bibliotheek Leiden, No. 133.

———, **İstihrâcu'l-Evtâr fi'd-Dâire** (Resâilu'l-Bîrûnî), Haydarâbad 1948.

———, **Râşikâtu'l-Hind** (Resâilu'l-Bîrûnî), Haydarâbad 1948.

———, **Temhidu'l-Mustakarr litahkîkı Maᶜna'l-Memerr** (Resâilu'l-Bîrûnî), Haydarâbad 1948.

———, **İfrâdu'l-Mikal fi Emri'z-Zılâl** (Resâilu'l-Bîrûnî), Haydarâbad 1948.

———, **Hikâyâtu Târîhi Ehli'l-Hind fi İstihrâci'l-ᶜUmr** (Neşr. Z. V. Togan), İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi Eki, 1/1-4, İstanbul 1954.

———, **The Determination of the Coordinates of Cities** (Tahdîd'i İng. Çev. Jamil Ali), Beyrut 1967.

———, **Gurratu'z-Zicât** (Karana Tılaka) (Neşr. ve Tah. Seyyid Samed Huseyn Rizvî), İslamic Culture XXXIX, No. 1-2, 1965.

BOILOIT, D. J., **Birûni**, The Encyclopaedia of Islam I., Leiden 1960.

BOSWORTH, C. E., **The Titulature of the Early Ghaznavids**, Oriens Vol. 15, Leiden 1962.

———, **The Mudhakarât fi ᶜilm an Nüjûm attribute to Abû Ma'shâr al-Balkhî**, Iran and Islâm, Edinburgh 1971.

BOUQUET, A. C., **Comparative Religion**, Londra 1962.

———, **Hinduism**, Londra 1969.

BROCKELMANN, C., **İslâm Milletleri ve Devletleri Târihi** (Çev. Neş'et Çağatay), Ankara 1964.

———, **el-Birûni**, Dâiretu'l-Maᶜârifi'l-İslâmiyye IV., Tahran (?).

———, **Geschichte der Arabischen Literatur**, GAL., I - Suppl., I, Leiden 1937.

BROWNE, Edward G., **A Literary History of Persia**, Cambridge 1964.

BROWNE, Lewis, **The World's Great Scriptures**, New York 1946.

BUDDA, Ömer Hilmi, **Dinler Târihi**, İstanbul 1935.

BURY, A. J., **A History of Greece**, New York.

Büyük Türk Filozof ve Tıb Üstâdı İbn Sinâ, Şahsiyeti ve Eserleri Hakkında Tetkikler (T. T. Kurumu Yayl. VII. Seri, No. 1), İstanbul 1937.

CAFEROĞLU, Ahmed, **Harezm'in Târihi - İktisâdi Hayâtı**, Ülkü Halkevleri Dergisi, VIII/44, İstanbul 1936.

CAMPBELL, Lewis, **God** (Greek), Encyclopaedia of Religion and Ethics VI, New York 1951.

CERRAHOĞLU, İsmail, **Kur'ân-ı Kerim ve Sâbiiler**, İlâhiyat Fakültesi Dergisi X., Ankara 1962.

CHAJES, Z. H., **Talmud**, Londra 1952.

CHATTAJRI, Suniti Kumar, **Al-Birûnî and Sanskrit**, Al-Biruni's Commemoration Volume, Calcutta 1951.

CONZE, E., **Buddhism**, New York 1959.

ÇAĞATAY, Neş'et, **İslâm Öncesi Arap Târihi ve Câhiliye Çağı**, Ankara 1971.

ÇAĞDAŞ, Kemal, **Hindistan'da İnek Kültü ve Bu Kültün Menşei Üzerine Bir Araştırma**, A. Ü. Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi, XIII/1-2, Ankara 1955.

ÇUBUKÇU, İbrahim Agâh, **Gazzâli ve Şüphecilik**, Ankara 1964.

————, **İslâm Düşüncesi Hakkında Araştırmalar**, Ankara 1972.

————, **Mezhepler, Ahlâk ve İslâm Felsefesi İle İlgili Makaleler**, Ank. 1967.

DAS, A. C., **Rigvedic India**, Calcutta 1927.

De BOER, T. J., **İslâm'da Felsefe Târihi** (Çev. Yaşar Kutluay), Ankara 1960.

DEVARAJA, N. K., **Hinduism and Christianity**, Bombay 1969.

ed-DİNEVERÎ, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd, **el-Ahbâru't-Tıvâl**, Mısır 1330/1911.

Encyclopedia of Religion (Neşr. Vergilius Ferm), New Jersey 1959.

el-EŞcARÎ, Ebu'l-Hasen, **Makalâtu'l-İslâmiyyin**, İstanbul 1929.

GARRATT, G. T., **The Legacy of India**, Oxford 1951.

GIBB, H. A. R., **Orta Asya'da Arap Fütûhatı** (Çev. M. Hakkı), İstanbul 1930.

GONDA, J., **Remarks on Al-Biruni's Qutations from Sanskrit Texts**, Al-Biruni's Commemoration Volume, Calcutta 1951.

GÖKMEN, Fatin, **İslâm Ansiklopedisi II.** (Bîrûnî Maddesi), İstanbul 1962.

GRIMM, George, **The Doctrine of the Buddha**, Delhi 1973.

HARRISON, Jane, **Prolegomena to the Study of Greek Religion**, New York 1955.

el-HATÎB el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed İbn cAlî el-Hatib, **Târihu Bağdât**, Mısır 1349/1931.

HÂTÛM, Nûrettin (Ahmed Turbîn, Nebîh cÂkil, Salâh Medenî), **el-Medhal ila't-Târih**, Dimaşk 1965.

HITTI, Philip K., **The Arabs**, Londra 1960.

————, **History of the Arabs**, Londra 1958.

————, **History of Syria**, Londra 1951.

el-HUSEYNÎ, Sadru'd-dîn ebu'l-Hasan cAlî İbn Nâsır İbn cAlî, **Ahbâru'd-Devleti's-Selçûkiyye**, Ankara 1943.

İBN CÜLCÜL, **Tabakâtu'l-Etıbbâ ve'l-Hukemâ**, Kahire 1955.

İBN EBÎ Useybica, **cUyûnı'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etıbbâ**, Beyrut 1957.

İBNU'L-ESİR, cİzzu'd-dîn Ebu'l-Hasen cAlî b. ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed cAbdi'l-Kerîm b. cAbdi'l-Vâhid eşŞeybânî, **el-Kâmil fi't-Târih**, Kahire 1353/1934.

————, **el-Lübâb fî Tehzibi'l-Ensâb**, Kahire 1357/1938.

İBN FADLAN, **İbn Fadlan Seyâhatnâmesi** (Çev. Lûtfi Doğan), İlâhiyat Fakültesi Dergisi, I-II, Ankara 1954.

İBN HALLİKAN, Ebu'l-cAbbâs Şemsu'd-dîn Ahmed İbn Muhammed, **Vefeyâtu'l-Acyân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân**, Kahire 1367/1948.

İBN HAVKAL, **el-Mesâlik ve'l-Memâlik**, Leyden 1904.

İBN HİŞÂM, **Hz. Muhammed'in Hayâtı** (Çev. Neş'et Çağatay - İzzet Hasan), Ankara 1971.

İBNU'L-cİBRÎ, **Târihu Muhtasari'd-Duvel,** Beyrut 1890.

İBN KELBÎ, **Putlar Kitabı** (Kitâbu'l-Asnâm), Ankara 1969.

İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed cAbdullah b. Muslim, **el-Macârif,** Kahire 1960.

İBNU'N-NEDÎM, **el-Fihrist,** Kahire.

İBN SÎNÂ, **İbni Sinâ Risâleleri** (Neşr. Hilmi Ziya Ülken), İstanbul 1953.

İBN VÂZIH, Ahmed b. ebî Yackub b. Cacfer b. Vehb el-Ahbarî, **Târîhu'l-Yac-kubi,** Necef 1358.

el-İSFEHÂNÎ, cİmâdu'd-dîn el-Kâtib, **Zubdatu'n-Nusra ve Nuhbatu'l-cUsra** (el-Bundârî ihtisarından Çev. Kıvameddin Burslan), İstanbul 1943.

JEFFERY, A., **Al-Biruni's Contribution to Comperative Religions,** Al-Biruni's Commemoration Volume, Calcutta 1951.

KAFESOĞLU, İbrahim, **Hârezmşahlar Devleti Târihi,** Ankara 1956.

KARRER, Otto, **Religions of Mankind,** New York 1945.

KÂTİB BEYHAKÎ, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Huseyn, **Târih-i Beyhakî** (Târîh-i Mescûdî), Tahran 1326/1908.

KÂTİB ÇELEBİ, **Keşfu'z-Zunûn can Esâmi'l-Kutubi ve'l-Funûn,** İstanbul 1971.

KÂZIM, Janab M. A., **Al-Birûni and Trigonometri,** Al-Biruni's Commemoration Volume, Calcutta 1951.

el-KIFTÎ, Cemâlu'd-dîn Ebu'l-Hasen cAlî b. el-Kâsî el-Eşref Yûsuf, **Kitâbu İhbâri'l-cUlemâ biahbâri'l-Hukemâ,** Mısır.

KÖYMEN, M. Altay, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Târihi,** Ankara 1954.

KRAMERS, J. H., **AlBiruni's Determination of Geographical Longtitude by Measuring the Distances,** Al-Biruni's Commemoration Volume, Calcutta 1951.

KRENKOW, F., **Beruni and The Ms Sultan Fatih,** Al-Bîrûnî Commemoration Volume, Calcutta 1951.

KURAT, Akdes Nimet, **Peçeneklere Dair Araştırmalar,** Türkiyat Mecmuası V., İstanbul 1935.

KUTLUAY, Yaşar, **İslâm ve Yahûdi Mezhepleri,** Ankara 1965.

———, **İslâmiyet'te İtikâdi Mezheplerin Doğuşu,** Ankara 1959.

LAPIDUS, Ira M., **Birûni,** Americana IV., New York 1968.

el-MESCÛDÎ, Ebu'l-Hasen cAlî b. el-Huseyn b. cAlî, **Murûcu'z-Zeheb ve Mecâdinu'l-Cevher,** Mısır 1948.

———, **et-Tenbih ve'l-İşrâf,** Bağdat 1938.

MEYDAN LAROUSSE II., **Birûni,** İstanbul 1969.

MEZ, Adam, **el-Hadâretu'l-İslâmiyye fî Karni'r-Râbici'l-Hicri** (Çev. Muhammed cAbdu'l-Hâdi Ebû Ride), Beyrut 1967.

MINORSKY, V., **On Some of Al-Biruni's Informants,** Al-Biruni's Commemoration Volume, Calcutta 1951.

MUHAMMED b. el-Hasen b. İsfendiyâr, **History of Taharistan** (Çev. Edward G. Browne), Leyden 1905.

MUHAMMED Huseyn b. Halef Tebrizî, **Burhân-ı Katı'** (Neşr. Muhammed Mu^cîn), Tahran 1963.

MUHAMMED Mes^cûd, **el-Bîrûni** (Ta'lik), Dâiretu'l-Ma^cârifi'l-İslâmiyye IV., Tahran.

MUHAMMED Mu^cin, **Ba^cd-ı Fevâid-i Lugaviyy-i Kitâbi'l-Cemâhir-i Bîrûnî**, Al-Biruni's Commemoration Volume, Calcutta 1951.

el-MUKADDESÎ, Şemsu'd-Dîn Ebû ^cAbdillah Ahmed b. ebî Bekr, **Ahsenu'l-Tekâsim fi Ma^crifeti'l-Ekâlim**, Leyden 1906.

MUKERJEE, Radhakamal, **The Culture and Art of India**, Londra 1959.

el-MÛSEVÎ el-Hvansârî, Muhammed Bâkır, **Ravzâtu'l-Cennât**, Isfahan 1226.

NALLINO, Carlo, **^cIlmu'l-Felek Târîhuhû ^cİnde'l-^cArab fi'l-Kurûni'l-Vustâ**, Roma 1911.

NEDVÎ, Mevlânâ ^cAbdusselâm, **el-Bîrûni**, Al-Biruni's Commemoration Volume, Calcutta 1951.

NOSS, John B., **Man's Religions**, New York 1956.

O'LEARY, De Lacy, **Notes on Mahmud of Ghazna**, Islamic Culture XXXII, No. 3, Haydarâbad 1958.

————, **İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri** (Çev. Hüseyin Yurdaydın - Yaşar Kutluay), Ankara 1971.

PATHAN, Mümtaz A., **Multan under The Arabs**, Islamic Culture XLIII, No. 1, 1969.

POPE, Arthur Upam, **Al-Beruni As a Thinker**, Al-Biruni's Commemoration Volume, Calcutta 1951.

RADHAKRISHNAN, S.,**The Vedanta to Samkara and Ramanuja**, Londra 1928.

————, **Indian kPhilosophy**, Londra 1956.

RAMACHARAKA, Y., **The Inner Teachings of the Philosophies and Religions of India**, Londra 1918.

————, **The Philosophies and Religions of India**, Londra 1918.

er-RAVENDÎ, Muhammed b. ^cAli b. Süleymân, **Râhatu's-Sudûr ve Âyetü's-Surûr** (Çev. Ahmed Ateş), Ankara 1957.

ROSENTHAL, F., **^cIlmu't-Târih ^cInde'l-Müslimin** (Çev. Sâlih Ahmed el-^cÎli), Bağdat 1963.

RUBEN, Walter, **Buddizm Târihi** (Çev. Abidin İtil), Ankara 1947.

SAMÎ, Şemseddîn, **Kamûsu'l-A^clâm**, İstanbul 1306/1888.

SARAÇ, Celâl, **İslâm Dünyasında Matematiğin Doğuşu ve Gelişmesi**, İlahiyat Fak. Dergisi I., Ankara 1953.

SARTON, George, **Introduction to the History of Science**, Baltimore 1953.

SAYILI, Aydın: **The Observatory in Islâm**, Ankara 1960.

———— ve RICHARD N. Frye, **Selçuklulardan Evvel Orta Çark'ta Türkler**, Belleten X 37, Ank. 1946.

———, **Birûni**, Belleten XIII/49-52, Ankara 1949.

SCHIMMEL, Annemarie, **Dinler Târihine Giriş**, Ankara 1955.

es-SEMcÂNÎ, Ebû Sacd cAbdu'l-Kerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî, **el-Ensâb**, Haydarâbad 1963.

SEMERKANDÎ, Ahmed b. cOmer b. cAlî Nizâmî cArûzî, **Çahâr Makale** (Muhammed Kazvînî neşrinden notlar ve eklerle Muhammed Mucîn neşri), Tahran, 1955-57.

SERKÎS, Yûsuf İlyân, **Mucemu'l-Matbûcâti'l-cArabiyye ve'lMucarrebe**, Mısır 1928.

SUFFRIN, A. E., **God** (Jewish), Encyclopeadia of Religion and Ethics VI., New York 1951.

SUNAR, Cavit, **İslâm'da Felsefe ve Fârâbî**, Ankara 1972.

es-SUYÛTÎ, Celâlu'd-dîn cAbdu'r-Rahmân, **Bugyetu'l-Vucât fî Tabakâti'l-Lugaviyyîn ve'n-Nuhât**, Kahire 1964.

SWEETMAN, J. Windrow, **Islâm and Christian Theology**, Londra 1947.

ŞEHRİSTÂNÎ, Ebu'l-Feth Muhammed b. cAbdi'l-Kerîm, **el-Milel ve'n-Nihâl** (İbn Hazm'ın "**el-Fasl**"ının kenarında), Mısır 1317/1899.

TABERÎ, Ebû Cacfer Muhammed b. Cerîr, **Târihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, tah. M de Goeje, Leiden (... 1965).

TANYU, Hikmet, **Türklerde Taşla İlgili İnançlar**, Ankara 1968.

———, **Türkiye'de Dinler Târihinin Tarihçesi**, İlâhiyat Fakültesi Dergisi X., Ankara 1961.

———, **Yahûdiliğin Kutsal Kitapları ve Esasları**, İlmî İnceleme ve Tenkidi, İlâhiyat Fakültesi Dergisi XIV., Ankara 1966.

TAPLAMACIOĞLU, Mehmet, **Mukayeseli Dinler Târihi**, Ankara 1966.

TAVADIA, J. C., **Al-Birûni and Orientalistic**, Al-Biruni's Commemoration Volume, Calcutta 1951.

et-TEBRİZÎ, İbrâhîm b. Muhammed el-Gazanfer, **el-Muşşâte lirisâleti'l-Fihrist**, Bibliotheek Leiden No. 133.

TEKELİ, Sevim, **Güneş Parametrelerinin Hesabı**, Belleten XXVII/105-8, Ankara 1963.

The Bhagavadgita (Çev. Juan Mascaro), Londra 1962.

TOGAN, Zeki Velidî, **Umumi Türk Târihine Giriş**, İstanbul 1970.

———, **Hârizm**, İslâm Ansiklopedisi V., İstanbul 1950.

———, **Târihte Usûl**, İstanbul 1969.

———, **Birûni**, İslâm Ansiklopedisi II., İstanbul 1962.

———, **Biruni's Picture of the World**, New Delhi 1949.

———, **el-Birûni ve Hareket-i Arz**, İslâm Tetkikleri Ens. Dergisi, 1/1-4, İstanbul 1954.

———, **Orta Çağ İslâm Aleminde Tenkidi Târih Telâkkisi**, İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi 1/1-4, İstanbul 1954.

TRITTON, A. S., **İslâm**, Londra 1968.

TURAN, Osman, **Oniki Hayvanlı Türk Takvimi**, İstanbul 1941.
————, **Târihî Kronolojinin Esasları**, Ankara 1954.
TURGAL, H. F., **Birûnî'ye Âit İki Eserin Karşılaştırılması**, **Ülkü Halkevleri** Dergisi VIII/44, İstanbul 1936.
el-cUTBÎ, Ebû Nasr, **Târihu'l-Yemînî** (Fethu'l-Vehbî denilen **Şerhu'l-Yemînî'nin** kenarında), İstanbul 1926.
————, **Kitâb-ı Yâminî** (Çev. James Reynolds), Londra 1858.
ULKEN, Hilmi Ziya, **İslâm Felsefesi Târihi II.**, İstanbul 1957.
————, **İslâm Medeniyetinde Tercümeler ve Tesirleri**, İstanbul 1948.
————, **Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü**, İstanbul 1935.
ÜNVER, A. Süheyl, **Birunlu Türk Hekimi Ebu'r-Reyhan'ın Tıp Bitikleri**, **Türk** Tıp Arşivi I/3, İstanbul 1935.
WATT, W. Montgomery, **İslâmî Tetkikler, İslâm Felsefi ve Kelâmı** (Çev. Süleyman Ateş), Ankara 1968.
WIEDEMANN, E., **Birûnî**, Dâiretu'l-Macârifi'l-İslâmiyye, Tahran.
YÂKÛT er-Rûmî, **Kitâbu İrşâdi'l-Erîb ilâ Macrifeti'l-Edib** (**Muccemu'l-Udebâ** ev Tabakâtu'l-Udebâ), Londra 1923.
YALTKAYA, Şerafeddin, **Birûnî'nin Bir Kitazı**, **Türkiyat Mecmuası** V., İstanbul 1936.
————, **Birûnî'nin Bir Kitabı**, Ülkü Halkevleri Dergisi V/43, İstanbul 1936.
YURDAYDIN, Hüseyin Gazi, **İslâm Târihi Dersleri**, Ankara 1971.
————, **el-Birûnî Hâtıra Kitabı**, Vakıflar Dergisi III., Ankara 1956.
ez-ZİRİKLÎ, Hayru'd-Dîn, **el-Aclâm Kâmûs ve Terâcim**, Beyrut 1970.
ZAEHNER, R. C., **Hinduism**, New York 1966.
ZEKİ, Salih, **Âsâr-ı Bâkiye**, İstanbul 1329/1911.
ZEYDAN, Corcı, **Medeniyet-i İslâmiye Târihi** (Çev. Zeki Megamiz), İstanbul 1329/1911.

İNDEKS

(*) Bu indeks'e açıklama dipnotları dışındaki kaynak dipnotları dahil edilmemiştir.

YANLIŞ - DOĞRU CETVELİ

Sayfa	Satır	Yanlış	Doğru
4	3	İnsiyatifi	İnisiyatifi
5	27	Hemerkandî	Semerkandî
17	12	el-Kifli	el-Kifli
17	21	muşsak da, elde ettiğimiz bilgi fazla olmadığından Bîrûnî'nin ha-	Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî el-Hârizmî şeklindedir (52). Bizzat kendisi bir eserinde Hâ-
21	20	Emîr'l-Mü'minîn'e	Emîri'l-Mü'minîn'e
24	35	tartışmalar da	tartışmalarda
24	37	Commemoration,	Commemoration Volume,
26	42	Ghazma	Ghazna
27	17	Brahmagup'ta	Brahmagupta
33	40	dîd'	dîd"
34	18	ve Tashîhu Mesfâti'l Mesâkin	li Tashîhi Mesâfâti'l Mesâkin
34	20	jeodezi	geodezi
34	33	neşrleri	neşirleri
35	5	şeklenededir	şeklindedir
37	1	jeo-	geo-
42	1	Bîrûnî'nn	Bîrûnî'nin
51	10	(jeodezi)	(geodezi)
53	7	Trigonometre'ye	Trigonometri'ye
57	20	bilbin	bilgin
66	15	Kroniloji	Kronoloji
70	30	Mezâhibu'Ehli'l-	Mezâhibu Ehli'l-
71	13	el-Mellefâ	el-Mellefân
71	26	et-İranşeh-	el-İranşeh
76	25	aratşırılması	araştırılması
80	36	Lindos'lucleobule	Lindos'lu Cleobule
84	10	"Sattva"	"Satvas"
85	19	keldiğinde	geldiğinde
94	1	Arya-bhata'nın	Arya-bhatta'nın
101	16	kosmoloji	kozmoloji
105	6	Galenus	Galienus
113	34	Şiva'dan	Şiva için
120	9	Zedüşt	Zerdüşt
120	16	verdği	verdiği
124	7	ktabı	kitabı
129	8	çeişt	çeşit
131	6	bozar	bozan
132	1	Gıkış	Çıkış
137	12	Yıldız sabit	Sabit yıldız
141	1	özelelikle	özellikle
141	20	Bîrûuî	Bîrûnî
143	10	Prenesipleri	Prensipleri
144	9	Dîn	Dinî
151	7	yâmî nî	yaminî
151	18	Kitazı	Kitabı

No: 178
FİAT: 25 TL

X - XI. Asırlarda Orta Asya'da yaşamış bilgin, mucit, filozof, hakim, edip, şair filolog, doktor, mühendis Bîrûnî, dünyada yetişmiş sayılı dehâlardan biri olup matematik, tarih, dinler tarihi, coğrafya, astronomi, jeodezi, fizik, kimya, botanik, zooloji, tıp, eczacılık, jeoloji, arkeoloji, meteoroloji, mineroloji, edebiyat, filoloji, etnoloji, felsefe, mitoloji, pedagoji, iktisat, sosyoloji, ahlâk, din, kronoloji gibi alanlarda başarılı çalışmalar, incelemeler, eleştiriler, buluşlar yapmış, yenilikler getirmişti. Ansiklopedist yönleriyle bütün dünyanın bakışlarını üzerine toplayan Bîrûnî, diğer ilmî çalışmalarında olduğu gibi, dinî araştırmalarında, karşılaştırmalarında hem ilmî kişiliğinin, hem de dinî kişiliğinin gereklerini koruyabilmiş bir bilgin, samimî, dindar bir müslümandı. O, X - XI. Asırlardaki kişiliğiyle günümüzün ilim - din münasebetleri alanında aydın kitlemize ve dindar yurttaşlarımıza en iyi bir misâl teşkil etmektedir. O, ilimle dini nefsinde en güzel bir şekilde yaşatmak yönünden bu hususta misâl arayanların bulabilecekleri en eski ve her zaman için geçerli bir şahsiyettir. Tek cümleyle o, bütün yönleri düşünülürse dindar bir ilim adamı, dindar bir doktor, dindar bir mühendis, dindar bir mucit, dindar bir öğretmen... dir.

Dr. Günay Tümer

Ayyıldız matbaası A.Ş. 172524 ANK.